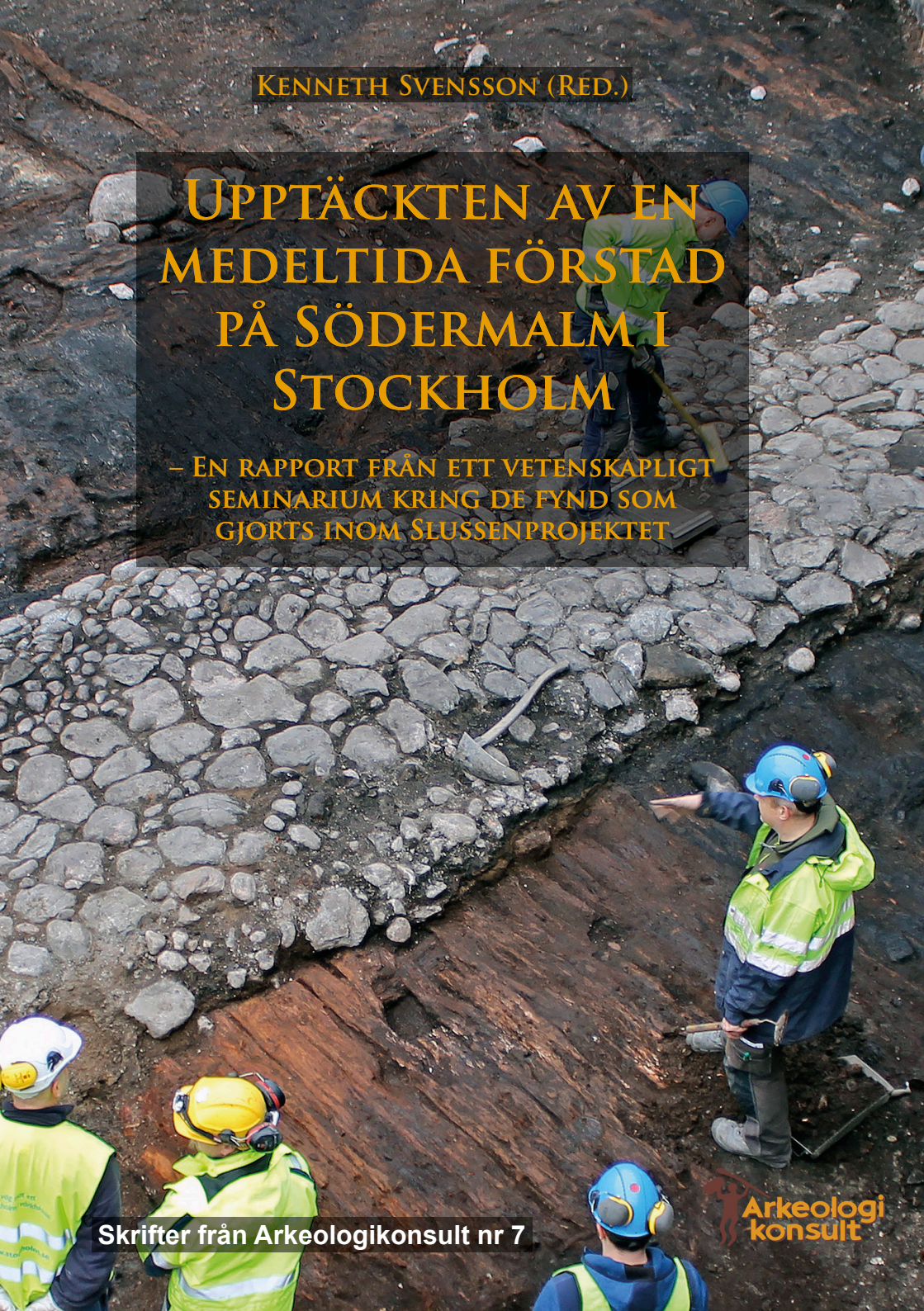

Kenneth Svensson (red.)

Upptäckten av en medeltida förstad på Södermalm i Stockholm

– En rapport från ett vetenskapligt seminarium kring de fynd som gjorts inom Slussenprojektet

Skrifter från Arkeologikonsult nr 7

Arkeologi konsult

Skrifter från Arkeologikonsult nr 7

Upptäckten av en medeltida förstad på Södermalm i Stockholm

– En rapport från ett vetenskapligt seminarium kring de fynd som gjorts inom Slussenprojektet

Kenneth Svensson (Red.)

Arkeologi konsult

Arkeologikonsult
Optimusvägen 14
194 34 Upplands Väsby
Tel 08-590 840 41
www.arkeologikonsult.se
info@arkeologikonsult.se

Omslagsbild: Den medeltida stadsdelen på Södermalm har upptäckts och här grävs senmedeltida lämningar av en handelsgård fram.

Layout Ida Söderström
Tryck LaserTryck.se AB, Stockholm 2020

Svanmärkt trycksak
541-826 LaserTryck.se

Allmänt kartmaterial:
Fastighetskartan: ©Lantmäteriet MEDGIV-2020-6-05754
GSD–Sverige, Lantmäteriet (CC0)

Upphovsrätt, där inget annat anges, enligt Creative Commons Erkännande 4.0 Internationell Licens. Licenstexten finns tillgänglig på http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.sv

© Arkeologikonsult och författarna 2020

Skrifter från Arkeologikonsult nr 7
ISBN Tryck 978-91-986194-0-9
ISBN PDF 978-91-986194-1-6

Innehåll

7 Förord

11 Upptäckten av en medeltida förstad i Stockholm
Kenneth Svensson

29 Kalmar som möjligt bidrag till förståelsen av de formaliserade städernas gestaltning
Stefan Larsson

63 Skärvor från Stockholms södra malm – Glasfynden och den socio-ekonomiska utvecklingen i en medeltida förstad
Georg Haggrén

91 Keramik i det medeltida och tidigmoderna Stockholm – En blick på det keramiska fyndmaterialet från Slussenundersökningarna 2013–2018
Mikael Johansson

117 Stockholms medeltida bebyggelse
Anna Bergman & Kerstin Söderlund

157 Att hitta det främmande
– Kulturell tillhörighet och materiell kultur i en 1500-talsstad
Christina Rosén

187 Stockholms plats i den nordeuropeiska medeltida urbaniseringsprocessen
Per Gunnar Sidén

222 Författarpresentationer

Vinjettbilder

Förord
Under en bebyggelse från första hälften av 1600-talet skulle det visa sig att det fanns ännu äldre lämningar bevarade. Här fanns en medeltida förstad med anor till tiden omkring år 1300. Foto: Arkeologikonsult (s. 6).

Upptäckten av en medeltida förstad i Stockholm
Under omfattande grusmassor som förts hit i samband med byggandet av ett nytt försvarsverk vid mitten av 1500-talet kom en omfattande träbebyggelse med senmedeltida handelsgårdar fram. Foto: Arkeologikonsult (s. 10).

Kalmar som möjligt bidrag till förståelsen av de formaliserade städernas gestaltning

Lämningar som framkom vid de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Valnötsträdet, Kalmar gamla stad 2011–2016. Här ses delar av kyrkogårdsmuren från 1430-talet, stiglucka och en stenlagd passage på kyrkogården. Foto: Arkeologerna, SHMM (s. 28).

Skärvor från Stockholms södra malm

Skärvor av en krossad dryckesbägare – ett så kallat Keulenglas. De tillverkades från sent 1400-tal fram till början av 1600-talet. Foto: Arkeologikonsult (s. 62).

Keramik i det medeltida och tidigmoderna Stockholm

Detalj av ett uppläggningsfat i vitgods daterat till tidigt 1600-tal från Weserområdet i Tyskland (s. 90). Foto: Mikael Johansson.

Stockholms medeltida bebyggelse

Tordh murmästare avbildad av Albertus Pictor i murmästarämbetets skråordning från 1487. Bilden på Tordh är det är det äldsta porträttet av en stockholmsborgare som vi känner till. Handskrift B 601, KB. Foto: KB. (s. 116).

Att hitta det främmande

En tolkning av Nya Lödöses utseende kring år 1500, utifrån de arkeologiska resultaten. Bild: Carolina Ask/IN SITU (s. 156).

Stockholms plats i den nordeuropeiska medeltida urbaniseringsprocessen

Vid de arkeologiska undersökningarna på Södermalmstorg i Stockholm upptäcktes lämningar efter en bebyggelse med rötter i tiden omkring år 1300. Foto: Arkeologikonsult. (s. 186).

Förord

Kenneth Svensson

Den här skriften har tillkommit som ett resultat av en vetenskaplig konferens som tog sin utgångspunkt i de nya arkeologiska rön som framkommit i samband med Arkeologikonsults undersökningar vid Södermalmstorg åren 2013–2015. Konferensen möjliggjordes tack vare ett generöst ekonomiskt bidrag från Stiftelsen Gunhild och Sigrid Rossanders donationsfond och ägde rum på Medeltidsmuseet i Stockholm den 19 mars 2018.

Undersökningsresultaten från Södermalmstorg har sedan konferensen ägde rum hunnit publiceras som volym 1 i en rapportserie som behandlar de arkeologiska undersökningar som för närvarande görs i samband med ombyggnaden av Slussenområdet i Stockholm (se Carlsson & Svensson 2019).

Figur 1. På Södermalmstorg hittades en tidigare bortglömd bebyggelse med medeltida anor. Här syns stenlagda gator från 1500-talet.

De resultat vi uppnått försommaren 2015 väckte frågor som var väsentliga att diskutera inför de fortsatta arbetena med undersökningar och påföljande publiceringar inom ramen för Slussenprojektet.

Här fanns en lämplig utgångspunkt för ett vetenskapligt seminarium med en diskussion om hur städer i relation till de socioekonomiska och politiska nätverken dynamiskt förändrats.

Här fanns också givna incitament till att diskutera staden som livsform (urbanitet) och arena för olika etniska grupper. Val av glas- eller keramikkärl (ett hushålls bordskultur) liksom val av byggnadsmaterial i bostaden ger oss en spegelbild av bebyggelsens sociala status. En självklar och viktig fråga blev därför att få diskutera hur fynden på Södermalmstorg förhåller sig till material från andra platser, inte minst från den intilliggande Stadsholmen.

Vi kunde med våra undersökningar tydligt visa hur en förstadsliknande bebyggelse växte upp på Södermalm omkring år 1300. Vad låg bakom denna etablering? Vilka ekonomiska och politiska faktorer har spelat in?

Ja, det var några exempel på frågor som ställdes till de inbjudna föredragshållarna och en del av dem besvaras i de inlägg som nu publiceras. Vår förhoppning är att kunna återkomma med fler seminarier och efterföljande publiceringar för att föra forskningen kring Stockholms äldre historia vidare.

Referenser

Tryckta källor

Carlsson, Michel & Kenneth Svensson. 2019. *In fundo dicto Suthræmalm iam de nouo constructum... Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt*. Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 1. Rapporter från Arkeologikonsult 2019:2746. Stockholm.

Upptäckten av en Medeltida förstad i Stockholm

Kenneth Svensson

När undersökningarna startade hösten 2013 var mycket lite känt om Södermalmstorgsområdets äldre historia.

Från antikvariskt håll var ståndpunkten att det visserligen kan ha funnits en bebyggelse närmast Stadsholmen men att den i så fall varit oregelbunden och av sporadisk karaktär. Detta huvudsakligen baserat på skriftliga uppgifter från senmedeltiden där det till exempel omtalas att endast kålgårdar och så kallad lätt byggning var tillåten på Åsön. Andra skäl till att bebyggelsen skulle ha haft en mer sporadisk karaktär har ansetts vara av militärstrategiska skäl. 1457 lät Karl Knutsson bränna ner bebyggelsen på malmarna inför ett hotande anfall. 1461 införde Kristian I ett totalförbud mot all bebyggelse på malmarna för att fienden i samband med en belägring inte skulle kunna dra nytta av en bebyggelse alldeles inpå knutarna till staden. Ytterligare ett annat skäl som brukar framhållas till att bebyggelsen hölls tillbaka på Södermalm var att den av gammal hävd användes som mulbete för stadsbornas djur under sommarhalvåret (jämför Hasselmo 1981:201, 213, Söderlund 2004:111).

1933 förde Gunnar Bolin en intressant diskussion om åtskillnaden av begreppen Södermalm och Åsön i sin avhandling ”Stockholms uppkomst”. I det äldsta skriftliga belägget för Södermalm från 1288 omtalas att där anlagts en ny stadsdel. Bolin anför att det vid denna tid endast var området närmast Stadsholmen och Söderström som kallades Södermalm och att resten av malmen benämndes Åsön. Så när det i brevet från 1288 talas om den nya stadsdelen Södermalm så bör det endast vara området vid Södermalmstorg och den närmaste omgivningen ner mot Mälaren och Saltsjön som avses. Så med andra ord skulle det alltså vara möjligt att hitta en medeltida bebyggelse i området om Bolin hade rätt i sina tankar. Men det här var en diskussion som nästan helt fallit i glömska då väldigt få forskare som skrivit om det medeltida Södermalm tagit upp ämnet.

Genom åren har det framkommit bebyggelselämningar som konstaterats vara äldre än den bebyggelse som uppfördes i samband med den stora gatureglerings vid 1600-talets mitt. Men inga av dessa lämningar har ansetts vara äldre än från 1500-talet. Orsaken till att äldre lämningar inte påträffats har ansetts vara att de blivit förstörda i samband med gatureglerings eller att de helt enkelt eroderat bort på grund av de dåliga bevarandeförhållandena som råder i de grusiga lager som till stor del präglar Södermalm.

Margareta Hasselmo framhåller i sin rapport för projektet Medeltidsstaden att det är anmärkningsvärt att så få äldre lämningar påträffats på Södermalm. Hon konstaterar att det

trots en omfattande exploatering på Södermalm med påföljande utschaktningar under 1960- och 1970-talen så hade antalet arkeologiska undersökningar snarare minskat än ökat i jämförelse med 1930- och 1940-talen och att detta är en av orsakerna till att så få observationer av äldre lämningar gjorts (Hasselmo 1981:213, 222).

Efter att Medeltidsstadsrapporten kom ut så har endast två mer omfattande arkeologiska undersökningar gjorts på Södermalm. Det är undersökningarna i kvarteret Överkikaren 1984–1986 och i Björns Trädgård 2003. Vid båda platserna har de äldsta lämningarna tillkommit under 1500-talets andra hälft (Nelson 1986, Bergman 2011).

När vi så under försommaren 2015 avslutade våra undersökningar kunde vi konstatera att de arkeologiska rön vi nått var tämligen unika och att kunskapen om hur Stockholms urbanisering ägt rum hade fått ett rejält tillskott. Resultaten visade också att Gunnar Bolin var på rätt väg i sina tankar.

Senast vid tiden kring år 1320, har området kring Södermalmstorg definitivt tagits i anspråk för en stadsbebyggelse med en påtaglig förstadskaraktär. Då stakades tomter ut och vindlande smala stenlagda gator anlades, en del var inte mer än en meter breda. Man kunde få en känsla av att de anpassats till den befintliga topografin. Kanske hade de föregåtts av trampade stigar på samma sätt som antagits för uppkomsten av Stadsholmens gatunät (Söderlund 2004:105). I stor utsträckning, men inte endast, tycks de nyanlagda tomterna ha bebotts av metallhantverkare. Vi hittade lämningar efter en verkstad

där fyndmaterialet i form av metallklipp, kol, glödskal och kulslagger visade att man ägnat sig åt smide (figur 1). Sannolikt har en stor del av produktionen här bestått av enklare men absolut nödvändiga produkter, däribland spik, vilket stöds av den metallurgiska analysen. En annan typ av föremål som tillverkats i smedjan är så kallade sintels, det var små krampor som användes för att hålla fast dreven i de hanseatiska koggarna. Vid undersökningen hittades flera sådana sintels som var oanvända och det gör att vi tolkar det som att de producerats här för att användas vid reparation av fartyg. Fynd av bronsklipp i en avfallsgrop antyder att även andra föremål har producerats i smedjan. I nära anslutning till avfallsgropen och smedjan hittade vi även fem stycken ämnesjärn, så kallade osmundar (figur 2). Den typen av ämnesjärn utgjorde en viktig exportvara från och med 1200-talet fram till 1600-talet då det trängdes undan av stångjärnet. Av övriga föremål som tolkats kunna ha utgjort en del av smedernas redskapsbestånd märks ett kraftigt städ, ett par punsar samt två stycken dorn och en stamp.

Figur 1. Smidesavfall med glödskal, kulslagg och kol som påträffades i en smedja från 1300-talet.

Figur 2. Ämnesjärn i form av så kallade osmundar som påträffades på Södermalmstorg. Samtliga är daterade till 1300-talet. Skala 1:2.

0 1 2 3 4 5 cm

Tomterna hade vid den här tiden en oregelbunden form och gav ett intryck av att bebyggelsen vuxit fram organiskt allteftersom hantverkarna successivt flyttat in i området.

Våra undersökningar visar att det i området även funnits ytor som inte utgjort enskild tomtmark utan istället fungerat som allmänningsmark. På en sådan yta påträffades en mycket stor brunn till vilken några av de stenlagda gatorna ledde. Brunnen har kunnat användas av de verksamma i området men också med tanke på lokaliseringen, nära Stockholms södra utfart, av resande till och från staden.

Tidpunkten för bebyggelsens etablering har senare styrkts av dendrokronologiska dateringar som kunnat utföras i samband med andra arkeologiska undersökningar i närområdet. Likaså har slagg påträffats i avfallslager från 1300-talets första hälft som dumpats i vattnet vid den dåtida Mälarstranden.

Figur 3. I det här brevet från 17 april år 1289 omnämns det att Stockholm är den stad som växer snabbast i riket. Det partiet i brevet har här markerats med rött. Foto: Riksarkivet, SDHK 1458.

Att det anlades en bebyggelse på Södermalm redan under tidigt 1300-tal är egentligen inte så förvånande. Vi vet utifrån samtida brev att staden snabbt vuxit till och på bara några år blivit den folkrikaste i riket (SDHK 1458; figur 3).

I samband med vår undersökning i kvarteret Mercurius i Gamla stan 2012 fick vi ett tydligt arkeologiskt belägg för denna snabba tillväxt där kunde vi konstatera att bebyggelsen redan omkring år 1300 nått ända ner till den dåtida Mälarstranden och att man nu var tvungen att göra stora utfyllnader i vattnet för att få ny byggbar markyta så att staden kunde expandera. Det var ett arbete som påbörjats redan under det sena 1200-talet

(Carlsson & Svensson 2016:181ff). Vad vi vid Södermalmstorg ser ett exempel på tycks helt enkelt vara tillkomsten av en medeltida förstad och det är ett för svenska förhållanden unikt exempel. Inte i någon av de andra 70 svenska städer som har medeltida ursprung har sådan bebyggelse tidigare observerats. Ute i Europa, på kontinenten och på de brittiska öarna är det dock inte ovanligt. Inte sällan är det just olika typer av hantverkare som först bosätter sig i sådana nyetableringar, till exempel i den tjeckiska staden Sezimovo Ústi där en medeltida förstadsbebyggelse undersöktes åren 1962–1988 (Krajíc 2008).

Vid mitten av 1300-talet sker en märkbar omstrukturering av bebyggelsen. Tomtstrukturen läggs om och gatunätet rätas upp och får en reglerad karaktär, nu kommer breda gator av en typ som vi känner från stadslagens ”allmänningsgator” in i bilden. En av dessa gator återfanns i vårt undersökningsområde och den ledde ner mot hamnläget vid Stadsgården där det tydligtvis pågick en verksamhet som var så omfattande att den krävde en kommunikationsled som var så pass bred att det fanns plats för såväl dragkärror som gående och ridande (figur 4). Vid Saltsjöns

Figur 4. Lämningar efter bebyggelsen från 1300-talets mitt. Längst till höger syns en del av allmänningsgatan.

hamnläge och längs stränderna i närområdet mot Mälaren kan vi utifrån dendrodaterade stockar se att olika typer av vattennära anläggningar såsom bryggor, kajer och strandskoningar uppförs under 1340–1360-talen.

Arkeologiskt kan vi nu se en förstad med reglerade gator och tomter, murade hus och en allmän materiell standard som mer än väl kan mäta sig med de rikaste som undersökts på Stadsholmen.

På en av de undersökta tomterna från denna period (cirka 1350–1390) uppfördes inte mindre än sju byggnader. Det rörde sig huvudsakligen om ekonomibyggnader, mälthus och kokhus vilket tyder på att det var tomtens mer privata och därmed mindre representativa baksida som vi kom att beröra. De mer representativa bostadshusen har uppenbarligen legat längre västerut upp mot den huvudgata som ledde in mot Stadsholmen. Utifrån de raseringsmassor som kommer från dessa bostadshus kan vi trots allt få en tämligen god bild av hur de sett ut och den bilden visar på något helt annat än den enkla trähusbebyggelse som mött oss i tidigare beskrivningar av det medeltida Södermalm.

I rivningsmassorna var mängden väggtegel mycket stor vilket får oss att tro att en eller flera av byggnaderna varit uppförda i korsvirkesteknik. Vi kan också konstatera att byggnaderna redan under 1300-talet haft tegelklädda tak, både munk- och nunnetegel samt fjälltegel förekommer. Flera hus har dessutom haft golv belagda med sandstensplattor och fönster med färgat glas. Det rör sig med andra ord om profana byggnader som avspeglar en oerhörd lyx i vid denna tid.

Denna lyx avspeglas även i föremålsbeståndet. De tydligaste exemplen är skärvorna av en skål av persisk keramik, möjligen tillverkad i Iran någon gång under 1100- till 1200-talet, under alla förhållanden en sällsynt antikvitet på våra breddgrader (se

Johansson i denna volym). Av samma dignitet är fyndet av en Aldrevandinbägare i blått glas som tillverkats i Venedig någon gång mellan 1250–1350 (figur 5). Av dessa bägare i blått glas finns det bara ett tiotal kända fynd i världen (se Haggrén i denna volym). Känslan av en högreståndskultur förstärks av fyndet av ett handfat tillverkat av brons. Som en del av ett höviskt bordsskick i samhällets övre skikt hörde det till att tvätta händerna innan måltiden. Bruket spreds under medeltiden via tyska köpmän till de hanseatiska städerna runt Östersjön.

Vilka var då de personer som på 1350-talet bosatte sig kring Södermalmstorg? Fynden vi gjort tyder på att de har haft tillgång till vittförgrenade kontaktnät och det ligger nära till hands att anta att det rör sig om ytterst välbärgade handelsmän som slog sig ner här i en tid när hotet från yttre fiender måste ha bedömts som begränsade och skyddet av en stadsmur inte var påträngande. Kanske rör det sig om tyskar? Fynden av allt tegel som vi tolkat att det skulle kunna komma från korsvirkeshus kan eventuellt vara en indikation på detta eftersom det rör sig om en byggnadsteknik som vid tiden är vanlig i det södra östersjöområdet, men däremot mycket ovanlig i mellansvenska städer.

Det är väl känt att tyskarna var en betydande och mäktig grupp i Stockholm under medeltiden då de utgjorde cirka 30 % av be-

Figur 5. Skärvor av en sällsynt blå Aldrevandinbägare. Skala 4:1.

folkningen. För att inte tyskarna skulle få en total dominans i stadens råd så bestämdes att inte fler än hälften av posterna fick besättas av tyskar (Mähl 2010:1).

I skriftliga källor från 1300-talets andra hälft förekommer uppgifter om tyskar med kopplingar till Södermalm vid flera tillfällen. I ett testamente från 1350 finner vi bland andra köpmannen Hinrik Swart och hans hustru Alheid som uppges bo på Södermalm (Koppe 1933:102). Paret Swart ingick i en sfär av tyska handelsmän ur den yppersta handelseliten som inte bara bedrev handel med Stockholms övre borgarklass utan även med den svenska kungen. Kanske är det rester av deras bohag vi fann på Södermalmstorg?

Frågan om etnicitet är dock inte så enkel att besvara. De täta kontakterna mellan handelsmännen och deras familjer ledde i många fall till giftermål mellan svenskar och tyskar. I de fall de fick barn var det faderns nationalitet som avgjorde om man var svensk eller tysk, moderns härkomst var i det fallet underordnat (Mähl 2010:5). Det är mer än troligt att de svenska handelsmännen tog efter den hanseatiska kulturen på flera områden, däribland bordskulturen. Med detta i åtanke ska vi kanske inte försöka urskilja olika etniska grupper utan istället olika sociala grupperingar. Vad vi hur som helst kan konstatera är att det funnits en mycket välbeställd elit i området runt Södermalmstorg under andra hälften av 1300-talet.

Någon gång under det sena 1390-talet ägde en ny stor förändring rum vid Södermalmstorg. Då revs all bebyggelse inom vår undersökningsyta och området tycks ödeläggas för att därefter stå obebyggt i nästan 100 år. Varför bebyggelsen revs vet vi inte, men vår hypotes är att det hänger samman med hur stadens försvar då förändrades. Vid den tiden uppfördes en ny stadsmur och endast 150 meter från vår bebyggelse anlades en ny stadsport, Yttre söderport. Av försvarstekniska skäl blev det

helt olämpligt att så nära porten ha en oskyddad förstadsbebyggelse där en fiende vid en belägring kunde ha stora fördelar av att förskansa sig i byggnaderna.

En sådan ödeläggelse av bebyggelsen skulle ligga helt i analogi med händelser som utspelade sig cirka sextio år senare där kung Karl Knutsson år 1457 lät bränna ner bebyggelsen på båda malmarna inför ett hotande anfall från ärkebiskop Jöns Bengtsson och hans anhängare. Liksom vidare år 1461 då kung Kristian I utfärdade ett totalförbud mot all byggnation på malmarna (Munthe 1959:28).

Under det pågående Slussenprojektet kommer vi att få möjlighet att undersöka området där Yttre söderport stod och vår förhoppning är att hitta pålar från grundläggningen av tornet som är möjliga att dendrokronologiskt datera så att vi på så vis ska kunna fastställa tornets tillkomsttid.

Efter rivningen av 1300-talets förstadsbebyggelse så kom det att dröja till slutet av 1400-talet innan en ny bebyggelse etablerades på Södermalmstorg. Den nya bebyggelsen var av en annan karaktär än den tidigare även om också denna var klart reglerad med stensatta gator och tomter orienterade i nordväst till sydöstlig riktning.

Under den period på cirka sextio år (1485–1548) som den nya bebyggelsen existerar så tycks ägostrukturen i området ha haft en mer löslig karaktär. Vi kunde vi se att tomterna förändrades och delvis försköts. Under tidigt 1520-tal och fram till mitten av 1540-talet togs vissa gatusträckningar ur bruk och byggdes över så att de då kom att ingå i nya tomtbildningar.

På en av tomterna anlades, med start i 1480-talet, en stadsgård med fähus, kokhus och ekonomibyggnader samt brunn. Här påträffades dessutom en kraftig murad källargrund till ett bostadshus som mycket väl kan ha haft en murad överbyggnad.

På en annan tomt uppfördes flera magasinsbyggnader som

stod mycket tätt samlade, flertalet var uppbyggda med sekundärt använt byggnadsmaterial och annat material man kommit över som exempelvis en båtsida och kasserade störar som använts som utfyllnad i golven.

Under en tid (1485–1524) fanns även en kålgård inom undersökningsytan, för övrigt den enda som påträffades vid undersökningen. Värt att notera är att ytan där kålgården låg tidigare varit bebyggd och sedan åter bebyggdes när odlingen togs ur bruk, detta visar tydligt att tomternas användning kunde skifta.

Inom de ytor vi hittills undersökt har det ännu inte kommit fram någon hel tomt vilket naturligtvis gör det svårt att uttala sig om medeltidens tomtstorlekar och att i detalj diskutera hut tomterna varit disponerade i området kring Södermalmstorg. Men med hjälp av stadens tänkeböcker kan man ändå få en viss inblick. Vi har till exempel gjort nedslag i tänkeböckerna för perioden 1475–1527 och i en notis daterad till den 20 december 1483 hittar vi en försäljning av en gård som utifrån det angivna läget tyder på att gården legat i området kring Södermalmstorgs sydvästra del. Tomtens västra långsida anges till 34,5 meter och den östra 29,5 meter. Bredden i södra änden var 19,5 meter och den norra änden, som uppges ligga i riktning mot staden, var endast 7 meter bred (SSTb 1483–1492 II:2:1). Den här gårdens tomt är större än övriga senmedeltida tomter där storleken angivits även om det är slående att det utifrån tänkeböckernas uppgifter inte tycks finnas några enhetliga tomtmått utan att ytorna istället varierar högst avsevärt. Ett generellt drag är dock att samtliga tomter är mer eller mindre kilformade och att den smalaste änden oftast låg mot en gata.

Under senare delen av 1500-talet kan vi emellertid ana tendenser till att det funnits mer enhetliga tomtmått på malmarna. Tomternas storlek anges då oftast från ”allmänningsgatan” till stranden och de är som regel ungefär 9 x 30 meter stora

Figur 6. Gata och bebyggelserester i form av varumagasin från 1500-talet.

(Lager 1962:80f.).

Hittills har våra arkeologiska undersökningar huvudsakligen berört tomternas bakre delar men trots det kan vi ändå få en uppfattning om hur tomtytorna utnyttjats. På de bakre delarna har det funnits ekonomibyggnader och varumagasin av trä (figur 6). I åtminstone ett fall har en sådan byggnad varit uppförd i två plan och haft ett öppet trapphus. Annars var många av dem

enkelt uppbyggda och har sannolikt de haft en kort livslängd, ibland har de stått så tätt att det måste ha liknat en kåkstad. Här i de bakre regionerna hittar vi också kokhus med rejäla spisfundament liksom båsindelade fähus av djupstallstyp. Denna typ av stall är vanliga i städer och fördelen med dem är att dyngan inte behövde mockas ut dagligen utan kunde läggas på hög inne i fähuset. Först till våren eller om det blev så mycket dynga i fähuset att djuren fick ont om plats mockades dyngan ut. Förutom att arbetet i fähuset minskades så behölls dessutom värmen genom dyngan (Myrdal 2013:227 ff.).

Dessa bakre regioner av tomterna har stått i stark kontrast till de främre som låg ut mot någon av huvudgatorna. Där fanns de representativa bostadshusen som åtminstone i ett fall som vi kunnat dokumentera har haft murade källare.

Utifrån de byggnadsdetaljer som vi hittat så kan vi konstatera att bostadshusen på Södermalmstorg hade en standard som vittnar om att de besuttits av välbärgade ägare och att de var minst lika påkostade som samtida byggnader på Stadsholmen. Det rör sig om murade hus, sannolikt korsvirkeshus, med tegeltak. Några av byggnaderna har dessutom varit försedda med profiltegel. Liksom tidigare har dessa bostadshus haft fönster av mycket hög kvalitet, dels med färgat glas, dels även med ofärgade så kallade kronglas som sannolikt importerats från Frankrike (se Haggrén i denna volym). Vi kan i fynden se att bostäderna värmts upp med kakelugnar. Från och med det sena 1400-talet finns delar av såväl de enklare pottkakelugnarna som av de mer dyrbara kakelugnarna uppbyggda med rumpkakel. Kakelfynden från 1400-talet är dock fåtaliga och det är först under senare delen av 1540-talet som de påträffas i större mängd. Från 1540-talet kan vi även se en ny typ av golvbeläggning i form av grön- och gulglaserade

golvplattor av tegel. Såväl kakelugnarnas introduktion som det glaserade golvteglet är något som tidsmässigt sammanfaller väl med iakttagelser från arkeologiska undersökningar på Stadsholmen där dessa lyxprodukter då förekommer i välbärgade borgarmiljöer (Århem 2007:108ff).

I fyndmaterialet från 1500-talets första hälft återfinner vi några klädesplomber som tyder på att gårdsägarna sannolikt varit involverade i textilhandel. Utifrån fynden som gjordes kan vi inte se några spår av lyxkonsumtion på samma sätt som under 1300-talet. Däremot är materialet rikligt och varierat och i många fall av god kvalitet. Bland glasfynden finns förutom de tidstypiska passglasen även blåa optikblåsta glas liksom så kallade kägelbägare som dekorerats med gula emaljtrådar. Här hittar vi dock ett mycket ovanligt fynd i form av en hänkelförsedd karaff i ljusgrönt glas (se Haggrén i denna volym). Keramikfynden domineras nu helt av matlagningskärl i form av trebensgrytor av rödgods, även stekpannor förekommer. Här finns också olika former av förvaringskärl, liksom dekorerade uppläggningsfat och skålar allt i enlighet med tidens nya bordskultur. Några fynd som sticker ut lite är några mycket tidiga förekomster av fajanser, bland annat ett par fragment av så kallade ”Malling jugs”, vilket var stora ölkrus som tillverkades i Holland eller Belgien (se Johansson i denna volym).

Sammantaget uppvisar bebyggelselämningarna och den materiella kulturen från den här tiden en tämligen kraftig diskrepans gentemot vad de skriftliga beläggen tidigare har bidragit med. Här visar nu det arkeologiska materialet att det har funnits en bebyggelse vars karaktär som närmast kan beskrivas som handelsgårdar och med en befolkning som varit betydligt mer välbärgad än vad som tidigare varit känt. Emellertid tycks de ägorättsliga förhållandena ha varit tämligen lösliga, i slutet

av 1540-talet kan vi nämligen konstatera att bebyggelsen på Södermalmstorg återigen ödelades. Denna gång med anledning av att Gustav Vasa beordrade att en ny försvarsanläggning med vallgrav skulle anläggas i närområdet, endast 150 meter norr om vårt undersökningsområde. I det sammanhanget fick de boende flytta på sig och gårdarna brändes ner.

Referenser

Tryckta källor

Bolin, Gunnar. 1933. *Stockholms uppkomst. Studier och undersökningar rörande Stockholms förhistoria*. Uppsala.

Carlsson, Michel & Kenneth Svensson. 2016. *Livet längs en bakgata i Stockholm 1250–1759. Om utgrävningarna i kvarteret Mercurius*. Rapporter från Arkeologikonsult 2015:2557. Arkeologikonsult. Stockholm.

Carlsson, Michel & Kenneth Svensson. 2019. *In fundo dicto Suthræmalm iam de nouo constructum... Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt*. Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 1. Rapporter från Arkeologikonsult 2019:2746. Stockholm.

Hasselmo, Margareta. 1981. *Stockholm. Medeltidsstaden 17*. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museer. Borås.

Hildebrand, Karl & Bratt, Arnold. 1913. *Stockholms stads privilegiebref 1423–1700. Urkunder rörande Stockholms stads historia 1*. Kungl. Humanistiska Vetenskapssamfundet. Wahlström & Widstrand. Stockholm.

Koppe, Wilhelm. 1933. *Lubeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert*. Neumünster.

Krajíc, Rudolf. 2008. S*ezimovo Ústí: Archeologie středověkého poddanského města*. 4. Středověké cihlářství. České Budějovice. Jihočeská univerzita v Českých Budějovicích. Tábor.

Lager, Birgitta. 1962. *Stockholms befolkning på Johan III:s tid*. Stockholm.

Munthe, Axel. 1959. *Västra Södermalm intill mitten av 1800-talet. En stadsdel och dess kyrkliga liv*. Stockholm.

Myrdal, Janken. 2013. *Boskapsskötsel under medeltiden. En källpluralistisk studie*. Nordiska museets handlingar 139. Stockholm.

Mähl, Stefan. 2010. *Det senmedeltida Stockholm – en språklig och kulturell smältdegel*. Sällskapet Runica et Mediævalia. Stockholm.

SSTb. 1921. *Stockholms Stads tänkeböcker 1483–1492 – Häfte 1. II:2:1*. Kungl. Samfundet för utgifvande af handskrifter rörande Skandinaviens historia med understöd af samfundet Sankt Erik (Genom Gottfrid Carlsson). Stockholm.

Söderlund, Kerstin. 2002. Stockholms borg och murar. Upptaget. Arkeologi i Stockholm inför 2000-talet. *Sankt Eriks årsbok 2002*. Almqvist & Wiksell. Uppsala.

Söderlund, Kerstin. 2004. Staden. *Vetenskapligt program för den arkeologiska verksamheten vid Stockholms stadsmuseum*. Stockholms stadsmuseum. Rapport 2004:5. Stockholm.

Århem, Barbro. 2007. Stockholmskakel – om kakelfynd och tillverkning. I: *Fat och furstar. Lerkärl och ugnskakel från 1400–1700* (Red. Majantie, Kirsi). Archaeologia Medii Aevi Finlandiae XII. Sällskapet för medeltidsarkeologi i Finland. Åbo.

Otryckta källor

SDHK = Riksarkivet. De svenska medeltidsbreven. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven. http://riksarkivet.se/sdhk

Kalmar som möjligt bidrag till förståelsen av de formaliserade städernas gestaltning

Stefan Larsson

Mellan 2011 och 2016 gjorde Arkeologerna, SHMM, en serie av begränsade arkeologiska förundersökningar i kvarteret Valnötsträdet i Kalmar gamla stad, lokalt känt som Söderportsskolan (Larsson & Menander 2011a, 2011b; Larsson m fl 2012; Larsson 2014; Larsson & Stibéus 2017). Idag består kvarteret, som ligger strax väster om slottet, till stora delar av uppvuxen park. Under medeltiden och fram till flytten av staden vid mitten av 1600-talet, låg rådhuset, torget och stadens kyrka, S:t Nicolai, med kyrkogård här. Av detta finns ”Gamla kyrkogården” kvar som en del av parkmiljön. Bebyggelsen i den södra delen uppfördes mellan 1877 och slutet av 1920-talet som länslasarett (figur 1).

Såväl undersökningarnas syfte som arbetsordning har skilt sig från det gängse inom det uppdragsarkeologiska systemet. Till exempel kunde undersökningarna göras riktade och problemorienterade utifrån frågeställningar och kunskapsbehov som formulerades i en gemensam diskussion mellan kommunen

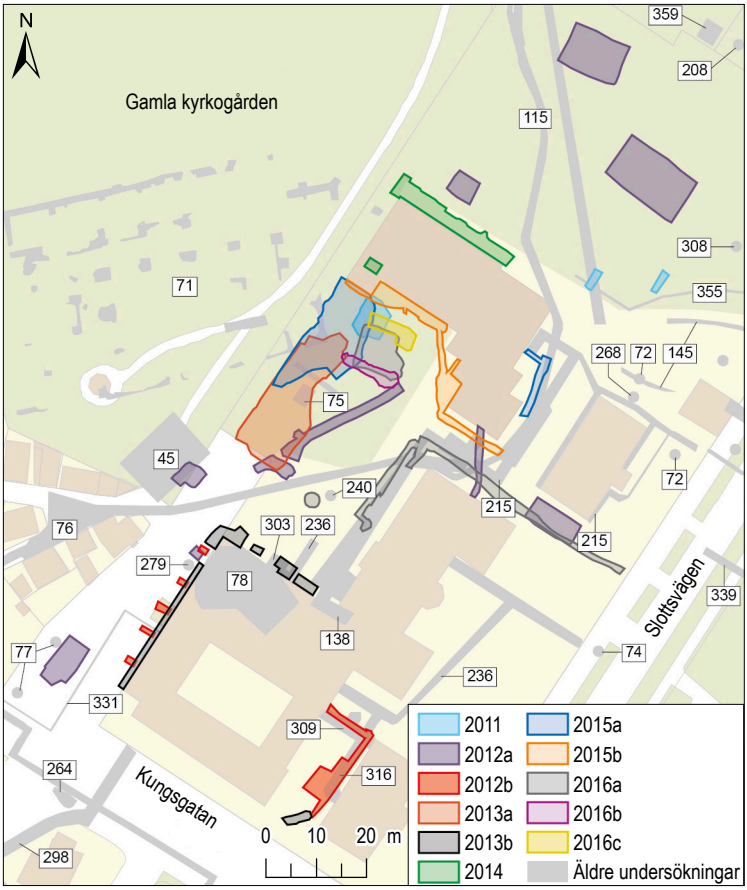

Figur 1. Läget för de undersökningar som gjordes mellan 2011 och 2016 samt äldre observationer. Karta Henrik Pihl, Arkeologerna. Mot bakgrund av Fastighetskartan, skala 1:1 500.

och en arbetsgrupp bestående av samhällsplanerare, arkitekter, landskapsarkitekter, arkeologer och en konstnär samt, inte minst, länsstyrelsen. Målsättningen var ett maximalt kunskapsskapande om områdets antikvariska, vetenskapliga och pedagogiska potential utifrån minimala ingrepp i lämningarna.

I korthet var avsikten med undersökningarna att skapa kunskapsunderlag för att precisera de kulturhistoriska värdena inför gestaltning och framtida användning av området (Cornell m fl 2015).

Att inget synligt är bevarat av det medeltida Kalmar utgör ett lokalt pedagogiskt problem, i synnerhet med tanke på den stora mängd människor som varje år besöker slottet. Det är i och för sig en problematik man delar med en lång rad medeltida städer; huvuddelen av deras historia utgörs av vad som antikvariskt kallas ”under mark dolda lämningar”.

I samband med att de arkeologiska undersökningarna inleddes beställde Kalmar kommun och Länsstyrelsen en vetenskaplig fördjupning, vilken gjordes parallellt med fält- och rapportarbetena (Larsson 2017). Följande artikel bygger på denna fördjupning, med fokus på några aspekter som kan vara av relevans för Stockholmsforskningen.

Inledningsvis görs en sammanfattande presentation av undersökningsresultaten, följt av ett kort resonemang om hur städer framställts inom svensk arkeologi. Därefter pekas på hur de teoretiska utgångspunkterna vidgats under det senaste decenniet och hur detta delvis omsatts i tolkningen av lämningarna i Kalmar gamla stad. Avslutningsvis ges några reflektioner kring urbaniseringsprocesserna.

Under Valnötsträdet

Redan vid de inledande undersökningarna i kvarteret Valnötsträdet framstod lämningskaraktären, såväl kvalitativt som kvantitativt, som något av en överraskning. Även om det verkar finnas ett stort antal sentida markingrepp i Kalmar gamla stad, återstår det välbevarade, närmast intakta källare, många gånger med bevarade dörröppningar, nischer, trappor och golv. Bara inom de begränsade delar av kvarteret Valnötsträdet, som

undersöktes mellan 2011 och 2016, kunde delar av 18 olika murade källare dokumenteras. Bitvis finns det också rester av vällagda gatubeläggningar och gårdsplaner (figur 2A–D och figur 3). Lämningarna ligger i många fall ytligt, mer eller mindre direkt under grässvål och moderna bärlager. Lämningarna överlagras av raseringsmaterial, vilket närmast kan beskrivas som sorterat. Fyndmaterialet i dessa, främst skärvor av keramik och kakel från 1500- och 1600-talet, visar på en rik materiell kultur med en mycket hög andel importgods (Brorsson 2017:174).

Figur 2. Några av de lämningar som framkom vid de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Valnötsträdet, Kalmar gamla stad 2011–2016. A) Igensatt trappa in mot innergården i byggnad F. B) Trappa från det dåvarande torget till byggnad G. C) Den sydvästra källaren i byggnad F. D) En del av grunderna till stadskyrkan. För lokalisering av lämningarna se Larsson & Stibéus 2017. Foto: Arkeologerna, SHM.

Figur 3. Lämningar som framkom vid de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Valnötsträdet, Kalmar gamla stad 2011–2016. En gränd som löpt parallellt med kyrkogårdsmuren. För lokalisering av lämningarna se Larsson & Stibéus 2017. Foto: Arkeologerna, SHM.

Lämningskaraktären är relaterad till flytten av staden till Kvarnholmen under andra hälften av 1600-talet. Arkeologiska undersökningar där tyder på att flytten tycks ha gått relativt fort (Tagesson 2016). Den gamla staden har demonterats, varvid alla användbara byggnadsdetaljer tagits tillvara för att användas i den nya staden och dess fästningsverk. Huruvida det varit tempot i stadsflytten eller den goda tillgången på sten i Småland som gjort att man inte brydde sig om att plocka upp grunder, källare och stenläggningar är oklart. Mycket har uppenbarligen lämnats kvar.

Under 1920- och 1930-talet kartlades stora delar av det medeltida Kalmars institutionella topografi, varvid även välbevarad profanbebyggelse framkom (Rosman 1926; se Selling 1984:8 för en sammanfattning). Trots denna förhållandevis tidiga tradition av undersökningar får nog Kalmararkeologin beskrivas som underkommunicerad, särskilt satt i relation till den position som den medeltida staden intagit i historisk forskning till följd av dess framträdande politiska, ekonomiska och militära roll (se vidare Larsson 2017:278 ff).

Det finns, i likhet med många andra platser, en stark lokalhistorisk tradition där en av de framträdande frågeställningarna handlat om stadens eventuella föregångare, ett slags ”ur-Kalmar”. Flera platser i den senare stadens omgivning har under årens lopp framförts som förslag. Diskussionerna har grundats i att det finns tidiga skriftliga hänvisningar till ”Kalmar” (se t.ex. Blomkvist 1979:168ff; Anglert 2001:191f). Svaren både på frågorna om och var det funnits någon äldre föregångare har kunnat besvaras under de senaste åren.

Parallellt med undersökningarna i kvarteret Valnötsträdet, vilka berört den medeltida stadens centrala delar, har en rad nya undersökningar genomförts på Slottsholmen, dvs Kalmar slott. De senare har visat att den medeltida staden föregicks av en bebyggelse och diversifierad verksamhet på Slottsholmen, som går tillbaka till åtminstone 1100-talets första hälft (Stibéus 2015, 2017; Larsson & Stibéus 2017; Larsson 2017). I ”Kalmar stads historia” gjorde Lars Hellberg en analys av de äldsta omnämnandena av *Kalmarna* (av **Kalmarnar, -ir*) och menade att de hänsyftade till en ö (Hellberg 1979:131ff). Även om Hellberg då uteslöt Slottsholmen som alternativ, visar de senaste undersökningarna och en del av de äldre keramikfynden från Slottsfjärden att platsnamnet sannolikt syftar på denna.

Inom ramen för fördjupningsarbetet gjordes en sammanställning av äldre undersökningar för att få en uppfattning om bebyggelsekaraktären bortom torget. Det var inte ovanligt att det som fanns av representativ bebyggelse i de svenska medeltida städerna låg i anslutning till torgen. Frågan var om situationen var densamma i Kalmar och att den monumentala bebyggelsen varit koncentrerad till dagens kvarteret Valnötsträdet. Redan en genomgång av tillgängliga uppgifter i länsstyrelsens undersökningsregister visade att det finns lämningar efter stenhusbebyggelse över i stort sett hela det medeltida stadsområdet. Sammanlagt har ett *minimum* av 84 olika stenhus konstaterats vid undersökningar i Kalmar gamla stad. Talet är försiktigt räknat eftersom det inte alltid framgår ur avrapporteringens uppgifter om det, i de fall då det påträffats två eller tre murar, rört sig om flera huskroppar, varför en genomgång av de primära

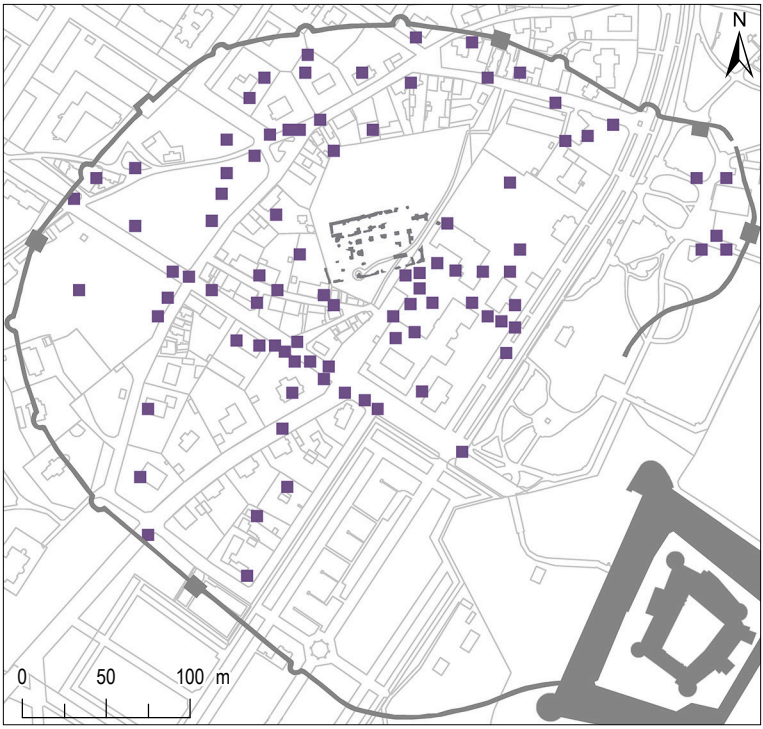

Figur 4. Sammanställning av arkeologiska observationer och undersökningar där det framkommit lämningar efter murade hus i Kalmar gamla stad. Notera att det inte rör sig om det faktiskt totala antalet, då det i en del fall saknas geometri eller närmare uppgifter. Efter Arnell & Jönsson 1975; Selling 1982; Länsstyrelsens undersökningsregister samt Larsson & Stibéus 2017. Karta Henrik Pihl, Arkeologerna. Skala 1:4 500.

dokumentationsmaterialen i Kalmar läns museums arkiv sannolikt skulle ge ett ökat antal stenhus (Larsson 2017:318 ff). Mängden stenhus är också tydlig i Ferm, Rahmqvist och Thors sammanställningar av skriftligt källmaterial. Av de av dem lokaliserade 228 fastigheterna, exklusive bodarna i hamnen, hade 40 (17,5 %) explicita omnämnanden av stenhus, källare eller loft som kan tolkas som murade hus (Ferm, Rahmqvist & Thor 1987).

Utifrån de arkeologiska undersökningarna i kvarteret Valnötsträdet förefaller det som om stenhusbebyggelsen börjar uppföras redan vid inledningen av 1200-talet, kanske något decennium tidigare. Det skulle innebära att den är den äldsta profana stenhusbebyggelsen på den svenska delen av skandinaviska halvön – något som bör ha återverkan på förståelsen och framställningen av urbaniseringsprocesserna i den här delen av Europa.

Vidare kan enhetligheten i byggnadsskick tolkas som att bebyggelsen varit planerad, reglerad och monumental. Det ligger nära till hands att uppfatta hela den medeltida stenstaden som ett sammanhållet monumentalt rum, en gestaltning och iscensättning av den formaliserade staden som idé, med dess hänvisningar till det relativa kommunala självstyret, dess ekonomiska och politiska betydelse samt dess samhörighet med, och position i, de internationella merkantila nätverken (Larsson 2017). Investeringarna av olika former av kapital – ekonomiska, symboliska och kulturella – i platsen har varit mycket stora. Inom loppet av ett par generationer under 1200-talet bebyggdes en stor del av området, gatunät och stenläggningar lades ut och kyrkan byggdes om och byggdes ut. Vidare uppfördes dominikankonventet och en stadsmur av avsevärd längd. Från mitten av 1200-talet byggdes också en ringmursförsedd borg med två port- och fyra hörntorn som omslöts av en yttre ringmur på Slottsholmen (Olsson 1944). Det var en, ur dåtida militär synvinkel, stark borg som vid tiden var en av landets största och som i likhet med staden snarare ansluter till en kontinental tradition än en inhemsk (Stibéus 2017).

Framställningar och horisonter

Karaktären på lämningarna i Kalmar gamla stad har rest många frågor, vilka rör framställningen av såväl Kalmar som andra medeltida städer som arkeologiska kunskapsobjekt. Ett

kunskapsobjekt är sådant som skapas inom ramen för en verksamhet eller diskurs utifrån dennas samlade uppfattning om vad som finns och hur det är, eller bör vara, beskaffat.

Kriterier för och definitioner av vad som är en ”stad” varierar inom och mellan olika ämnen och från land till land. I en artikel från 2001 konstaterade Nils Blomkvist att han hade räknat till drygt 50 definitioner (Blomkvist 2001). Ibland är kriterier och definitioner vida intill tomhetens gräns. Exempelvis utgörs Statistikmyndighetens (SCB:s) definition av ”tätort” som något med minst 200 invånare och med maximalt 200 meter mellan husen, vilket gör Sverige till ett av världens mest urbaniserade samhällen. Det säger dock ganska lite om dessa tätorters funktioner, verksamheter, ekonomi eller samhällsservice. Variationer i de definitioner som vi utgår från har i sin tur konsekvenser för tolkningar och framställningar av urbaniseringens kronologi, former och sociala innehåll.

Inom arkeologin formulerades genom *Projekt Medeltidsstaden* ett starkt, alltså axiomatiskt, kunskapsobjekt genom operativa kriterier som var anpassade – och fungerade – för såväl forskningen som kulturmiljövårdens antikvariska behov. De var i korthet:

- funktionella kriterier som beskriver en plats funktioner och relation till landskapet och andra orter.
- topografiska kriterier som beskriver ortens morfologi och bebyggelsebild/-plan.
- inre rättsligt-administrativa kriterier som visar ortens juridiska ställning, såsom förekomst av stadsprivilegier och inre stadsstyrelse (t.ex. Andersson 1990).

Dessa kriterier är naturligtvis av ofrånkomlig och grundläggande art. Uppställda kriterier och definitioner är självklart nödvändiga för alla typer av studier men innebär oundvikligen också att söka, och kanske i viss mån skapa, ett mått av likhet. Problemet, ur arkeologisk synvinkel, är att det vid undersökningar ser väldigt olika ut från plats till plats. Det gäller ur såväl övergripande perspektiv som rent faktiskt i lämningskaraktärer, i form av stratigrafisk uppbyggnad.

Som också konstaterats innebar den arkeologiska *tillämpningen* av dessa kriterier, de antikvariska praktikerna, att den medeltida staden framställdes som ganska folktom och som något som bundits ihop och existerat genom mer eller mindre abstrakta politiska, ekonomiska och produktiva strukturer (t.ex. Andersson 1997; Christophersen 2000, 2015).

En av de inledande målsättningarna för undersökningarna i kvarteret Valnötsträdet i Kalmar var att försöka se staden och lämningarna ur ett mänskligt perspektiv (Larsson & Menander 2011b), i linje med de aktörs-, handlings- och nätverksteorier som blivit allt vanligare inom den arkeologiska diskussionen de senaste 10–15 åren. Att även försöka diskutera socialt innehåll som kriterium/definition är ett aktörs- och handlingsteoretiskt ställningstagande som söker inkludera den sociala konstruktionen av staden, där det sociala, i form av särskiljande *praktiker*, skulle kunna vara något som historiskt konstituerar och analytiskt definierar olika grader av det urbana (här förstått i kulturell och existentiell bemärkelse). Skapande, reproduktion och förändringar av staden, förstått som uppsättningar av praktiker, tillskriver flera aktörsgrupper aktiv betydelse i konstitueringen av staden, eller snarare de urbana kulturerna.

Målet var att, med utgångspunkt i fördjupningsstudierna kring Kalmar, även inom arkeologin kunna diskutera städer som uppsättningar av *både* fysiska och kognitiva strukturer (jfr Andersson 2006). En del av fördjupningsarbetet rörande kvarteret Valnötsträdet ägnades åt att, utifrån arkeologiskt material, undersöka skapande och reproduktion av en *distinktiv* urban kultur eller urbanism. Det vill säga hur och vad som vid olika tider skiljt sig från sociala praktiker i det övriga landskapet. I korthet var målsättningen att formulera hur vi arkeologiskt skulle kunna studera relationerna mellan staden, som fysisk struktur, och det urbana som habitat (Lefebvre 1996:111). Det bör understrykas att det, utifrån ett klassperspektiv, finns flera samtida socio-ekonomiska urbana kulturer (Linaa 2016).

Ett sammanhållet långtidsperspektiv på städers skiftande karaktärer, förändringar och varaktigheter, förutsätter teoretiska utgångspunkter som gör det möjligt att framställa dem som hopgyttringar och förtätningar av praktiker, av varierande rytm, skala och varaktighet, med deras komplexa samband mellan materialitet, rum, social logik och betydelseproduktion samt mellan olika former av lokala och överlokala gemenskaper som – vid varje given tidpunkt – tillsammans utgör en stads *konfiguration* (Cárcel-Garcia & Juan Vidal 2014). Dessa är naturligtvis föränderliga.

Att pröva infallsvinklar och utgångspunkter från andra fält av urbana studier, arkitektur- och rumsteori, med tillhörande begreppsapparater, har försett oss med flera verktyg att arkeologiskt hantera de ovan nämnda komplexiteterna och skapa ytterligare mening i vårt källmaterial för att ur variationer formulera eventuella icke-kausala likheter i tid och rum (t.ex. Christophersen 2015; Cornell & Hjertman 2013; Hansen 2005, 2008; Linaa 2016; McLees 2016).

Strävan till en utvidgning av det arkeologiska kunskapsobjektet innebär inte att de sedan tidigare etablerade funktionella och administrativa kriterierna, vilka i viss mån kan förstås som externa och kategoriserande, avfärdas. Att kombinera uppifrån- och underifrånperspektiv syftar till att innefatta fler segment av det förflutnas inbyggare som aktörer i konstitueringen av det urbana (jfr Christophersen 2000; Anglert & Lindeblad 2003). Att belysa delaktighet och dialektik är nödvändigt för framställning och förståelse av sambanden mellan handling/praktik och omgivning och därmed söka skapa ett mera ”mänskligt perspektiv”.

I arbetena med Kalmar har, utöver fortlöpande förmedling av vad som framkommit i lämningsväg, fokus legat på att undersöka och pröva den arkeologiska tillämpbarheten av olika former av handlings-, nätverks-, materialiseringsteorier och rumsanalyser. Det finns flera varianter av likartade teoribildningar med mer eller mindre komplexa inbördes samband och beroenden. Fältet består av texter av vitt skilda tänkare inom social- och samhällsvetenskaperna, där exempelvis Pierre Bourdieu, Anthony Giddens, Michel Foucault och Bruno Latour i olika grad varit tongivande för att under 1970-, 1980- och 1990-talet ha lagt grunderna för olika former av aktörs- och handlingsteorier. Sedan slutet av 1990-talet har deras utgångspunkter utvecklats och fördjupats av ytterligare en rad teoretiker, där bland andra Theodor Schatzki, Andreas Reckwitz, Elisabeth Shove och Mika Pantzar använts i arkeologiska sammanhang (Christophersen 2015; McLees 2016; 2019). De olika teoribildningarna ska inte fördjupas i detta sammanhang.

Handlingsteoretiska perspektiv bildar utgångspunkt för att kunna diskutera hur man arkeologiskt kan förstå, urskilja och definiera specifika, distinktiva, kulturer (eg. *habitus*), det vill säga hur man genom mönster av praktiker och materialiseringar formulerat och reproducerat sociala skillnader.

Mönster av praktiker konstitueras utifrån sammanflätningar av materialitet, betydelser och kompetenser i vid förståelse. Utöver rumslig lokalisering och regionalisering förutsätter praktiker ”verktyg” i form av materialitet. Materialitetens funktioner i sociala relationer handlar bland annat om organisering av aktörer i och som nätverk, och om hur det materiella ingår i och förstärker desamma, antingen betraktade som ett slags aktörer i sig eller som förmedlare av förväntningssystem och handlingsmönster. *Nätverk* utgör överföringar av materialitet, betydelser och/eller kunskaper, vilka kan assimileras, översättas eller förkastas och som förändras genom tillförsel av nya element (t.ex. Latour 2005, 2012; Law 2009). Med utgångspunkter i handlingsteoretiska perspektiv ses rum, materialitet och materialiseringsprocesser som likvärdiga komponenter i utvecklingen av specifika och särskiljande urbana praktiker.

Av intresse i ett urbaniseringsperspektiv, är att särskiljande gränsdragningar – *distinktioner* – förutsätter definierade självuppfattningar, de är performativa. Gränsdragningar rör vad som, i ett diakront perspektiv, definierats och uppfattats som urbant och inte, det vill säga skapandet av platser och praktiker som skiljt ut sig i förhållande till omgivningen, och som i högre eller lägre grad fungerat som kvalitativa, kollektiva eller kommunala, förväntningsramar för handling (Christophersen 2015; Linaa 2016).

En väsentlig del av materialiseringsprocesser utgörs av, vad man i analogi skulle kunna kalla spatialiseringsprocesser, det vill säga skapandet av distinktiva rum och platser. I arbetet med Kalmar har diskussionen i hög grad utgått från delar av Henri Lefebvres arbeten, som en undersökning av den arkeologiska tillämpbarheten av delar av hans begreppsapparat. Utgångspunkten är elementär: att rum, praktik och betydelseproduktion är en del av – och uttryck för – respektive produktionsför-

hållande (Lefebvre 1991:33). Rum är ett verktyg för tanke och handling, för kontroll och dominans och en produkt skapad av, för tillfället, dominerande grupper eller nätverk – något som kan utmanas och förändras i de vidare aktörsgruppernas praktiker.

De övergripande sambanden inom produktionen av rum är trefaldiga och torde vara de mest kända av Lefebvres begrepp. De har getts något olika uttolkning i olika sammanhang men kan här sammanfattas som en inledande analytisk uppdelning i planerade, upplevda och brukade rum.

Rumsliga representationer avser planerade teckensystem, av det slag som idag används av stadsplanerare, arkitekter och liknande. De är gestaltningar ägnade att forma, uppvisa, anvisa och behärska synintryck, rörelse och praktiker.

Representationernas rum hänvisar till det levda och till den betydelseproduktion genom vilka olika aktörer tar sig an det rumsliga. Här finns beröringspunkter med de aktör- och handlingsteoretiska utgångspunkter som kort refererades ovan (jfr Larsson 2006:50 ff).

Rumsliga praktiker innefattar produktion och reproduktion av de specifika uppsättningar av platser som karaktäriserar varje social form – i det här fallet urbana habitus – och utgörs av ett samspel mellan uppfattningen om rummet, det vill säga betydelseinskrivningar, dagliga rutiner och sambanden med syntaktiska element i form av gatunät, bebyggelse, region- och zonindelning av aktivitet osv (Lefebvre 1991:33, 38 f).

I korthet formulerade Lefebvre staden/städerna som en form av överlappande semantiska system med symboliska, paradigmatiska och syntagmatiska dimensioner där form, struktur och funktioner ses som ömsesidigt beroende och där alla förändringar skrivs in i det rumsligt-materiella, vad vi idag ur arkeologisk synvinkel betraktar som avläsbara, materialiserade, performativa praktiker.

Arkeologiskt är vi som regel, åtminstone inledningsvis, hänvisade till spår och lämningar efter det vardagligas materialiseringar av sociala strukturer som mönster av (rumsliga) praktiker, en performativitet som inkluderar explicit eller implicit kunnande, vetande och självuppfattning. Det kan exempelvis röra sig om upprepning och förändring i lokalisering av depositionsmönster (se t.ex. Andrén 1986; Molaug 1989), eller förändringar i budgeteringen av rum såsom introduktionen av praktikaliteteter som källare i Malmö (Mårald 2006). Just praktikernas specifika budgetering av utrymme – som samlar och förkortar dess rytm och flöde, alltså dess tid-rumsliga kompression – är informativ för den arkeologiska förståelsen av konstitueringen av en distinktiv urban kultur.

Kalmar som en rumslig representation

De utgångspunkter som sammanfattades i det föregående gjorde det möjligt att diskutera staden, det här fallet Kalmar, som en iscensättning eller gestaltning av en idé, utan att slå över i idealism eller essentialism. Eller för den delen som *det deterministiska resultatet* av produktionsförhållandena.

Som nämndes ovan tillhandahåller Lefebvre verktyg att undersöka vissa dimensioner av städers rumsliga representationer: *symboliska*, *paradigmatiska* och *syntagmatiska* (t.ex. Lefebvre 1996:116, jfr 1991:65). Dessa dimensioner kan inte reduceras till statiska och allmängiltiga system, praktikerna överbryggar och förändrar de semantiska systemen. Det sker påtagliga förskjutningar mellan introduktionen av ”det urbana” under 1200-talet och när det blivit en etablerad referensram från senmedeltid och framåt.

De symboliska dimensionerna hänvisar till större betydelsesammanhang. Anders Andrén har visat att det i flera medeltida stadsplaner finns referenser till en kosmologisk-ideologisk

världsbild och nya testamentets beskrivningar av det himmelska Jerusalem (Andrén 1998). Här kan noteras att skiftet i teologi inneburit något skilda rumsliga representationer, där tidiga kyrkligt-administrativa centralplatser, som Lund, antagligen skulle kunna betraktas som en form av romanska rum, medan de formaliserade högmedeltida köpstäderna kan betraktas som gotiska och skolastiska rumsliga representationer (Panofsky 2002; Larsson & Anglert 2008; Larsson 2017).

Stadens symboliska dimensioner omfattar i mångt och mycket dess ideologiskt manifesta monument, vilka också ställdes upp som urbaniseringskriterier genom Projekt Medeltidsstaden, men även tomrum och öppna ytor, i vid bemärkelse, som symboliserar någon form av kosmologisk ordning (Lefebvre 1996:116). Kalmars sakrala landskap bestod under medeltiden av stadskyrkan, Birgittakyrkan samt Dominikanordens konventskyrka. Utanför stadsmuren låg S:t Görans kapell, Dominikanordens systrakonvent med tillhörande konventskyrka samt S:ta Gertruds kapell/kyrka som var landsförsamlingens kyrka. Det fanns också ett Helgeandshus (Selling 1982). Även några aspekter av den stadsmur som omgärdade staden kan ses som en referens till kosmologin. I likhet med det nya Jerusalem har Kalmar haft porttorn i vartdera väderstrecket, trots att det inte tycks ha funnits någon landsväg i anslutning till den södra porten och den därför haft mindre praktisk betydelse.

De paradigmatiska dimensionerna berör sådant som kanalisering och organisering av tillträden, in- och utestängning, centrum och periferier, grader av integration och icke-integration (Lefebvre 1996:116). Det berör framställningen av platsens placering i diskursen, i vilken mån den refererar eller ansluter till den, vid varje tid, gängse bilden av en stad. Det rör exempelvis bebyggelseskick och om detta är öppet eller slutet gentemot gatorna eller hur bebyggelseområdet avgränsats. Uttryck och genomförandegrad har varierat, allt ifrån en stadsmur om

cirka 1 200 meter med porttorn, som i Kalmar, till vattendrag i Trelleborg och Ystad, eller enkla tullbommar som i Växjö (Anglert & Larsson 2008; Larsson & Anglert 2008; Larsson 2017).

Den syntagmatiska/syntaktiska dimensionen rör förening och sammansättning av betydelsebärande element, syntagmer, och utgörs av skalor (längd, bredd, höjd), rörelsemönster, gatunät, siktlinjer, platser (alltså praktikers regionalisering).

Det finns tre övergripande principer för fördelning av rörelse och visuella intryck: den linjära, den förgrenade respektive den arkipelagiska (Bergman 2003:146). Den linjära innebär att allt som ska exponeras och göras tillgängligt ges maximal plats och utsträckning *längs* de förbipasserandes väg. Den förgrenade principen utgår från rumsliga hierarkier av huvudaxlar och sidostråk. ”*Den arkipelagiska principen, …, innebär att tillgängliga ytor möbleras punkt- och fläckvis utan att förlora sin karaktär av sammanhängande rum …*” (Bergman 2003:146).

Samverkan mellan bebyggelse, rörelse och kanaliseringen av synintryck innebär att intryck och siktlinjer fördelas olika i de tre rumsliga principerna och får olika verkan. Den linjära är i huvudsak horisontell, man har en längre siktlinje i gatans längdriktning medan den förgrenade blir mera vertikal. Exempelvis har T-korsningar den fördelen att de skapar en större möjlighet att exponera exempelvis arkitektur och arkitektoniska särdrag i siktlinjen än vad rätvinkliga korsningar, där man bara ser gatans förlängning, har. Att placera byggnader och institutioner i siktlinjerna gör dem påtagligt närvarande och blicken följer dem uppåt. Den förgrenade staden, med dess kortare siktlinjer och förgreningar, framstår som en vertikal, labyrintliknande samling av rum i en rytm och skala kopplat till en kroppsuppfattning med en rörlig betraktare, en fotgängare, som anvisas från plats till plats med olika tillskrivna värden (Jfr Lefebvre 1991:256, 361; Panofsky 2002:48ff).

Diskussioner kring förändringar i gestaltning av symboliska, paradigmatiska och syntaktiska dimensioner kan ses som en ingång till att belysa kronologiska förskjutningar i de paradigmatiska referenserna och deras rumsliga representationer. Det vill säga hur en plats vid olika tider gestaltats och på vilka sätt den (paradigmatiskt) hänvisar till andra platser och någon form av övergripande idé. Att känna igen något för vad det är, eller avses vara, kräver en gemensam bild att referera till, en kulturell kod. Skapandet av kollektiv intentionalitet under tidig medeltid har av Anders Andrén summerats som en *kommunaliseringsprocess* och får ses som väsentlig för förståelsen av skapandet och gestaltningen av den högmedeltida staden (Andrén 1985).

Även om stadsplanen i det medeltida Kalmar är dåligt känd framträder skillnader i hur man utnyttjat ytor, höjd och djup i den byggda miljön i förhållande till staden på Kvarnholmen vilken byggdes utifrån ett senare ideal med rutnätsplaner med dess fasta, linjära, horisontella visuella världar (jfr Lefebvre 2004:39; Tagesson 2016). Tar man dessutom ”det första Kalmar” på Slottsholmen, om vilket vi än så länge vet väldigt litet, i beaktande framstår de som tre sinsemellan olika rumsliga representationer med olika (paradigmatiska) referenser. Var och en av dem kan dock betraktas som särpräglade och distinktiva i förhållande till sina samtida omgivningar.

För mera detaljerade *diakrona* analyser tillhandahåller Lefebvre, i olika sammanhang, ett flertal analytiska begrepp så som *isotopi*, *metonymi*, *metaforisering* och *abstrakta rum*, (se t.ex. 2003:127f, 1991:225) vilka utgör verktyg att kunna abstrahera förändrade rumsliga representationer som praktiker med lång varaktighet. Som exempel har använts de morfologiskt olika torgen i de två Kalmar vilka båda kan förstås som paradigmatiska identitetsplatser (*isotopier*) men i relation till förändrade

paradigm. Det medeltida torget i Kalmar har tolkats som en identitetsskapande *metafor* för att stadens borgerskap ingick i en större kulturell, urban, gemenskap och som en *metonymi* över köpstädernas roll – eller anspråk på en sådan – i det medeltida samhället; en materialisering av det som Andrén benämnde kommunaliseringsprocessen (Andrén 1985). Det vill säga att torget kan betraktas som en gestaltning av en performativ kollektiv intentionalitet med symboliska, paradigmatiska och syntagmatiska referenser till de samtida merkantila, religiösa och politiska nätverken. Torgen har utgjort en gemensam referens och identitetsplats för köpstaden (jfr Lefebvre 1991:220ff, 2003:128).

I det medeltida Kalmar utgjorde området runt torget ett sammanhållet rum med starkt symbolvärde och visuell verkan. Torgets oregelbundna form kan förklaras med att rådhuset, de förnämsta borgarnas residens och kyrkan kunnat ges en maximal exponering utan att de visuellt konkurrerade (figur 5). I flera högmedeltida städer har rådhusen getts visuellt företräde genom att placeras framför kyrkorna, något som tolkats som ett uttryck för konflikter i det senfeodala samhället (Andersen & Lund 2003; Larsson & Anglert 2008:92f). Det visar både på att torgen utgjorde element med stark laddning och på att det under medeltiden skedde förskjutningar inom/mellan nätverk och aktörers positioner.

Det monumentala rummet med torg, rådhus och kyrka kom i Kalmar sedan att modifieras, översättas och placeras i en ny symbolisk kontext i samband med stadens flytt till Kvarnholmen. Det kan betraktas som upprepning som säkerställer *det bekanta*, (Cornell & Hjertman 2013), och en *omskrivning* av en gemensam referens- och associationspunkt med nya betydelser. I fallet Kalmar har detta tolkats som en strategi i syfte att inordna och samordna flera aktörer vid skapandet av den nya staden (Larsson 2017). Uttryckt på annat sätt: ett torg

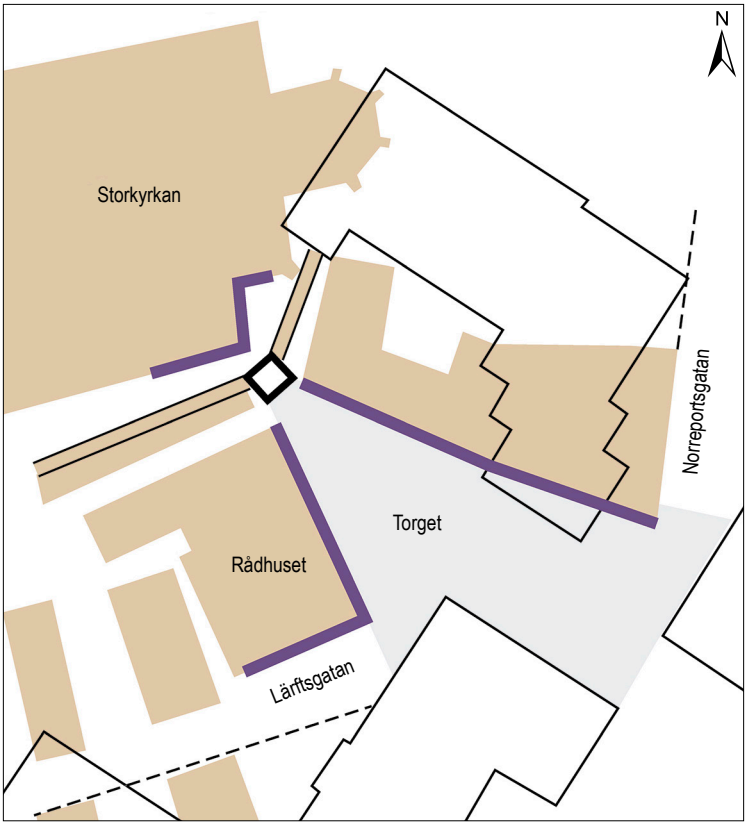

Figur 5. Vid det medeltida torget i Kalmar gamla stad har några av de förnämsta borgarnas hus, kyrkan och stadens rådhus exponerats utan att visuellt konkurrera med varandra. Bild Henrik Pihl, Arkeologerna.

kom att ingå – och ingår fortfarande – i den paradigmatiska referensbilden av stad men dess symboliska referenser, liksom verksamheter och praktiker, förändrades – och har fortsatt att förändras.

Aspekter av dessa Lefebvres dimensioner kan också användas som ett *synkront* verktyg för jämförelser mellan samtida orter för att belysa skillnader i genomförandegrad i gestaltning.

Kalmar och Växjö är som arkeologiska kunskapsobjekt jämställda. Enligt rättsligt-administrativa, funktionella och topografiska kriterier är de båda medeltida städerna jämförbara (se t.ex. Andersson 1990:27, 44ff). Ur de perspektiv som kortfattats presenterats ovan framträder emellertid en del kvalitativa skillnader mellan de båda orterna såväl rörande de rumsliga representationernas övergripande dimensioner, men även i gestaltningens detaljer, som byggnadsskick och gatubeläggningar (Hansson 2017a; Larsson 2017). Vidare uppvisar Växjö, i jämförelse med Kalmar, en lägre syntagmatisk komplexitetsgrad (figur 6 och 7).

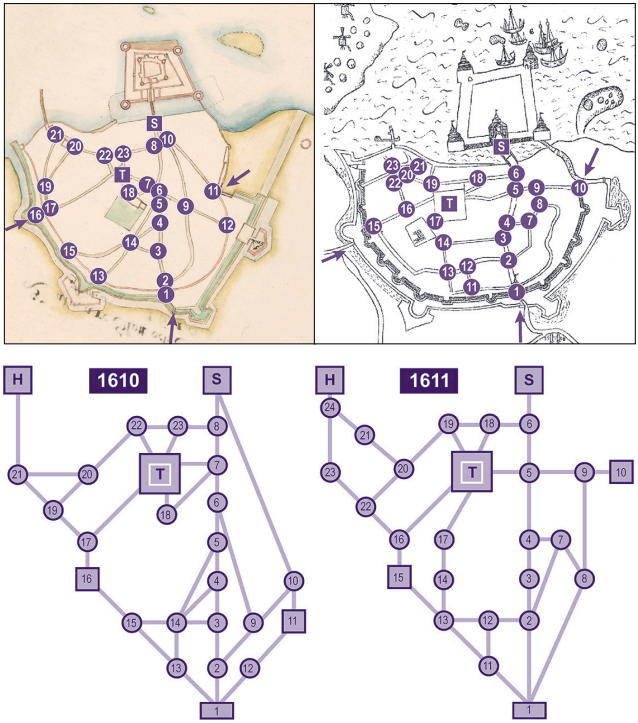

Figur 6. En enkel grafisk framställning över möjliga rörelser i det medeltida Kalmars. Bild Henrik Pihl, Arkeologerna.

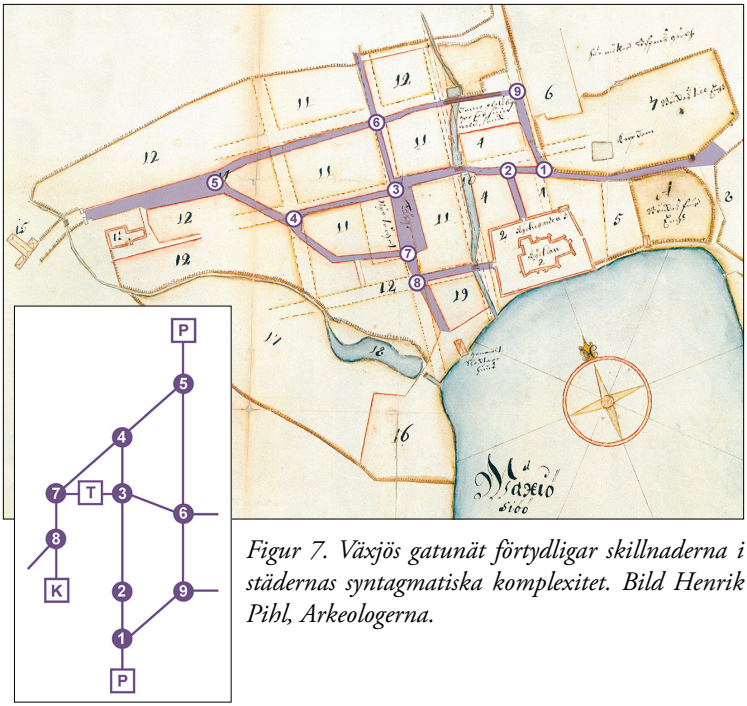

Figur 7. Växjös gatunät förtydligar skillnaderna i städernas syntagmatiska komplexitet. Bild Henrik Pihl, Arkeologerna.

Som påpekats av Martin Hansson kan vi kanske här ana en förskjutning över tid rörande gestaltningen av senmedeltidens städer (Hansson 2017b). En stor andel av de senmedeltida städerna grundades på order av överheten, genom utfärdande av juridiska privilegier. Möjligen var det så att, utöver rent faktiskt lägre ekonomisk kapacitet för investeringar i rumsliga representationer, juridiska privilegier i takt med en tilltagande *skriftbaserad literacy* kom att utgöra och ersätta en stor del av de rumsliga representationerna som paradigmatisk referens. Privilegierna innebar, och fungerade som, en *indirekt* hänvisning till existerande och accepterade förebilder som t.ex. Kalmar (och för all del Visby, Lübeck, Rostock osv).

Mycket av den hög- och senmedeltida stadsetableringen i Sverige (och Danmark-Norge) kan beskrivas som en form av urban undervegetation, (Brendalsmo, Eliassen & Gansum, Red. 2009). Dessa orters byggnadsskick – trähusbebyggelse – och där de monumentala rumsliga representationerna begränsades till en kyrka, ett torg och en rådstuga samt deras lägre syntagmatiska komplexitet kan ha inneburit att graden av särskiljande rumsliga praktiker också varit lägre. Det vill säga att de varit orter som i juridisk mening var urbana, men med begränsat urbant innehåll i form av distinktiva praktiker (jfr Hansson 2017b).

Favorit i repris: urbaniseringarna

Att urbaniseringarnas förlopp är kronologiskt och geografiskt heterogena och komplexa är knappast någon nyhet. Vad vi behöver klarlägga och förtydliga är i vilka bemärkelser – och av vad – vi kan tala om kontinuiteter och diskontinuiteter. En förankring i handlings-, nätverks- och rumsteorier får återverkningar på framställningen av urbaniseringsprocesserna. Kort sagt när, vad och hur vi definierar vad och när.

Delar av Henri Lefebvres begreppsvärld förefaller användbara vid diakrona studier för att, så att säga, bena upp delar av urbaniseringsprocesserna och belysa platsers skiftande funktioner och betydelser i olika kontexter eller nätverk genom en problematisering av dem som skiftande rumsliga gestaltningar.

De flesta orter eller platser (kult-, handels-, tings- eller andra mötesplatser) kan förstås som rumsliga representationer, mer eller mindre artikulerade och paradigmatiskt och syntaktiskt särpräglade i förhållande till respektive dåtida omgivning. De har kort sagt utgjort manifesta uttryck för respektive samtids produktionsförhållande och ideologiska överbyggnad.

Att tillskriva begreppet stad som beteckning på emporier från 800–900-talet, kyrkligt/administrativa stödjepunkter från 1000-talet, – och gud förbjude: Uppåkra – har, som påpekats, snarast fungerat som en konceptuell tvångströja (Mogren 2012). Problemet är att begreppet stad har laddats upp med idel positiva konnotationer. Tendensen att dra ner stadsväsendet i tid är någon form av ideologiskt slagg från 1800-talet med syfte att skjuta de nordiska rikssamlingarna bakåt och tillskriva dem mera utvecklade funktioner än vad de nog hade. Som Terje Gansum konstaterat har det investerats mycket i den figuren och det har visat sig vara svårt att frigöra sig från densamma (Gansum 2009:35f). Kanske rör det sig bara om oreflekterade försök att fånga, summera och hantera komplexiteten i den yngre järnålderns/tidiga medeltidens central- och handelsplatser, som gjort att de tillskrivits begreppet stad eller stadsliknande. Att på detta sätt blanda vad som snarast är *förutsättningar* med senare *resultat* tycks dock inte ha varit till någon större hjälp vare sig för centralplats- eller stadsforskningen.

Snarare förefaller detta förhållande att i viss mån ha motverkat att problematisera dessa äldre platser som diskursivt-paradigmatiska rumsliga representationer i-sig. Behovet att diskutera de olika orterna och förtydliga deras karaktär och sociala innehåll – deras kontexter – för sig, har också påtalats sedan länge (Cinthio 1982; Andersson 1990; 2017 [1972]). Det tycks också finnas en slags paradox i förhållande till det etablerade arkeologiska kunskapsobjektet: om nu det arkeologiska kunskapsobjektet städer, så som det knäsattes genom Projekt Medeltidsstaden, har definierats som iscensättningar av vissa specifika administrativa, ekonomiska och juridiska funktioner (det vill säga utvecklad kyrkoorganisation, kungamakt, stabila merkantila nätverk och en agrarproduktion som genererar överskott), måste dessa, rent logiskt, väl finnas på plats, innan vi kan tala om städer (i denna förståelse)?

Teleologin i att tala om platser som städer eller protostäder framställer de bakomliggande (politiska, ekonomiska och sociala) nätverken som statiska och skymmer inte bara skillnader och variationer i platsers förändringar över tid utan även förändringar i samhälleliga omständigheter för materialiseringsprocesser, översättningar, förståelser och betydelserna hos de skapade rummen (representationerna). Därmed begränsas sannolikt också möjligheterna att söka flera aktörer än de, i urbaniseringssammanhang gängse kungamakt, kyrka och kapital.

Med utgångspunkt i Kalmar har förts ett resonemang om skapandet av nya former av emblematiska (identitets)platser vilka signalerat vissa uppsättningar av möjligheter, rättigheter och skyldigheter. Som sådana kan de betraktas som en historiskt specifik, ny representation och praktik, *en materialiserad systemtillit* av avgörande betydelse för den vidare formaliseringen av samhällsutvecklingen under medeltid och tidig modern tid (Larsson 2017). Det är dock en annan historia.

Stockholm?

Att betrakta olika rumsliga representationer som sådana handlar inte om att förneka samband i urbaniseringsprocesserna mellan platser som exempelvis Hedeby, Ribe, Kaupang, Birka, Sigtuna, Lund etc och den senare stadsetableringen. Varje materiell situation – varje nu – bildar utgångspunkt för vidare handling/praktik/praxis. Men dessa platser kan – och bör – förstås som *helt eller delvis andra rumsliga representationer*, uttryck för varierande nätverk, identiteter och styrkeförhållande. Även de var i varierande grad distinktiva, men med referenser till helt eller delvis andra dimensioner (i Lefebvres mening) när det gäller till exempel rum, byggnadsskick och praktiker än de senare, formaliserade städerna.

Exempelvis behöver inte lokaliseringar med nödvändighet utgöra en (okomplicerad) kontinuitet. Det har funnits skillnader i betydelseinnehåll, praktiker, representationer osv. Det finns förskjutningar i paradigmatiska referenser mellan den medeltida köpstaden, den tidigmoderna staden och industrialismens stad som vi idag finner självklara. Dagens Malmö är något annat än 1300-talets liksom 1300-talets Lund är något annat än 1000-talets. De symboliska och paradigmatiska – och som en följd av modernismens ingrepp i stadsplanerna (andra platser är viktiga) – ofta också de syntaktiska, referenserna har förändrats. En tillsynesvarande platskontinuitet behöver förklaras utifrån ett vidare landskapsperspektiv, tillgänglighet, topografi, ekonomi och demografi (jfr Blomkvist 2001; Anglert 2006). Platser med olika funktion och betydelse kan bokstavligen överlagra varandra.

För en i viss mån utomstående betraktare förefaller framställningarna av Stockholms äldre historia till dels ha präglats av ett visst förgivettagande, delvis utifrån dess senare position som administrativ och ekonomisk knutpunkt och huvudstad i ett så småningom enat kungarike, delvis som inplacerad i en tolkningskedja bestående av en mer eller mindre implicit kontinuitet.

Vid seminariet (i mars 2018) framhöll Per Gunnar Sidén vikten av att bryta med den etablerade, och underförstått teleologiska, tolkningskedjan: Helgö – Birka – Sigtuna – Stockholm och peta in Visby mellan de två sistnämnda (Sidén, denna volym). Det kan nog vara läge att där också placera in och förtydliga Kalmar i förloppet, kanske som referens för en ny kultur, en materialiserad systemtillit och kollektiva intentionaliteter – och inte nödvändigtvis kungligt anlagd. Förståelsen av Stockholm skulle sannolikt förändras en smula.

Jag skulle avslutningsvis vilja säga att vi nu befinner oss i ett spännande läge, där undersökningarna kring Slussen – och de planerade bearbetningarna av undersökningen på Helgeandsholmen – tillsammans med nya frågeställningar, utgångspunkter, metoder och tekniker ger möjlighet att se på Stockholm ur, åtminstone delvis, nya synvinklar. Något som skulle berika såväl diskussionen kring, som förståelsen av det medeltida Sverige.

Referenser

Tryckta källor

Andersen, Vivi Lena & Lund, Julie. 2003. Borger og byrom – om en magtforhandling på byens torv i senmiddelalderen. *META Medeltidsarkeologisk tidskrift* Nr 1 2003. Lund.

Andersson, Hans. 1990. Sjuttiosex medeltidsstäder – aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer, *Rapport Medeltidsstaden* 73. Stockholm.

Andersson, Hans. 1997. Tradition and Renewal. I: Hans Andersson, Peter Carelli, & Lars Ersgård (Red.) *Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology*. Lund Studies in Medieval Archaeology 19, Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar. Skrifter nr 24. Stockholm.

Andersson, Hans. 2006. Ett förord. I: Stefan Larsson (Red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm.

Andersson, Hans. 2017 [1972]. Centralorter, tätorter och städer – några metodiska problem. I: Hans Andersson. *Medeltida urbanisering. Uppsatser 1972–2015*. Lund Studies in Historical Archaeology 19. Lund.

Andrén, Anders. 1985. *Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark*. Malmö/Bonn.

Andrén, Anders. 1986. I städernas undre värld. I: Andres Andrén m fl (Red.) *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund.

Andrén, Anders. 1998. Från antiken till antiken. Stadsvisioner i Skandinavien före 1700. I: Staffan Thorman, & Majbritt Hagdahl (Red.) *Staden himmel eller helvete. Tankar om människan i staden*. Stockholm.

Anglert, Mats. 2001. Landskap, bebyggelse och makt under yngre järnålder och medeltid. I: Gert Magnusson (Red.) *Möre historien om ett småland*. Kalmar.

Anglert, Mats. 2006. Landskapets urbanitet. I: Stefan Larsson (Red.) *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm.

Anglert, Mats & Larsson, Stefan. 2008. Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap. I: Hans Andersson, Gitte Hansen & Ingvild Øye (Red.) *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter 5. Bergen.

Anglert, Mats & Lindeblad, Karin. 2003. *Nya stadsarkeologiska horisonter. RAÄ FoU-projekt 2003*. Riksantikvarieämbetet UV Syd Rapport 2004:4. Lund.

Arnell, Kjell-Håkan & Jönsson, Karna. 1975. Arkeologiska undersökningar I Gamla Staden i Kalmar. *Kalmar Län 1975. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvård*. Årgång 60. Kalmar.

Bergman, Bosse. 2003. *Handelsplats, shopping, stadsliv. En historik om butiksformer, säljritualer och det moderna stadslivets trivialisering*. Stockholm.

Blomkvist, Nils. 1979. Kalmars uppkomst och äldsta tid. I: Ingrid Hammarström (Red.) *Kalmar stads historia I. Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling. Tiden intill 1300-talets mitt*. Kalmar.

Blomkvist, Nils. 2001, The Concept of the Town and the Dawn of Urban Life East and West of the Baltic. I: Auns Muntis (Red.) *Lübeck Style? Novgorod Style? Baltic Rim Central Places as Arenas for Cultural Encounters and Urbanisation 1100–1400 AD*. Transactions of the central level symposium of the Culture Clash or Compromise (CCC) project held in Talsi September 18–21 1998. Gotland University College:reports. Centre for Baltic Studies CCC papers: 5. Riga.

Brendalsmo, Jan, Eliassen, Finn-Einar & Gansum, Terje (Red.). 2009. *Den urbane underskog. Strandsteder, utvekslingstede og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*. Oslo.

Brorsson, Torbjörn. 2017. Fyndmaterialet. I: Larsson, Stefan & Stibéus, Magnus, *Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad, Arkeologiska förundersökningar 2014, 2015 & 2016*, Arkeologerna, Statens historiska museer, Rapport 2017:2. Stockholm.

Cárcel-Garcia, Carmen & Juan Vidal, Francisco. 2014. Landscape arcaheology and urban growth: The case of Campanar (Valencia). I: Girogi Verdiani & Per Cornell (Red.). *Architecture, Archaeology and Contemporary City Planning. Proceedings of the Workshop*. Florens.

Christophersen, Axel. 2000. Byen er død. Så hva gjør vi med historien? *META Medeltidsarkeologisk tidskrift* Nr 2:2000. Lund.

Christophersen, Axel. 2015. Performing towns. Steps toward an understanding of medieval urban communities as social practice. *Archaeological Dialogues* 22 (2).

Cinthio, Erik. 1982. Den sydskandinaviska 1200-talsstaden – ett kontinuitets- och omlandsproblem. *Bebyggelsehistorisk tidskrift* Nr 3 1982. Stockholm.

Cornell, Per & Hjertman, Martina. 2013: Stadsomvandling, kontinuitet och iteration – Rom och det tidigmoderna. I: Lars Ersgård (Red.) *Visioner och verklighet – arkeologiska texter om den tidigmoderna staden.* GOTARC Series C. Arkeologiska skrifter No. 76. Göteborg.

Cornell, Per, Englund, Pia, Ernkvist, Päivi, Frank, Anna & Larsson, Stefan. 2015. Utvecklingskraft för hållbar stadsutveckling. Värdeskapande samverkan i Kulturmiljöer. Kv Valnötsträdet, Kalmar. Konst–landskap–stadsarkeologi. Slutrapport Arkus AAR 2014_25. http://www.arkus.se/aar_2014/

Ferm, Olle, Rahmqvist, Sigurd & Thor, Lars. 1987. *Det medeltida Sverige. Band 4 Småland: 1 Möre: Norra och Södra Möre, Kalmar stad*. Stockholm.

Gansum, Terje. 2009. Rurale strukturer, urbane funksjoner og definisjonsdiskurser. I: Jan Brendalsmo, Finn-Einar Eliassen & Terje Gansum (Red.) *Den urbane underskog. Strandsteder, utekslingssteder og småbyer i vikingtid, middelalder og tidlig nytid*. Oslo.

Hansen, Gitte. 2005. *Bergen c 800–c 1170. The Emergence of a Town*. The Bryggen papers. Main Series No 6. Bergen.

Hansen, Gitte. 2008. Konger og byfolk I det eldste Bergen – byopkomst I et aktørperspektiv. I: Hans Andersson, Hansen, Gitte & Øye, Ingvild (Red.) *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. Universitetet i Bergen Arkeologiske skrifter 5. Bergen.

Hansson, Martin. 2017a. Medeltidens Växjö – en arkeologisk berättelse om ursprung och utveckling. I: Anglert, Mats & Larsson, Stefan (Red.). *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. Stockholm.

Hansson, Martin. 2017b. Senmedeltida städer – en diskussion kring orsaker, aktörer och regional urbanitet med utgångspunkt i Småland. I: Mats Anglert & Stefan Larsson (Red.) *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. Stockholm.

Hellberg Lars. 1979. Forn-Kalmar: ortnamnen och stadens förhistoria. I: Hammarström, Ingrid (Red.). *Kalmar stads historia. 1, Kalmarområdets forntid och stadens äldsta utveckling: tiden intill 1300-talets mitt*. Kalmar.

Larsson, Stefan. 2006. Den mänskliga staden? I: Stefan Larsson (Red.). *Nya stadsarkeologiska horisonter*. Stockholm.

Larsson, Stefan. 2014. UV Rapport 2014:51. *Arkeologisk förundersökning 2013. Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad. Arkeologi och gestaltning. Småland, Kalmar län, Kalmar kommun, Kalmar socken, Valnötsträdet 8, fornlämning Kalmar 94*. Lund.

Larsson, Stefan. 2017. Staden som idé. I: Anglert, Mats & Larsson, Stefan (Red.). 2017. *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. Stockholm.

Larsson, Stefan & Anglert, Mats. 2008. *Makten och heligheten*. Ystadiana 2008. Ystad: Ystads Fornminnesförening. Ystad.

Larsson, Stefan & Menander, Hanna. 2011a. *Förundersökning 2011. Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad. Småland, Kalmar kommun, Kalmar socken, Valnötsträdet 8, RAÄ 94*. UV Rapport 2011:82. Malmö.

Larsson, Stefan & Menander, Hanna. 2011b. *Kalmar Gamla stad. Vetenskaplig och pedagogisk potential och åtgärdsförslag*. UV Rapport 2011:112. Lund.

Larsson, Stefan & Stibéus, Magnus. 2017. *Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad, Arkeologiska förundersökningar 2014, 2015 & 2016*, Arkeologerna, Statens historiska museer, Rapport 2017:2. Stockholm.

Larsson, Stefan, Menander, Hanna, Stibéus, Magnus & Pihl, Henrik. 2012. *Arkeologisk förundersökning 2012. Valnötsträdet 8, Kalmar gamla stad. Småland, Kalmar kommun, Kalmar socken, Valnötsträdet 8, fornlämning 94*. UV Rapport 2012:165. Stockholm.

Latour, Bruno. 2005. *Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford.

Latour, Bruno. 2012 [1998]. *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Stockholm.

Law, John. 2009. Actor Network Theory and Material Semiotics. I: Turner, Bryan S. (Red.). 2009. *The New Blackwell Companion to Social Theory*. Oxford.

Lefebvre, Henri. 1991 [1974]. *The Production of Space*. Oxford.

Lefebvre, Henri. 1996 [1968]. *Writings on Cities*. Translated and Edited by Eleonore Kofman and Elizabeth Lebas. Oxford.

Lefebvre, Henri. 2003 [1970]. *The Urban Revolution*. Minneapolis/London.

Lefebvre, Henri. 2004. *Rhythmanalysis. Space, Time and Everyday Life*. London/New York.

Linaa, Jette. 2016. *Urban Consumtion. Tracing urbanity in the archaeological record of Aarhus c. AD 800–1800*. Højbjerg.

McLees, Christopher. 2016. Modernitetens mangfoldige materialiteter: Arkeologi som kilde til nyer tids historie i Norge. I: Knut Paasche (Red.) *1537 – det vanskelige skillet. Forskning på og forvaltning av arkeologiske kulturminner fra nyere tid*. Vitark 10. Acta Archaeologica Nirdosiensia. Trondheim.

McLees, Christopher. 2019. *Materialities of Modernity and Social Practice in Trondheim c. 1500–1800. An Archeological Contribution to the Study of Post – Medieval Norway*. Trondheim.

Mogren, Mats. 2012. The First Sparks and the Far Horizons. Stirring up the Thinking on the Earliest Scandinavian Urbanization Processes – Again. *Lund Archaeological Review* 2012. Lund.

Molaug, Petter. 1989. On the representativity of artefacts found during excavations in Norwegian medieval towns. I: *Archaeology and the urban economy. Festschrift to Asbjørn E. Herteig*. Arkeologiske Skrifter 5 fra Historisk Museum Universitetet i Bergen. Bergen.

Mårald, Ingvar. 2006. Träkällare – ett stadsmanér? I: Larsson, Stefan (Red.) *Liljan. Om arkeologi i en del av Malmö*. Stockholm/Malmö.

Olsson, Martin. 1944. *Kalmar slotts historia I. Tiden intill 1300-talets mitt*. Stockholm.

Panofsky, Erwin. 2002 [1951]. Gotisk arkitektur og skolastik. I: Lyhne, Vagn (Red.). 2002. *Gotik Arkitektur Skolastik Habitus*. Århus.

Rosman, Sven. 1926. Berättelse om Utgrävningarna 1923–25 i Gamlestan i Calmar. *Sancte Christophers Gilles Chroenica* IV. Kalmar.

Selling, Dagmar. 1982. Senmedeltidens Kalmar. Miljö, människor, stadsplan. I: Hammarström, Ingrid, (Red.) 1982. *Kalmar stads historia II. Från Kalmarunionens stad till den nya stadsgrundningen på Kvarnholmen*. Kalmar.

Selling, Dagmar. 1984. Kalmar. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum *Rapport Medeltidsstaden* 61. Stockholm.

Stibéus, Magnus. 2015. Arkeologiska uppdragsverksamheten Rapport 2015:54. *Arkeologisk förundersökning, Arkeologisk slutundersökning 2014. Kalmar slott – bebyggelse och fynd från 1100–1800-talen, Småland, Kalmar kommun och stad, Kalmar slott, RAÄ 53*. Linköping.

Stibéus, Magnus. 2017. Kalmar slotts äldsta skeden. I: Anglert, Mats & Larsson, Stefan (Red.). 2017. *Växjö, Kalmar och Smålands tidigaste urbanisering*. Stockholm.

Tagesson, Göran. 2016. Hus, tomt och gård. I: Tagesson, Göran & Carelli, Peter (Red.). 2016. *Kalmar mellan dröm och verklighet. Konstruktionen av den tidigmoderna staden*. Stockholm.

Skärvor från Stockholms södra malm

– glasfynden och den socio-ekonomiska utvecklingen i en medeltida förstad

Georg Haggrén

Det är allmänt känt att Stockholm sedan slutet av 1200-talet har varit den främsta och största staden i Sverige, men att staden redan tidigt haft en förstadsliknande bebyggelse på malmen i söder framkom först under de senaste årens utgrävningar kring Slussen (Carlsson & Svensson 2019).

De nya glasfynden från undersökningarna erbjuder oss ett titthål genom vilket vi kan följa den materiella kulturens utveckling på Stockholms södra malm under en mer än trehundraårig period. En period som sträcker sig från uppkomsten av en medeltida bebyggelse till de stora regleringarna av stadsplanen under 1600-talets andra fjärdedel. Från det tidiga 1600-talet finns det många intressanta glasfynd, men i denna artikel ska vi koncentrera oss på glasets roll som en del av stadsbornas materiella kultur före mitten av 1550-talet. Det är något som man sen tidigare inte har mycket kunskap om. Vad kan glasfragment berätta om områdets socio-ekonomiska utveckling? Vad säger de om handelskontakter?

Glasfynd från Stockholm

Glasfragment förekommer ofta bland fynden på stadsutgrävningarna, men de har sällan analyserats i detalj. Detta gäller också Stockholm, där man tidigare har tillvaratagit omfattande fyndmaterial från bl.a. Helgeandsholmen och kvarteret Svalan på Norrmalm. Forskarna har mest uppmärksammat de allra finaste fynden, såsom till exempel ett fynd från Helgeandsholmen i form av ett fragment av islamskt glas dekorerat med guldemalj (Dahlbäck (Red.) 1982, 216, Pl. 31).

Hösten 1999 fick allmänheten en möjlighet att bekanta sig med ett antal medeltida glasfynd från Stockholm och några andra skandinaviska medeltidsstäder när glasutställningen ”Skål! Glasskärvor från medeltiden” visades på Medeltidsmuseet. En översikt över glasfynd från Stockholm har publicerats av Lars G. Henricson (2002). Georg Haggrén har visat att fyndprofilen över medeltida och tidigmoderna glaskärl från Stockholm täcker nästan alla de viktigaste kärltyper som man använde i hela Östersjöområdet (Haggrén 2002). Nyligen har fyndmaterialet från Gamla Stan i Stockholm kompletterats av några glasfynd från kv. Mercurius i Gamla Stan (Carlsson & Svensson 2015:104, 136–137).

Lars G. Henricson har framhållit att majoriteten av de medeltida glasfynden i Stockholm är från ett enda projekt, utgrävningarna på Helgeandsholmen åren 1978–1981. Ytterligare några medeltida fynd gjordes senare på Mynttorget, Storkyrkobrinken och Kungliga slottets inre borggård (Henricson 2002:225). Mängden glasfynd från dessa senare utgrävningar är inte stort, vilket förklaras av att undersökningsytorna främst berört gator och källarrum. Man inte haft möjlighet att utföra några stora moderna utgrävningar på själva Stadsholmen i Gamla Stan. Vad gäller tidigmoderna glasfynd har man vid sidan av Gamla Stan tillvaratagit ett förhållandevis stort material

framförallt på Norrmalm, t.ex. i kvarteren Svalan, Kvasten och Hägern Större (Carlsson & al 2008, 18–20; Carlsson & Hedlund 2006:139–140; Århem 2008:33).

Framförallt från tiden innan undersökningarna på Helgeandsholmen så betraktades glasfynd som mindre viktiga och svåra att datera. Det tillvaratagna fyndmaterialet från äldre utgrävningar domineras ofta av flaskor från 1700-talet, medan små, sköra och tunna skärvor av medeltida bägare inte så ofta uppmärksammats. I samband med till exempel tunnelbaneutgrävningarna på 1950-talet tillvaratogs ett stort antal till och med hela och halva flaskor (jfr. Hansson 1960:186–195).

Stockholm var från och med senare delen av 1200-talet rikets viktigaste och största stad men antalet medeltida glasfynd i staden har tidigare varit överraskande lågt jämfört med flera andra städer så som till exempel Kalmar, Nyköping och Lödöse (jfr. Haggrén 2017). I det här sammanhanget är det därför viktigt att peka på att Slussenprojektets utgrävningar redan nu har börjat förändra bilden av glaskärlens roll också i Stockholm under medeltiden och tidigmodern tid.

Åren 2013 till 2015 undersöktes en yta på cirka 300 m^2 på Södermalmstorg vid Slussen. Den del som omfattades av medeltida lämningar undersöktes i två etapper, våren 2014 och våren 2015. Även om de två utgrävningsområdena låg alldeles bredvid varandra resulterade de helt olika fyndmaterial. År 2015 hittade man flera – och avsevärt äldre – glasfynd än året tidigare.

Tack vare moderna kontextuella metoder och snävt daterade faser på en fyndrik plats erbjuder dessa nya utgrävningar en helt ny översikt av glasets roll i Stockholm från 1300-talet till mitten av 1500-talet. Alla dessa nya fynd är från slutna kontexter beseglade av tjocka fyllnadsmassor som fördes hit när kung Gustav Vasa på 1550-talet lät börja med fortifikationsarbeten utanför stadens Söderport. Dessutom lyckades man under

utgrävningens gång utskilja flera olika senmedeltida faser vilket gör det möjligt att se hur stadsbornas glasbestånd förändrade sig i olika etapper från slutet av 1400-talet till mitten av 1550-talet. Det hände väldigt mycket under denna femtioårsperiod och vad gäller både bords- och fönsterglas har man här möjlighet att följa utvecklingen i detalj.

Glasbägare under högmedeltid: exklusiv lyx?

År 2015 blottlades en intressant gårdsmiljö från 1300-talet på Södermalmstorg (Carlsson & Svensson 2016). Bland fynden från själva gårdslagret fanns tre fragment av en emaljdekorerad bägare i blått glas (Fnr 1162:37821:1; 1175:39216:1; 1224:40446:1; figur 1). Enligt traditionell uppfattning är glasbägare under högmedeltiden något exklusivt som endast förekom i hovet, i aristokratiska miljöer, i klostren eller i de förmögnaste borgarhushållen. Idag vet man dock att glaskärl inte var helt okända hos urbana medelklasser heller (jfr. Haggrén 2017).

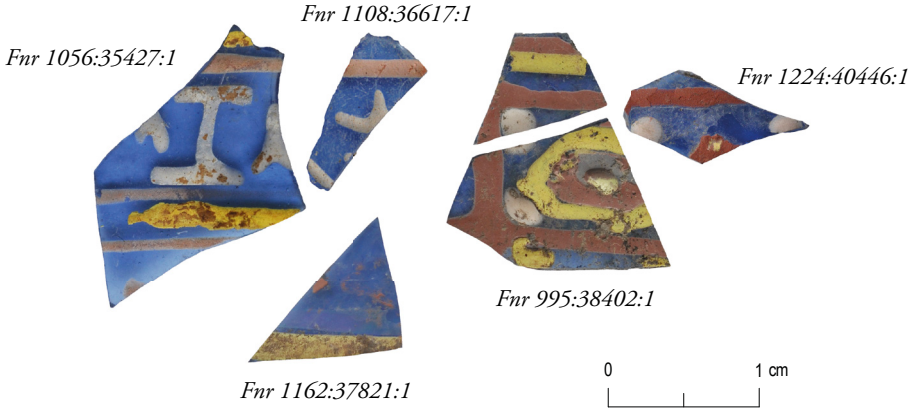

Figur 1. Dessa skärvor är från en så kallad Aldrevinbägare som hittades vid undersökningarna på Södermalmstorg. Av denna variant i blått glas finns endast ett tiotal andra kända exemplar i Europa. Skala 2:1.

Fragmenten från gårdsmiljön vid Södermalmstorg är från en så kallad Aldrevandinbägare, det vill säga en emaljdekorerad bägare tillverkad av sodaglas. Sådana bägare dateras till tiden 1250–1350. Tidigare trodde man att de kom från Libanon eller Syrien men under senare delen av 1900-talet har man lyckats bevisa att de har sitt ursprung i Venedig eller snarare Murano. Därför har man börjat kalla dem venetianska bägare i stället av syro-frankiska som man tidigare gjorde. Det parallella namnet Aldrevandingrupp har de fått efter ett i British Museum bevarat kärl med påskriften ”MAGISTER ALDREVANDIN ME FECI[T]” det vill säga ”Magister Aldrevandin har gjort mig” (Baumgartner & Krueger 1988:126–160; Krueger 2002). Alldeles nyligen har det framkommit att en del av dessa emaljdekorerade glaskärl troligen har tillverkats också på andra ställen i Norra Italien, till exempel i Torino (Krueger 2018:160–162).

Fyndet av fragment från en blå glasbägare från Södermalm är speciellt och spännande inte minst för att de har hittats i en väl daterad kontext som hör till en förnäm urban gårdsmiljö utanför Gamla stan. Dessa tre skärvor hittades från kontexter som kan dateras till tiden 1350–1390, det vill säga till tiden närmast efter att produktionen av Aldrevandinbägare hade upphört cirka 1350 inte minst på grund av digerdöden. Ytterligare fyra fragment av samma blå bägare hittades i sekundära kontexter från en senare fas som dateras till perioden 1485–1524 (Fnr 995:38402:1, 1056:35427:1, 1108:36617:1). Dessa skärvor har dock hamnat i omrörda jordmassor som under medeltiden har schaktats och återanvänts som fyllnad när man har börjat bygga nytt. Förmodligen har bägaren framställts något före mitten av 1300-talet och gått i kras redan efter några års användning.

Denna ”Slussenbägare” har haft en diameter av cirka 70 mm och en något utåtvidgad mynning. Bägaren är så speciell att den är värd att granskas något närmare. Den har varit dekorerad med

gul, röd och vit emalj på utsidan. Nära mynningskanten har det löpt ett textband mellan gula och röda linjer. Av texten är tyvärr endast en hel bokstav och fragment av ett par andra kvar "…(G)I(S)…". Möjligtvis där har stått namnet på mästaren som antingen hade framställt eller målat kärlet "MA(***G***)***I***(***S***)TER … ME FECIT"? Vid sidan av några sakrala och profana ordspråk var detta en typisk text för bägare av den här typen och man vet att vid sidan av mäster Aldrevadin så har också bland annat hans kollegor Dominus och Petrus tillverkat dem (Baumgartner & Krueger 1988; Krueger 2002; idem 2018:156–158; Mäesalu 1999). Nedanför textbandet har "Slussenbägarens" yta varit täckt med ett rutmönster bestående av röda horisontala och lodräta linjer. Rutorna mellan dessa linjer har varit prydda med emaljcirklar i olika färg och ruthörnen med vita eller gula emaljpunkter. Dekoren är sällsynt och den enda kända parallellen är en blå bägare som är hittad i Lübeck och daterad till sekelskiftet 1300 (Krueger 2002, 121–122; Steppuhn 2002; idem 2016, 42–44) (figur 2).

Figur 2. Detta är en parallell till Slussenbägaren med likartad dekor. Fyndet kommer från Lübeck och bägaren är 9,5 cm hög. Skala 1:1.

De venetianska eller snarare italienska emaljdekorerade bägarna är vanligtvis tillverkade i färglöst glas. Man känner till cirka 230–240 stycken färglösa Aldrevandinbägare från olika delar av Europa: från Stockholm och Åbo i norr till Fustad i Egypten i söder samt från Dublin och Lissabon i väster till Krim och norra Kaukasus i öster (Krueger 2018:129–132). Nästan en tiondedel av alla dessa fynd är från Sverige, främst från städer (Enköping, Lund, Lödöse, Nyköping, Sigtuna, Söderköping, Stockholm och Åbo) men även från Vreta kloster och ett par på borgmiljörelaterade platser såsom Borgholm på Öland samt Ringstadaholm och Birgittas udde i Östergötland (Haggrén 2017; Henricsson 2006:41, 45–46; Lamm 1941:77–99; Rundkvist 2019:29–30; Stibéus 2007, 61–62, 180). Från Stockholm finns det fyra olika fyndplatser: två skärvor kommer från Helgeandsholmen, en från Mynttorget, en från Storkyrkobrinken och en från kvarteret Kvasten på Norrmalm (Henricson 2002, 226–227; SSM Helgeandsholmen 21977, 31982). De blå Aldrevandinbägarna är avsevärt mera sällsynta än de färglösa. Vid sidan av ”Slussenbägaren” känner man endast ett tiotal andra fynd i blått glas. Med ett par undantag från Tyrolen har alla hittats i städer runt omkring Östersjön (Greifswald, Lübeck, Stralsund, Viljandi och Sigtuna) samt i Lödöse i Västergötland (Haggrén 2017; Krueger 2002, 119–121; Krueger 2018:135; Niilisk et al 2018; Steppuhn 2016, 42–44).

Den kemiska sammansättningen i den blå bägaren från Viljandi har analyserats. Den liknar de färglösa Aldrevandinbägarnas men innehåller dessutom drygt 0,1 % koboltoxid (CoO) som har använts som färgämne. Här finns också små mängder av bly- (PbO) och zinkoxider (ZnO). De är orenheter som härstammar från den kobolt man har använt. Under medeltiden var just den här sortens koboltmineral ett råämne som man fick

från islamskt område, framförallt från Persien. Liksom resten av Aldrevandingruppen är de blå bägarna tillverkade i Venedig – eller i alla fall i norra Italien (Henderson 2013:72–73; Niilisk et al 2017).

Från samma gårdsmiljö som resterna av ”Slussenbägaren” hittades ytterligare några glasskärvor (Fnr 1107:58870:1, 1158:38159:1; 1158:38453:1). Det rör sig om små färglösa fragment från ett par bägare som förmodligen har importerats från Böhmen. Tyvärr är skärvorna så små att det inte går att identifiera själva bägartypen, men trots detta så visar dessa fragment att de böhmiska bägarna som under senare delen av 1300-talet var populära i städerna kring Östersjön även var i bruk hos förmöget folk på Stockholms södra malm (jfr. Haggrén 2015).

Från samma 1300-talsfas hittades också en ljusgrön bukskärva med en pålagd dekornoppa (Fnr 1158:38452:1). Skärvan är från en tidig *Krautstrunk*. I den hanseatiska kulturkretsen i nordvästra Europa var cylindriska noppdekorerade *Krautstrunk* eller kålstockglas populära vitvinsglas under 1400-talet och det tidiga 1500-talet men de äldsta kålstockliknande bägarna är redan från 1300-talet. *Krautstrunk* tillverkades främst i skogsrika bergsområden i västra Tyskland (Baumgartner 2005, 86–106; Baumgartner & Krueger 1988, 296–298, 336–361; Steppuhn 2016, 87–92).

Från 1300-talets gårdsmiljö vid Södermalmstorg hittades även andra mer eller mindre exklusiva importerade fynd som är jämförbara med ”Slussenbägaren” (t.ex. ett mässingsfat och skärvor från en persisk keramikskål som sannolikt tillverkats i Basra). Tillsammans indikerar de ett förmöget hushåll och en närmast hövisk bordskultur från mitten av 1300-talet.

Spår av förändringar i bordskultur från senmedeltiden till början av renässansen

I slutet av 1380-talet råkade riket i inbördeskrig och krigshären närmade sig Stockholm. Husen på den södra malmen revs ned och förstördes under stadens belägring åren 1388–1389. Efter kriget dröjde det länge innan bebyggelsen på malmen blomstrade igen. Detta syns också i glasmaterialet. Först mot slutet av 1400-talet börjar glasfragment återigen dyka upp i fyndmaterialet. Nu utgörs bebyggelsen av stadsgårdar med stora timrade magasinsbyggnader. Dessa gårdar har innehafts av handelsmän som utifrån övrigt fyndmaterial tycks ha varit tämligen välbärgade (jfr. Svensson i denna volym).

Glasbägare var inte ovanliga i senmedeltida urbana hushåll och det var de inte heller på Stockholms södra malm. I hela nordvästra Europa var tyska *Krautstrunk* populära bland förmögnare stadsbor under hela senmedeltiden. Två *Krautstrunk*fynd från medeltidens sista årtionden indikerar vitvinsdrickande i husen på malmen. Den ena skärvan (Fnr 653:25340:1) är från en fas som kan dateras till perioden 1485–1524 medan den andra (Fnr 916:33319:1) är från tiden 1525–1539 (figur 3).

Fnr 961:33319:1

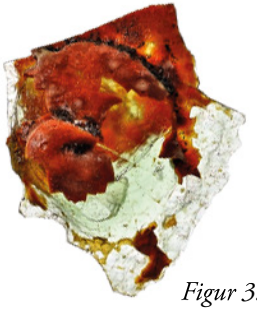

Fnr 653:25340:1

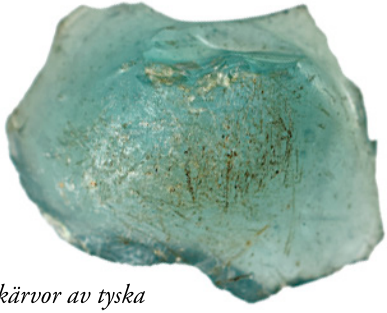

Figur 3. Två skärvor av tyska glasbägare av den typ som kallas Krautstrunk. Skala 2:1.

0 1 cm

Krautstrunk var knappast billiga glas. Att framställa en noppbägare som *Krautstrunk* var tidskrävande, men med att blåsa i form nådde man lätt en massproduktion av en helt annan skala.

Mot slutet av 1400-talet producerades ett mycket stort antal *optiskt dekorerade* bägare i framförallt Tyskland. Från Södermalmstorg hittades skärvor från ett par mörkblå bägare med enkla optiska ribbor (Fnr 240:13463:1, 242:13600:1, 757:29229:2). De är alla från tioårsperioden 1544–1554. Liknande bägarfynd känner man till från flera andra städer och slott vid Östersjökusten (bl.a. Kalmar, Stockholm, Åbo, Helsingfors) samt från Nya Lödöse i västkusten. Optiskt blåsta ribbägare av det här slaget tillverkades under 1400-talet och förra delen av 1500-talet i västra och mellersta Tyskland, bland annat i Rhendalen (Baumgartner & Krueger 1988, 373–380; Henkes 1994, 57–62; Prohaska-Gross 1992, 83–85; Steppuhn 2016, 116–127). Det som tillsvidare är unikt med fynden från Södermalmstorg är att en av bägarna varit dekorerad med målade band i vit färg längs ribborna (Fnr 242:13600:1) (figur 4).

Fnr 242:13600:1

Figur 4. En skärva av optiskt blåst glas från en blå Ribbägare med en unik dekor i form av målade vita band. Skala 2:1.

0 1 cm

Under 1500-talet utvecklade tyska glasblåsarmästare några alldeles nya bägartyper. En av dem var speciella flammbägare som ofta också var dekorerade med glasringar som gav ifrån sig ett klingande ljud när glaset användes. Från en kontext som hör till perioden 1544–1548 tillvaratogs ett bukfragment från en grön flammbägare med ett plastiskt band med små uppåt dragna vingar (Fnr 794:30396:1). Man känner till enstaka flammbägarfynd från Norra Tyskland, Nederländerna och Skandinavien. De flesta av fynden dateras till senare delen av 1500-talet eller tiden kring år 1600, vilket betyder att fyndet från Södermalmstorg hör till de allra äldsta (Henkes 1994, 164–166, Steppuhn 2003, 76) (figur 5).

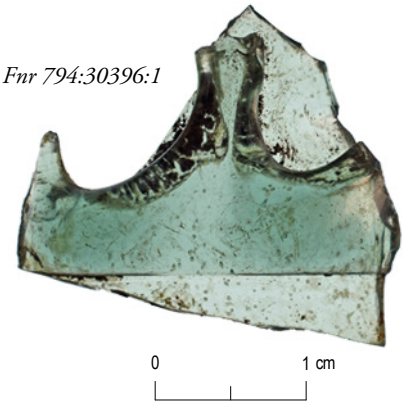

Figur 5. Här ser vi en skärva av en tysk flammbägare från mitten av 1540-talet. Skala 2:1.

Klubbägare eller kägelbägare (Ty. *Keulenglas*) var höga ölglas oftast dekorerade med horisontala glastrådar. Typen utvecklades under 1400-talet och en variant tillverkades ända till början av 1600-talet. De äldsta klubbägarna hör till den böhmiska traditionen medan de yngre var populära framförallt i Nordtyskland och Sydskandinavien (Baumgartner & Krueger 1988, 312–315; 386–391; Haggrén 2011a; Steppuhn 2016, 70–79).

En skärva dekorerad med en räfflad tråd är funnen från en kontext som kan dateras till 1485–1524 och hör till den äldre typen av klubbägare (Fnr 937:33388:1).

Ett fragment av en färglös *Humpen* dekorerad med vit emalj från mitten av 1500-talet representerar en annan typ av de tyska ölglas som glasblåsarna designade under förra delen av 1500-talet (Fnr 757:29229:6). *Humpen* var höga cylindriska glas som under tidigmodern tid blev populära framförallt i Tyskland och Böhmen (Drahotova 1983, 83–91; van Saldern 1965).

Höga åttkantiga passglas blev mycket populära som ölbägare i Skandinavien under tidigmodern tid. Kärltypen hade utvecklats i Nordtyskland i början av 1500-talet men blev vanlig först efter mitten av århundradet. Under förra delen av 1600-talet om inte redan lite tidigare tillverkades de även vid svenska glashyttor (Haggrén 2011a, Henricson 2003). Flera fynd från Södermalmstorg visar att dessa ljusgröna ölbägare hittade redan före mitten av 1500-talet sin väg till Stockholm. De äldsta passglasfynden (Fnr 651:24320:1–2, 653:25340:3–5) är från kontexter som hör till 1500-talets första fjärdedel och flera andra passglas synes ha gått i kras här någon gång mellan 1544 och 1548 (figur 6).

Från medeltiden finns det inga detaljerade tullräkenskaper från Stockholm men från och med 1530-talet är läget annorlunda. Glaskärl har i räkenskaperna förts till diverse kramvaror och för denna grupp av ospecificerade industrivaror och hantverksprodukter har man vanligen bara nedtecknat hela gruppens totalvärde i pengar. Lyckligtvis finns det från några enstaka år mera detaljerade uppgifter. Till exempel från år 1557 vet vi att det fanns glaskärl med i lasten på ett tjugotal skepp som ankom till Stockholm. Dryga två tredjedelar av dessa skepp seglade från Lübeck och resten från Danzig. Mängderna av importerat glas var inte stora men intressant är att vid sidan av köpmännens grosshandel så införde även vanliga båtsmän ett

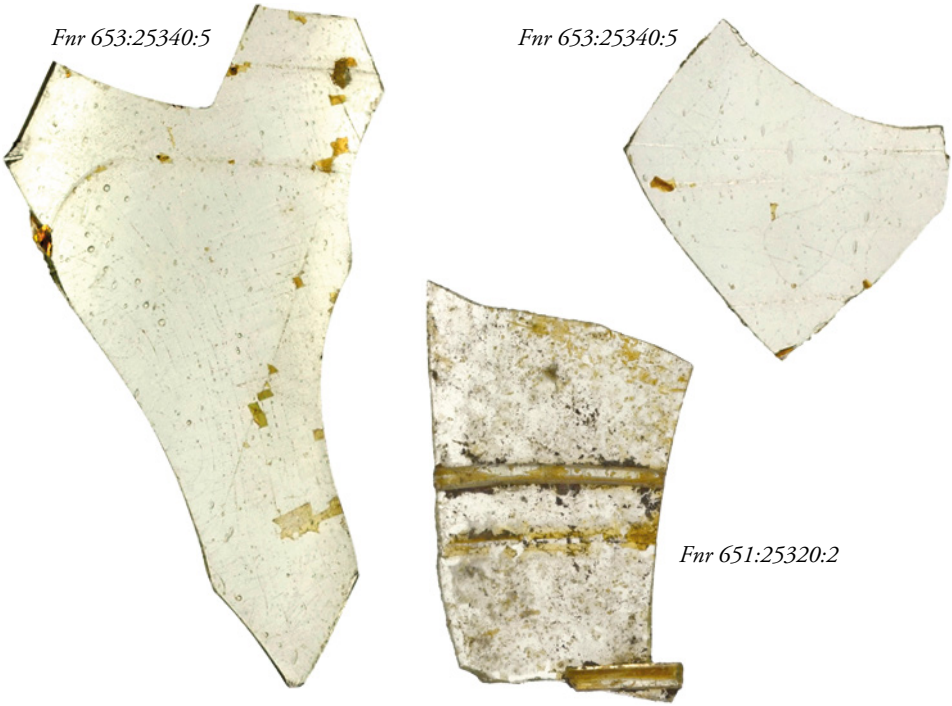

Figur 6. Skärvor av passglas från 1500-talets första fjärdedel, de äldsta som hittades på Södermalmstorg. Skala 2:1.

0 1 cm

antal glaskärl bland sina egna varor. På ett skepp som kom från Lübeck i slutet av juli hade båtsmannen Silvester en skock (= 60 st) glaskärl medan hans kamrat Klaus tullade 1½ skock bestående av något billigare glasbägare (Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper: Stockholm 1557 vol. 303:III). Det här är ett exempel på en gammal rättighet som kallades fri förning och den kan vi se prov på ännu två hundra år senare för hela besättningen på svenska ostindiefarare (Frängsmyr 1976, 86–87).

Senmedeltida stockholmsbor fick majoriteten av sina glaskärl från Tyskland och framförallt från Lübeck, men från Södermalmstorg finns det ett spännande undantag från denna regel.

Tre emaljdekorerade skärvor från tidigt 1500-tal är från ett färglöst vinglas dekorerat med horisontala linjer av vit eller gul emalj (Fnr 234:13303:2; 244:13843:2). Glaset har även vertikala ribbor dekorerade med emaljtråd – en teknik typisk för vissa fransktalande områden. Detta exklusiva kärl är tillverkat i Nordfrankrike eller södra Nederländerna kring sekelskiftet 1500 (Foy & Sennequier 1989, 272–277; Henkes 1994, 100; Steppuhn 2003, 96–97; Willmott 2002, 70) (figur 7).

Från en kontext daterad till perioden 1544–1548 påträffades ett halvt dussin fragment från en liten ljusgrön karaff eller kanna med en massiv hänkel på nacken (Fnr 239:13460:3). Mynningen av denna karaff har en tydlig snip, halsen är smal

Fnr 244:13843:2

Fnr 234:13303:2

Figur 7. Tre emaljdekorerade skärvor från tidigt 1500-tal från ett färglöst vinglas som dekorerats med trådar av vit eller gul emalj. Detta exklusiva kärl är tillverkat i Nordfrankrike eller södra Nederländerna. Skala 2:1.

och konisk och buken vid och sfärisk. En enkel bara 1 mm bred trådspiral har förmodligen täckt kärlets hela yta. Det är troligen fråga om en nordtysk produktion med få motsvarigheter (jfr. Riismøller 1970, 110–111; Steppuhn 2003:145–149). Under medeltiden hade glaskarafferna varit ytterst ovanliga i Skandinavien men när renässansens förfinade bordsvanor under 1500-talet så småningom utbredde sig norrut bekantade man sig också med dem (Haggrén 2011a, 132–134). Fyndet från Södermalmstorg är tidigt men tillsammans med t.ex. det franska vinglaset indikerar det hur bordskulturens förfinande som är så typisk för renässansen vann steg in i gårdarna på Stockholms södra malm redan för mitten av 1500-talet (figur 8).

Figur 8. Fragment av en liten karaff eller kanna med en massiv hänkel. Den har tillverkats på nordtyskt område och har få andra motsvarigheter. Skala 2:1.

Tidigt brännvinsdrickande?

På sydligare breddgrader i Västeuropa där vindrickandet var vardagligt blev små flaskor vanliga förvaringskärl för vinet redan under medeltiden. I Skandinavien var flaskorna däremot mycket sällsynta före mitten av 1500-talet. Här blev de vanligare först under tidigmodern tid. Detta hänger samman med att glasflaskorna var behändiga när man ville förvara eller transportera brännvin. Tidigare hade man destillerat brännvin från vin, vilket var mycket dyrt för nordbor som ju var tvungna att importera allt vin. På 1500-talet när metoden att framställa brännvin från spannmål blev allmänt känt blev starksprit både vanligt och billigt. Nu fick även allmogen råd att dricka det.

I början använde man brännvin främst som medicin eller som råämne när man framställde krut. Att dricka brännvin blev vanligt först mot slutet av 1500-talet även om Cort Flaskedragare fick ensamrätt att skänka brännvin i Stockholm redan år 1498. Då var brännvinsdrickandet ännu inte någon allmän sed. Ett årtionde senare övertogs detta skänkningsmonopol av Cort Svarvare (Gardberg 1957).

Tidigare fyndmaterial från arkeologiska undersökningar har visat att glasflaskor länge förblev mycket sällsynta och ovanliga. Mot denna bakgrund är det märkvärdigt att man från Södermalmstorg hittat skärvor av flera gröna flaskor som brukats redan på 1540-talet. Minst två av dessa flaskor var päronformiga (Fnr 755:29203:1–2; 760:29347:4). Flera skärvor kommer från övre delen av en päronformig eller dubbelkonisk flaska (Fnr 239:13460:3; 243:1). Ibland fynden finns också en liten medicinflaska (Fnr 757:29229:9). De större päronformiga flaskorna har förmodligen använts till vin eller brännvin (figur 9).

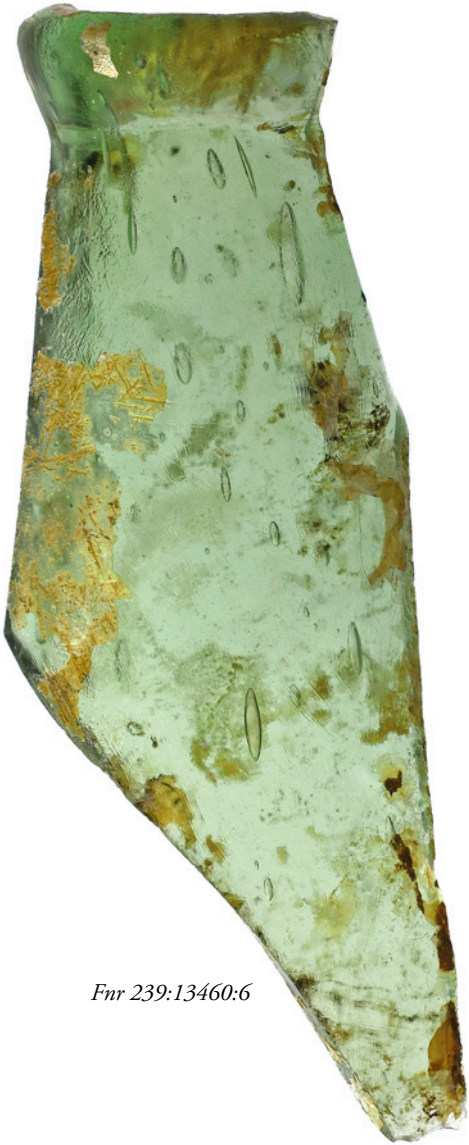

Fnr 239:13460:6

Fnr 243:13587:1

0 1 cm

Figur 9. Delar av päronformade glasflaskor från 1540-talet som förmodligen använts till vin eller brännvin. Skala 2:1.

Fönsterglas från olika rum

Under medeltiden var glasfönster något riktigt exklusivt som folk främst bekantade sig med när de besökte kyrkorna. Det äldsta fönsterglasfragmentet som har kommit fram vid Södermalmstorg är redan från perioden 1275–1325 (Fnr 1290:45327:1; figur 10). Skärvan är mörkgrönt blyglas som är typiskt för tidiga kyrkofönster under senare delen av 1200-talet och från tidigt 1300-tal. I Sverige har sådana fönster bevarats intakta i flera gotländska kyrkor, på fastlandet är läget dock annorlunda. Där har planglasfragment påträffats i tidiga kyrkor, kloster eller stadskärnor.

I heller i hansestäderna tycks fönsterglas ha varit helt okänt i medeltida boningshus. I några enstaka fall har man i t.ex. Lübeck hittat fönsterfragment av grönt blyglas i profana kontexter

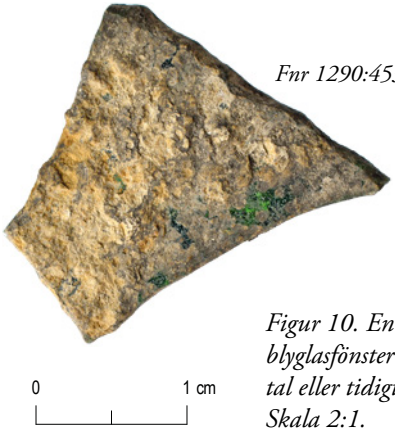

Figur 10. En skärva av ett blyglasfönster från sent 1200-tal eller tidigt 1300-tal. Skala 2:1.

(jfr. Steppuhn 2016, 219). Mot denna bakgrund är det inte helt uteslutet att det även i Stockholm har funnits hus med enstaka glasfönster redan tidigt på 1300-talet.

Vad gäller Södermalmstorg har ytterligare sju fönsterglasfragment hittats från kontexter daterade i tiden 1350–1390. En av dessa skärvor är helt deformerad (Fnr 1158:38451:1) medan resten är av väl bevarat ljus- och mörkgrönt (Fnr 1136:37780:2; 1140:37565:1; 1175:39216:2; 1310:46297:1), mörkblått (Fnr 1136:37780:1) eller ljusturkost (Fnr 1104:37058:1) glas. Flera av dessa rutor bar spår av målning på ena ytan. Det skulle kunna tyda på att de snarare är från något sakralt rum i stället för från profana byggnader. Vanligtvis indikerar nämligen en större samling färgade och målade medeltida fönsterglasfragment någon kyrklig byggnad till exempel en kyrka, ett kapell eller en gillestuga. Framtida utgrävningar i närområdet kan förhoppningsvis kasta ljus över detta.

Åtminstone en del av dessa tidiga fönsterglasrutor har tillverkats med den så kallade kronglasmetoden och inte med den vanliga cylindermetoden. T.ex. en skärva av färglöst men lite gulaktigt glas visar indikationer tydliga för kronglaset (Fnr 1140:37565:1). Tillverkningsmetoden indikerar att rutorna troligen har importerats från Nederländerna eller Frankrike. Kronglasmetoden var typisk för Nordsjöområdet medan den var sällsynt men inte helt okänd i Tyskland (jfr. t.ex. Haggrén 2009; Lazar & Willmott 2006, 72; Nielsen 2015, 27–29).

Mera fönsterglas av hög kvalitet och med målade mönster hittades från kulturlager daterade till senmedeltiden. En del av dem är från tiden 1485–1524 och en del från perioden 1524–1539. Tillsammans är det frågan om över 50 fönsterglasskärvor. Även nu verkar flera av fragmenten vara från fönsterskivor tillverkade med kronglasmetoden. Två skärvor

är från runda färglösa smårutor av extremt hög kvalitet vilket förmodligen pekar på ett venetianskt ursprung (Fnr 937:33388:2; 1049:35368:1). Den ena av dem är från den neråt vikta rutkanten av en liten rund ruta med en diameter av 90 mm (jfr. Lazar & Willmott 2006, 72). De flesta andra skärvorna i dessa senmedeltida kontexter är av ljusturkost eller ljusgrönt glas. Åtminstone en del av de ljusturkosa fragmenten är från stora kronglasskivor och möjligtvis från Normandie (t.ex. Fnr 875:1; 916:33319:2; 916:33171:2). På samma sätt som flera av de äldre fönsterglasskärvorna har även några fragment från dessa senmedeltida kontexter spår av målning på åtminstone den ena ytan. Dessutom är ett av fragmenten blått glas (Fnr 1136:37780:1) och ett annat rött överfångsglas (Fnr 937:33388:4). Bara ett par skärvor är av vanligt ljusgrönt fönsterglas (figur 11 och 12).

Fnr 937:33388:2

Fnr 1049:35368:1

0 1 cm

Figur 11. Två skärvor från runda färglösa smårutor av extremt hög kvalitet vilket förmodligen pekar på ett venetianskt ursprung. Dessa dateras på Södermalmstorg till sent 1400-tal eller tidigt 1500-tal. Skala 2:1.

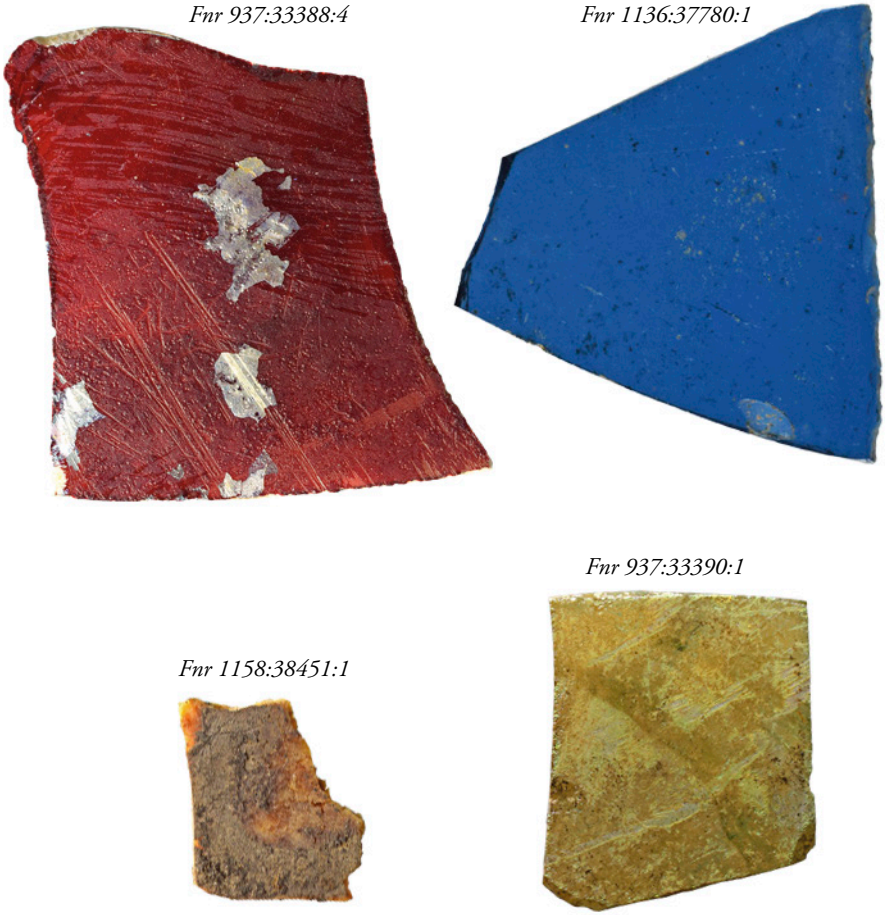

Figur 12. Nederst i bild syns två fragment av fönsterglas som varit målade, överst syns exempel på färgat fönsterglas, ett blått och ett rött. Skala 2:1.

Under reformationstiden förändras fönsterglasmaterialet från Södermalmstorg. Från tidsperioden 1539–1554 finns 75 skärvfragment, alla är av vanligt grönt glas som framställts med cylindermetod och de är troligen producerade i Tyskland. Inga av dessa fragment är målade, däremot finns några skärvor från små rombiska rutor som är typiska för 1500-talet och det tidiga 1600-talet (Fnr 236:13315:1; 240:13479:2; 755:29203:3; 760:29357:1). Rutorna är formade med kröjsel och i en del av dem finns en tjock rund kant kvar. Vi kan nu ana att glasfönster nu även förekommer i vanliga stadsbors stugor och hus (figur 13).

Epilog

De exklusiva fynden från Södermalmstorg under 1300-talet tyder på att vi har att göra med en förstadsbebyggelse av högreståndskaraktär. Den äldsta bebyggelsen på Stockholms södra malm fick i slutet av 1380-talet sannolikt ge vika av krigsstrategiska skäl. Även den senmedeltida bebyggelsen på plats fick ett brått slut. Omkring år 1550 nedmonterades alla stadsgårdar och magasin på platsen i samband med att man började bygga nya försvarsanläggningar kring huvudstaden. Lämningarna av den medeltida bebyggelsen täcktes med metertjocka fyllnadslager bestående av sand och grus. Tack vare det täta locket har spår av förstadens materiella kultur bevarat sig i kontexter med snäva dateringar. Här har man en möjlighet att följa hur den materiella kulturen har förändrat sig under medeltidens lopp. Överraskande nog följer den socio-ekonomiska utvecklingen i den södra förstaden sådana linjer som man snarast kunde vänta sig från förmögnare områden i själva Gamla stan.

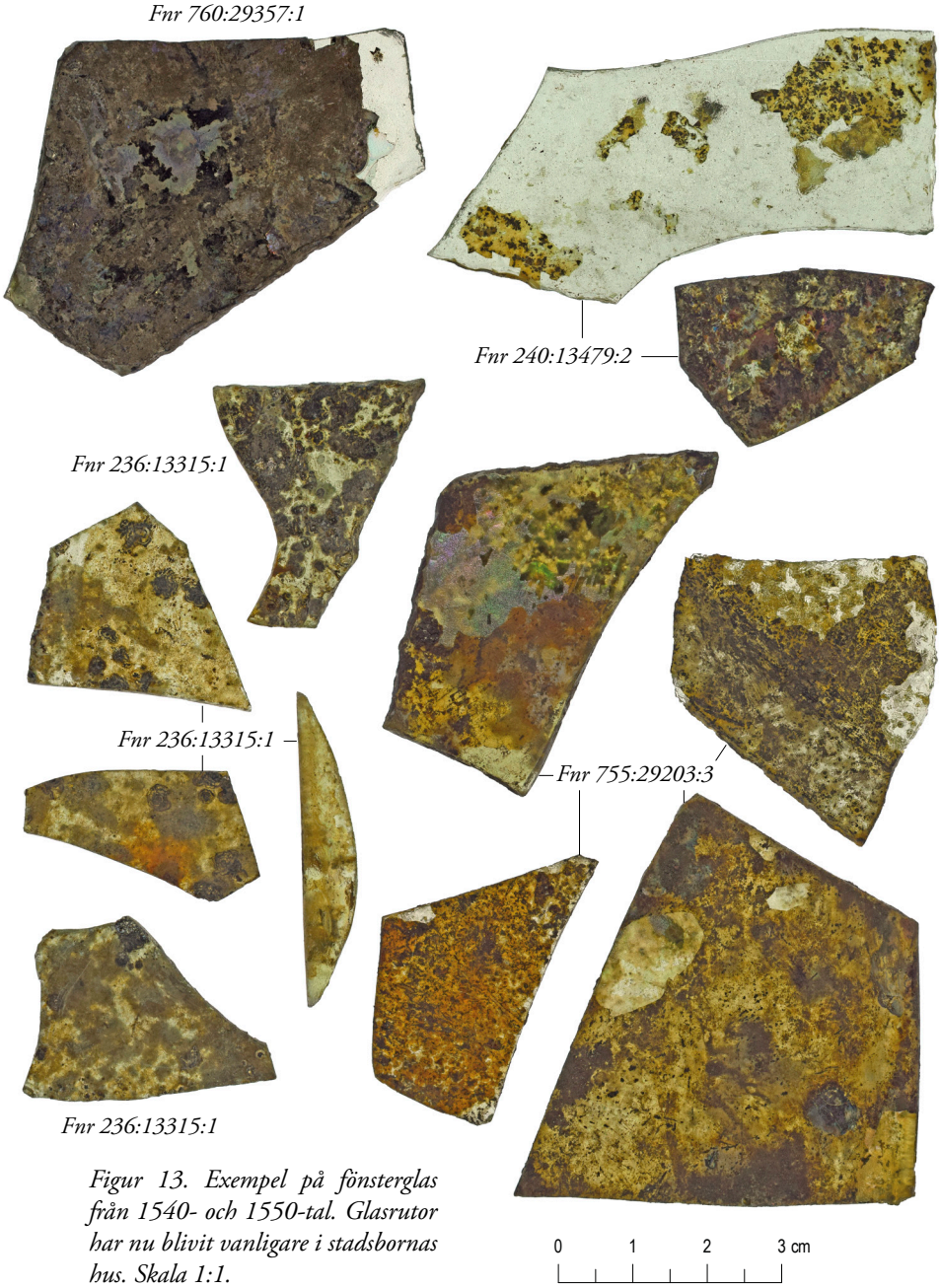

Figur 13. Exempel på fönsterglas från 1540- och 1550-tal. Glasrutor har nu blivit vanligare i stadsbornas hus. Skala 1:1.

Referenser

Tryckta källor

Baumgartner, Erwin. 2005. *Glas des Mittelalters und der Renaissance – Glass of the Middle Ages and the Renaissance Period. Die Sammlung Karl Amendt – The Karl Amendt Collection*. Mit einem Beitrag von/ With an essay by Helmut Ricke. Museum Kunst Palast – Glas Museum Hentrich. Düsseldorf.

Baumgartner, Erwin & Krueger, Ingeborg. 1988. *Phoenix aus Sand und Asche. Glas des Mittelalters*. Bonn/Basel.

Carlsson, Michel, Dyhlén-Täckman, Ingrid & Nathanson, Calle. 2008. *Kvarteret Kvasten. Ett stadskvarters uppkomst vid 1600-talets mitt. Arkeologisk undersökning*. Arkeologisk rapport 2008:1. Stockholms stadsmuseum. Stockholm.

Carlsson, Michel & Hedlund, John. 2006. *Från klostermark till hamnkvarter på 200 år. Vattugatan och kvarteret Svalan – Ca 1440–1640. Arkeologisk undersökning 1991*. Arkeologisk rapport 2006:10. Stockholms stadsmuseum. Stockholm.

Carlsson, Michel & Svensson, Kenneth. 2016. *Livet längs en bakgata i Stockholm 1250–1759. Om utgrävningarna i kvarteret Mercurius*. Rapporter från Arkeologikonsult 2015:2557. Arkeologikonsult. Stockholm.

Carlsson, Michel & Svensson, Kenneth. 2019. *In fundo dicto Suthræmalm iam de nouo constructum... Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt*. Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 1. Rapporter från Arkeologikonsult 2019:2746. Stockholm.

Dahlbäck, Göran (Red.). 1982. *Helgeandsholmen. 1000 år i Stockholms ström*. Monografier utgivna av Stockholms kommun 48. Stockholm.

Drahotová, Olga. 1983. *European Glass*. Prague.

Foy, Daniéle & Geneviéve Sennequier. 1989. À *travers le verre du moyen age à la renaissance*. Musées et Monuments départementaux de la Seine-Maritime. Rouen.

Frängsmyr, Tore. 1976. *Ostindiska kompaniet. Människorna, äventyret och den ekonomika drömmen*. Höganäs.

Gardberg, John 1957: Brännvin. *Kulturhistorisk lexikon för nordisk medeltid*. Helsingfors.

Haggrén, Georg. 2002. From a Rare Luxury to Everyday Ware? Glass Vessels in Medieval and Early Modern North-European Towns. *Centre, Region, Periphery. Medieval Europe 2002* Basel. Vol. 1. Hertingen.

Haggrén, Georg. 2011a. Bordskultur och glashandel i renässansens Nordeuropa. Renæssanceglas i Norden. *Hikuin* 37. Århus.

Haggrén, Georg. 2011b. Från kålstockglas till mineralvattenflaskor. I Uotila, Kari (Red.). 2011. *Stranden vid Nådendals kloster– vardagen i klostret och dess omgivning*. Kåkenhus – kirjat nr 3. Eura.

Haggrén, Georg. 2015. Bohemian glass in the north. Producers, distributors and consumers of late medieval vessel glass. I: Hansen, Gitte, Ashby, Steven P. & Baug, Irene (Red.) *Everyday Products in the Middle Ages. Crafts, Consumption and the Individual in Northern Europe c. AD 800–1600*. Oxford/Philadelphia.

Haggrén, Georg. 2017. Glaskärl i 1200-talets Nyköping och Lödöse. Den nya köpingen. I: Carelli, Peter (Red.). 2017. *Perspektiv på Nyköpings äldsta historia*. Stockholm.

Hansson, Hans. 1960. Med tunnelbanan till medeltiden. Stockholm.

Henderson, Julian. 2013. *Ancient Glass. An Interdisciplinary Exploration*. New York.

Henkes, Harold E. 1994. *Glas zonder glans – Glass without Gloss*. Rotterdam Papers 9. Rotterdam.

Henricson, Lars G. 2002. "Drycke glass" i Stockholms jord från 1200-tal till 1900-tal. Upptaget. *Samfundet Sankt Eriks årsbok 2002*. Uppsala.

Henricson, Lars G. 2003. Passglas i Stockholm. Vasarenässansen, stormaktstiden och järnåldern. *Fornvännen* 98 (2003). s. 107–120.

Henricson, Lars G. 2006. Hålglas i Sigtuna – 300-tal till 1900-tal. *Situne Dei* 2006. Sigtuna.

Krueger, Ingeborg. 2002. A Second Aldrevandin Beaker and an Update on a Group of Enameled Glasses. *Journal of Glass Studies Vol. 44*. Corning Museum of Glass. Corning.

Krueger, Ingeborg. 2018. Die europäischen emailemalten Becher des 13./14. Jahrhunderts: Eine Zusammenfassung zum Forschungsstand. *Journal of Glass Studies* 60. The Corning Museum of Glass. Corning.

Lamm, Carl Johan. 1941. *Oriental glass of medieval date found in Sweden and the early history of lustre-painting*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Handlingar, Del 50:1. Stockholm.

Lazar, Irena & Willmott, Hugh 2006. *The Glass from the Gnalic Wreck*. Zalozba Annales. Koper.

Mäesalu, Ain. 1999. Emailbemalte Glasbecher aus Tartu. *The Medival Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology*. Tartu.

Nielsen, Jens N. 2015. *Glargårde. Dansk glasfremstilling i renæssancen*. Nordjylland historiske museum. Silkeborg.

Niilisk, Ahti, Ritslaid, Peeter, Kikas, Jaak, Haak, Arvi & Mäesalu, Ain. 2017. Elemental and Raman investigation of 13th – 14th and 16th century enamelled glass beakers found in Estonia. *Journal of Archaeological Science: Reports* 16.

Prohaska-Gross, Christine. 1992. Der Heidelberger Glasfund. *Vor dem grossen Brand. Archäologie zu Füssen des Heidelberger Schlosses*. Stuttgart.

Riismøller, Peter. 1970. Stof og form. *Dansk glas i Renæssancetid 1550–1650*. København.

Rundkvist, Martin. 2019. *At Home at the Castle. Lifestyles at the Medieval Strongholds of Östergötland, AD 1200–1530*. Linköping.

von Saldern, Axel. 1965: *German Enameled Glass*. Corning.

Steppuhn, Peter. 2003. Katalog. *Glaskultur in Niedersachsen. Tafelgeschirr und Haushaltsglas vom Mittelalter bis zum frühen Neuzeit*. Lüneburger Stadtarchäologie V. Lüneburg.

Steppuhn, Peter. 2016. Mittelalterliche und frühneuzeitliche Glasfunde aus der Altstadt von Lübeck. *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 30. Lübeck.

Stibéus, Magnus. 2007. *Arkeologi vid Borgholms slott – bebyggelse från järnålder och medeltid*. UV Öst Rapport 2006:42. Linköping.
Willmott, Hugh. 2002. *Early post-medieval vessel glass in England c. 1500–1670*. CBA Research Report 132. Council for British Archaeology. York.
Århem, Barbro. 2008. *Hägern Större 16. Arkeologisk undersökning 1987*. Arkeologisk rapport 2008:7. Stockholms stadsmuseum. Stockholm.

Otryckta källor

Riksarkivet: Lokala tullräkenskaper, Stockholm.

Keramik i det medeltida och tidigmoderna Stockholm

– en blick på det keramiska fyndmaterialet från slussenundersökningarna 2013–2018

Mikael Johansson

Denna presentation tar avstamp i de arkeologiska undersökningar som genomförts på Södermalm vid Slussen i Stockholm under åren 2013–2018. Från dessa undersökningar har runt 20 000 keramikskärvor tillvaratagits och registrerats. Fynden som kommer att presenteras härrör tidsmässigt från sent 1200-tal fram till 1650-talet och de visar hur Södermalm redan tidigt ingått som en viktig del i Stockholms framväxt och historia.

Keramiken under medeltiden

De äldsta fynden av keramik och bebyggelse som framkommit kan dateras till slutet av 1200-talet och bara det faktum att en bebyggelse finns etablerad så tidig på denna plats är en helt ny upptäckt om Stockholms historia. Keramikfynden ger oss ytterligare kunskap då de påvisar en överraskande socioekonomisk status för de boende på Södermalm. Den keramik som framkommit där är av samma typ som den som hittats i samtida lager i Gamla Stan på Stadsholmen, så utifrån ett keramiskt användarperspektiv kan man inte prata om någon direkt klasskillnad mellan de boende på Södermalm och de på Stadsholmen.

Vad är det då för keramik vi hittat och vilka typer av kärl har de boende på Södermalm använt? Ja redan från slutet av 1200-talet och under resten av medeltiden är det bordskärl i stengods som dominerar fyndbilden. Runt 75 % av allt keramikmaterialet från denna period utgörs av stengods. Glaserade dryckeskannor i s.k. äldre rödgods har också använts men då fyndmängden inte är så stor verkar de inte ha varit så vanliga på Södermalm, detta gäller dock även för Gamla Stan där fynden av sådana inte heller är speciellt framträdande. Även oglaserade kärl i reduktionsbränt lergods s.k. yngre svartgods förekommer under hela medeltiden men de börjar minska i mängd redan under 1300-talet. Till en stor del handlar det om matlagningsgrytor med eller utan ben men också serveringskärl som t.ex. kannor förekommer (figur 1).

Bordskärl som kannor, dryckeskrus och skålar i såväl äldre rödgods som yngre svartgods finns i sparsamma mängder inom hushållen, istället har man favoriserat stengodskärl med dessa kärlformer. En praktisk anledning till detta är sannolikt att stengods är hårt och vattentätt vilket gör att godset inte suger upp någon vätska. Detta medför att stengodskärlen blir hållbara, lätta att hålla rena och därmed också luktfria. Dessutom har de troligen genom Hansans stora inflytande varit lätta att införskaffa och Stockholm har därför under hela medeltiden kunnat stoltsera som en ”Stengodsstad”.

Dryckeskannor med blyglasyr – Äldre rödgods

Dryckeskannor i oglaserat lergods

Grytor i yngre svartgods – Paffrath Typ

Grytor och dryckeskannor i yngre svartgods

Figur 1. Dryckeskannor och grytor från 1275–1350. Skärvorna i skala 1:2.

0 1 2 3 4 5 cm

I fyndmaterialet kan man se att stengodskärlens kvalitet och utformning har förändrats över tiden. Under den äldsta perioden 1275–1325 är det grova dryckeskrus i delvis sintrat stengods, så kallat Proto-stengods, som huvudsakligen används. Tillsammans med dem har man brukat lite finare krus som ofta är engoberade (d.v.s. ytan har täckts med en lerslamning, ungefär som en målarfärg), eller har fläckar av fastbränd aska på ytan (askglasyr). De typiska gulgrå dryckeskrusen från Siegburg dyker också upp under denna tid, men de är oftast ännu lite grova i utformningen (figur 2).

Efter 1300-talets mitt tycks man till stor del ha övergått till bättre producerat stengods och då framförallt till dryckeskrus och skålar tillverkade i Siegburg. Samtidigt börjar man i Stockholm även att använda saltglaserade dryckeskärl från Langerwehe (figur 3).

Mot slutet av 1300-talet men framförallt under 1400-talet blir det vanligt med en fläckig rödbrun askglasyr på stengodset från Siegburg. Detta är så vanligt förekommande att man nog kan prata om ett slags mode för denna tid. Under denna tid uppträder också stengods från Waldenburg som även det oftast är försett med en brun-rödbrun engobe/askglasyr. Långsmala och höga dryckeskrus, s.k. *Jacobakannen*, är nu mycket populära (figur 4).

Under 1400-talet är det huvudsakligen vardagliga stengodskärl från Siegburg som används, med vid sidan om dessa har man även haft tillgång till mer högkvalitativa och exklusiva varianter av stengods. Ett exempel är blyglaserade stengodskrus, en intressant och ovanlig form av förädlat av stengods. Det framställs genom att en krukmakare applicerar en blyglasyr på redan tillverkade stengodskärl och sedan bränner dom igen i en temperatur anpassad efter glasyren. Stengods kan nämligen inte blyglaseras vid själva tillverkningen eftersom den höga bränningstemperatur som krävs gör att en sådan glasyr förstörs.

Figur 2. Krus och skärvor i stengods från 1275–1350. Skärvorna i skala 1:2.

0 1 2 3 4 5 cm

14451-A-B©Museum Rotterdam

Stengods från Langerwehe

14394©Museum Rotterdam

SSM

Stengods från Siegburg

BK-KOG-454©Rijksmuseum Amsterdam

Figur 3. Skärvor och krus i stengods från 1300–1400-tal. Skärvorna i skala 1:2.

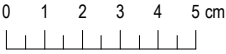

14005-58©Museum Rotterdam

Stengods från Siegburg med askglasyr

SSM

Stengods från Waldenburg

Foto: Mikael Johansson

Stengods från Siegburg med blyglasyr

SHM

Stengods från Siegburg med askglasyr

Figur 4. Skärvor, krus och fat i stengods från 1375–1525. Skärvorna i skala 1:2.

0 1 2 3 4 5 cm

Krukmakarna har använt dryckeskrus från Siegburg som de vanligen glaserat med en grönfärgad blyglasyr och man antar att denna förädling av tyskt stengods gjorts i Nederländerna (Hurst mfl. 1986:128–129).

Ett annat än mer lyxbetonat stengods utgörs av dryckeskrus med avancerade reliefdekorer som tillverkats i Sachsen (Gaimster 1997:282–284). Inom keramikforskningen klassificeras dessa kärl som ”*Falke Group*”, men i äldre litteratur förekommer benämningen *Dreihausen* efter den stad i Hessen man tidigare trodde de tillverkats i. Kärl inom ”*Falke Group*” har på kontinenten hittats i slott, kloster och välbärgade köpmanshus. I Stockholm har enstaka fynd gjorts och att det handlar om en mycket exklusiv typ av keramik framgår av fyndet av en liten päronformad bägare belagd med bladguld (SSM 32936). Fyndet från Slussen (Sjöbergsplan) härrör från en långsmal högre bägare med rullstämplad schackbrädesmönstring vilket utgör ett typiskt dekormönster för dessa kärl (figur 5).

Apropå ovanlig keramik så måste två små mynningsskärvor i gult lergods med blågrön glasyr omnämnas. De utgör det i särklass ovanligaste keramikfyndet från Slussen. Skärvorna kommer förmodligen från en och samma skål men de är hittade i olika fyndkontexter med skilda dateringar, varav den äldsta dateringen är till 1300-tal. Skärvorna härrör från en skål tillverkad i Mellanöstern, förmodligen på persiskt område. Hur denna skål hamnat på Södermalm är svårt att säga men den visar på långväga handelskontakter och en lyxkonsumtion (figur 5). Persisk keramik har tidigare hittats på Helgeandsholmen och inne på Slottets borggård (Dahlbäck 1982:216, Källström och Söderlund 2003:114).

SSM 70111:17071 (Helgeandsholmen)

Slussen, Sjöbergsplan

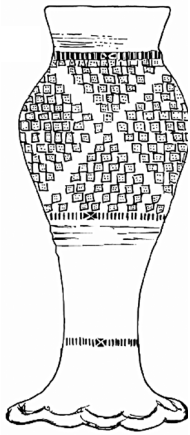

SSM 32936 (Skeppsbron)

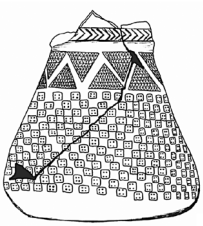

Stengods från Sachsen – Falke Group

Skål från Kashan, Iran (1100–1200-tal) AL1504.1-3©Appleton Museum of Art

Skål från Mellanöstern, troligen Iran

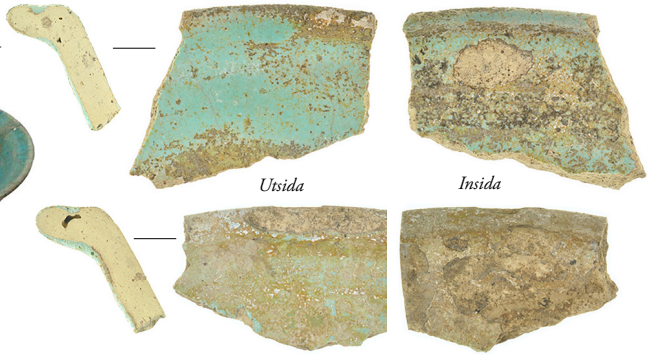

Figur 5. Skärvor i stengods från 1400-talet samt skärvor och skål från 1200–1300-talet (?). Skärvorna i skala 1:1.

0 1 2 3 cm

Figur 6. Skärvor och trebensgrytor i yngre rödgods från 1300-talets slut till 1500-talets början. Skärvorna i skala 1:2.

Figur 7. Trebensgryta med tummad mynningskant i yngre rödgods från 1540-talet. Skala 1:2.

0 1 2 3 4 5 cm

Fynden av matlagningskärl visar att invändigt blyglaserade grytor i s.k. yngre rödgods börjar uppträda under slutet av 1300-talet. De tidigaste har en rundbukig kärlform och de är försedda med tre ben och en hänkel. En del har utsvängda mynningar med tummad dekor. Under 1400-talet tillkommer mer skålformade grytor med skaft. Båda dessa kärlformer försvinner sedan under 1500-talets första hälft (figur 6 och 7).

1500-talet – en tid för nya handelskontakter och inhemsk keramiktillverkning

Under 1500-talet kan vi se stora förändringar i hushållens konsumtion av keramikkärl och det har sin grund i etablerandet av lokala krukmakerier i Stockholm. Detta påbörjas redan under slutet av 1400-talet men det är under 1500-talet som deras antal växer ordentligt. Krukmakerierna tillverkar blyglaserade

rödgodskärl, s.k. yngre rödgods, och dessa blir snabbt en vardagsvara i de flesta hushåll. Vanliga kärlformer är trebensgrytor och trebenspannor med rörskaft, dryckeskrus, skålar och uppläggningsfat. Förutom denna lokalproducerade keramik används samtidigt liknande keramikkärl importerade från Tyskland. Krukmakarna i Stockholm är starkt influerade av samtida nordtysk keramiktillverkning och en del av krukmakarverkstäderna i Stockholm grundas av just inflyttade tyska krukmakare. På Södermalmstorg har vi hittat yngre rödgodskeramik från 1540-talet som ger en bra bild av de olika kärlformerna och även det dekorationsmode som vid denna tid växer fram. Ibland dekoreras fat och skålar med mönster målade av vit lera. Ett kemiskt ICP-prov har tagits på godset i ett sådant dekorerat fat och analysen av leran pekar mot att det troligtvis är framställt i Tyskland (figur 8 och 9).

Skål

Fat med målad dekor

Fat med inristad dekor

Figur 8. Skål och fat i yngre rödgods från 1540-talet. Skala 1:4.

0 5 cm

Trebenspanna med rörskaft

Trebensgryta med rörskaft

Förningskruka med tre ben

Skål med invändig vitlerengobe och grönglaserad blyglasyr

Figur 9. Gryta, panna, skål och kruka i yngre rödgods från 1540-talet. Skala 1:4.

0 5 cm

I keramikmaterialet från 1540-talet ser vi också att man använt importerade dryckeskärl i fajans och stengods. Stengodskärlen som troligen kommer från Köln är dekorerade med pålagda reliefdekorer föreställande bl.a. ekollon och eklöv. Flera av dem är förmodligen s.k. *Bartmannkrus* som också varit dekorerade med ett skäggigt ansikte (figur 10 och 11).

AF.3137©The Trustees of the British Museum

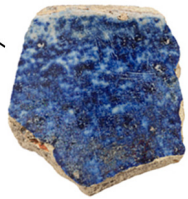

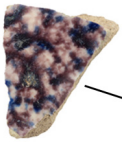

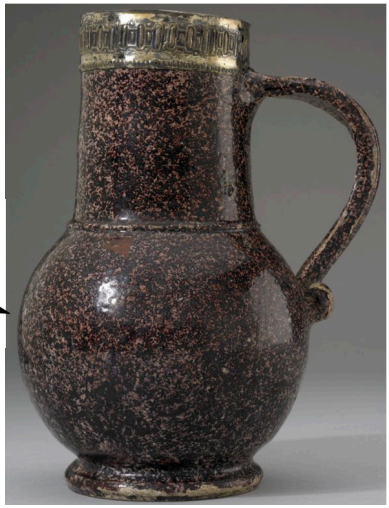

1887,0307,E.36©The Trustees of the British Museum

Figur 10. Skärvor och fajanskrus från Antwerpen/Nederländerna, 1544–1548. Skärvorna i skala 1:1.

0 1 2 3 cm

C.9-2002©Victoria and Albert Museum

BK-NM-10065©Rijksmuseum Amsterdam

Figur 11. Skärvor och stengodskrus med reliefdekor, sannolikt från Köln, 1544–1548. Skärvorna i skala 1:1.

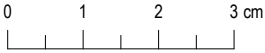

De påträffade fajanskrusen från 1540-talet är ovanliga och av en typ som ofta omnämns som ”*Malling jugs*”. Dessa krus har starkt färgade glasyrer och tidigare trodde man att de var tillverkade i England. Det var nämligen där sådana kärl fanns kvar i museer och andra samlingar, och beteckningen ”*Malling*” härstammar från ett tidigt dokumenterat krus från en kyrka i West Malling i England. Idag vet man emellertid genom kemiska analyser att de framställts i Belgien och Nederländerna, och där har man också hittat sådana krus vid arkeologiska utgrävningar. Speciellt staden Antwerpen har haft en framträdande roll vad gäller både tillverkning och export av dessa speciella kärl (figur 10 och 11).

”*Malling jugs*” var under 1500-talets andra hälft mycket populära i England och det förekommer att de där försågs med silvermonteringar, något som ökat deras värde avsevärt och sannolikt varit en bidragande orsak till att flera finns kvar än idag. Det finns en intressant historisk notis bevarad från fransmannen Stephen Perlins besök i London år 1558. Han konstaterade förvånat att engelsmännen drack: ”*stora mängder öl… och inte ur glaskärl utan ur keramikkärl med handtag och lock av silver, och även i hushåll med medelmåttig förmögenhet*”. Kanske hade han kunnat notera samma sak om han besökt Södermalm vid samma tid?

Med start kring 1500-talets mitt och under resten av århundradet tillkommer fler former av importkeramik. Tysktillverkade trebensgrytor, fat och skålar i yngre vitgods når nu Stockholm. De är framställda av leror som får en gul-gulvit-beige färg när de bränns. En speciell variant är s.k. Wesergods som tillverkas på flera platser kring floderna Weser och Leine i Norra Tyskland och som under slutet av 1500-talet och början av 1600-talet exporteras till många länder (figur 12).

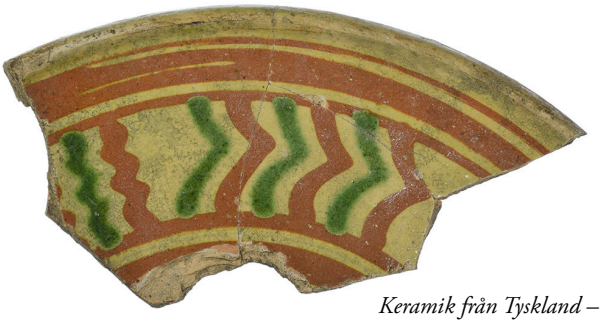

Keramik från Tyskland – Wesergods

SHM 21144_2297

Keramik från Tyskland – Yngre vitgods

SHM 21144_2148

Keramik från Danmark – Jydepotta

Jydepota hittad i Kv Mercurius i Gamla stan, SSM

0 1 2 3 4 5 cm

Figur 12. Keramik från 1550–1650. Skärvorna i skala 1:2.

Grova oglaserade trebensgrytor i svartgods tillverkade i Danmark dyker nu också upp. De kallas ofta för "*Jydepottor*" och de framställs av bönder på gårdar i Jylland och Fyn. Produktionen är en viktig binäring för gårdarna och det är kvinnorna som utför själva formningen och bränningen av keramiken, medan mannen införskaffar leran, torv som bränningsmaterial och sköter försäljningen som ofta sker direkt till handelsmän och handelsskepp. Själva tillverkningen av keramiken görs för hand utan drejskiva (figur 12).

Ett annat nytt inslag är olika varucontainrar i form av amforor och flaskliknande krus från Spanien och Portugal. De har innehållit olivolja eller andra typer av matvaror som t.ex. kapris, bondbönor, kikärter, vin och honung. En annan typ av behållare för varor som vi också ser i fyndmaterialet är krukor i hårdbränt grått lergods. Dessa är förmodligen tillverkade i Polen eller i området därikring och ibland är de bemålade med vågräta linjer (figur 13).

Importkeramik under 1600-talets första hälft

En stor del av keramikfynden från 1600-talet utgörs av inhemskt producerade kärl i yngre rödgods, men i den här presentationen kommer fokus att ligga på en del av den samtida importkeramiken.

I materialet finns flera reliefdekorerade stengodskrus från Raeren och Westerwald. På två av krusen finns religiösa bildberättelser varav den ena handlar om Johannes döparen och den andra om Susanna i badet. Ett annat krus har en mer folklig berättelse som visar dansande bönder. Just dryckeskrus med

Iberisk keramik, troligen från Portugal

SSM 32205, flaska av Merida-typ

Krukor från Plock i Polen

Keramik från Polen

Figur 13. Keramik från cirka 1540–1650. Skärvorna i skala 1:2.

0 1 2 3 4 5 cm

dansande bönder har varit mycket populära och denna bildberättelse finns i många olika varianter. Ett krus från Westerwald har en medaljong med Amsterdams stadsvapen och årtalet 1630 (figur 14).

Ovanligast i fyndmaterialet är nog 20 skärvor från minst en, kanske två, fajansskålar tillverkade i Montelupo i Italien. Skålen/skålarna står på en fot och är dekorerade med löv och slingrande bladverk målat i blått, grönt, gult och lila. I Italien kallas dessa skålar med fot för ”*Tazza*”. Det finns även skärvor från fat med helt blå bakgrund och en dekor även den målad i blått, de kommer från Ligurien i Italien. I Stockholm lär dessa skålar och fat ha varit exklusiv keramik som man med stolthet visat upp för nyfikna och imponerade gäster. Den italienska keramiken har på Södermalmstorg fasdaterats till 1625–1637 (figur 15).

Från första hälften av 1600-talet finns också skärvor av fajanskärl från Portugal varav några kommer från ett dryckeskrus med målad dekor föreställande bladverk och Hamburgs stadsvapen. Detta krus har fasdaterats till 1625–1637. Från perioden 1625–1641 finns ett flertal nederländska majolikafat med olika dekormönster, vissa i italiensk stil med slingrande linjer och blad, andra med klassiska holländska motiv som tulpaner och hus i landskap, och en del med dekorer hämtade från kinesiskt porslin (figur 16).

Teckning från Memnicken 2009

BK-KOG-513©Rijksmuseum Amsterdam

Dryckeskrus från Raeren/Westerwald med en religiös bildberättelse som handlar om Susanna i badet.

1630–1637

Dryckeskrus från Raeren med en bildberättelse innehållande dansande bönder.

Teckning från Memnicken 2013

BK-KOG-556-C©Rijksmuseum Amsterdam

1637–1641

Dryckeskrus från Westerwald med Amsterdams stadsvapen och årtalet 1630.

0 1 2 3 cm

Figur 14. Dryckeskrus från 1630–1637 och 1637–1641. Skärvorna i skala 1:1.

4764-1-2©Museum Rotterdam

Fajans från Italien
– Montelupo Polychrome

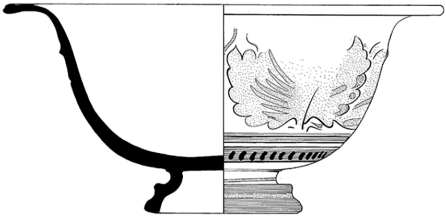

Insida

Utsida

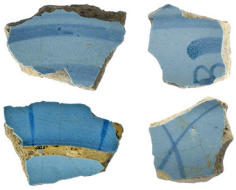

Fajans från Italien
– Ligurian Berettino

67586©Museum Rotterdam

Figur 15. Fajans från Italien, 1625–1637.
Skärvorna i skala 1:2.

0 1 2 3 4 5 cm

19624©Museum Rotterdam

9715©Museum Rotterdam

18261©Museum Rotterdam

Fajanskrus från Portugal, troligen Lissabon 1630–1637

C.200-1921©Victoria and Albert Museum

0 1 2 3 4 5 cm

Figur 16. Majolika från Nederländerna, 1625–1641 och fajans från Portugal, 1630–1637. Skärvorna i skala 1:2.

Referenser

Tryckta källor

Dahlbäck, Göran. (Red.). 1982. Helgeandsholmen. 1 000 år i Stockholms ström. Borås.

Gaimster, David. 1997. *German Stoneware 1200–1900. Archaeology and Cultural History*. London.

Hurst, John G., Neal, David S. & van Beuningen, Hendrik J. E. 1986. *Pottery Produced and Traded in North-West Europe 1350–1650*. Rotterdam.

Källström, Magnus och Söderlund, Kerstin. 2003. *Arkeologiska undersökningar på Stockholms slott. D.1, Inre borggården*. Stockholms stad, Gamla stan, RAÄ 103. Arkeologisk undersökning 1995–1997. Stockholms stadsmuseum. Arkeologisk rapport 2003:3. Stockholm.

Mennicken, Ralph. 2009. *Schätze aus Raerener Erde. Katalog des Raerener Steinzeug aus dem Hetjens-Museum, Deutsches Keramikmuseum Düsseldorf*. Raeren.

Mennicken, Ralph. 2013. *Raerener Steinzeug. Europäisches Kulturerbe*. Raeren.

Wich murammeche
mit ollerlay

Stockholms medeltida bebyggelse

Anna Bergman
Kerstin Söderlund

Vad vet vi om Stockholms medeltida byggnader? Vilka typer av hus byggde man och hur förändrades de? Går det att se skillnader mellan olika områden i staden och avspeglar byggandet ägarens sociala ställning? Nedan kommer vi att beskriva vilka uppgifter som finns om hus, byggande och boende i Stockholms under medeltiden fram till början av 1600-talet.

Sedan medeltiden har stenhusen varit ett markant inslag i Gamla stans bebyggelse. Stockholm och Visby är de enda städer inom det medeltida Sveriges gränser som har ett stort antal stenhus från denna period. Sannolikt är det en spegling av städernas ledande ställning under olika delar av medeltiden. De många stenhusen i Gamla stan har säkert bidragit till att den medeltida stadsplanen till stor del har bevarats. Antalet bosatta i Stockholm under senmedeltiden har uppskattats till cirka 5 000 personer, baserat på uppgifter i skattelängder från 1460-talet. Även om Stockholm hade flest innevånare av städerna i det dåtida Sverige, var antalet blygsamt mätt med kontinentala mått. Ordet huvudstad, om än med oklar innebörd, användes om Stockholm för första gången i slutet av 1300-talet. Den centrala delen av Gamla stan utgörs av en

Figur 1. Kartans röda markeringar visar de fastigheter där man hittills har karterat medeltida murverk. Gatorna i den äldsta stadsmurens sträckning har markerats med blått, och gränserna mellan stadens fyra kvarter med grönt. Den äldsta stadsmuren var gränsen för det inre kvarteret, där nästan alla hus innehåller medeltida murverk. Skala 1:6 000.

höjdplatå och längs kanten av denna löpte den äldsta stadsmuren, omtalad 1288 (SDHK 1424; figur 1). Staden var på medeltiden indelad i fyra kvarter, en indelning som är känd sedan 1460-talet. Området innanför muren kallades för det inre kvarteret och de som låg utanför kallades det västra, det södra och det östra kvarteret. Det inre kvarteret anses vara den äldsta delen av staden. Antalet arkeologiska undersökningar i det inre

kvarteret är betydligt färre än i områdena utmed Gamla stans stränder, vilket är ett stort problem när det gäller tolkningen av Stockholms medeltida bebyggelseutveckling. Man brukar anta att stenhusen har ersatt en äldre trähusbebyggelse, men egentligen vet vi ganska lite om det. I det arkeologiska materialet från den centrala delen av staden dominerar lämningar efter murade byggnader och endast ett fåtal trähus har dokumenterats. Gamla stans tätt liggande, källarförsedda stenhus medför att områden med bevarade kulturlager är begränsade. De små undersökningsytorna ger ett fragmenterat arkeologiskt material och dokumentation av hela byggnader är ytterst sällsynta. Dessutom saknas i många fall ett bra dateringsunderlag.

De äldsta daterade husen i trä och sten

De flesta trä- och korsvirkeshusen i Gamla stan har påträffats i utfyllnadsområdena utmed stränderna. Det är också i dessa områden som merparten, cirka 75 %, av de arkeologiska undersökningarna i Gamla stan har gjorts. Virket som användes i trähusen var nästan uteslutande tall. Många av de dokumenterade husen består bara av dåligt bevarade bottensyllar och det är ibland svårt att avgöra vilken byggnadsteknik som använts. Syllarna kan ligga direkt på marken, men också på rader av syllstenar eller på stenar vid hushörnen. De flesta av de undersökta trähusen har varit knuttimrade, men ett fåtal skiftesverkshus har också påträffats. Båda byggnadsteknikerna finns representerade bland Stockholms äldsta trähuslämningar som är daterade till 1200-talets andra hälft. Fynd av knuttimrade hus finns från hela medeltiden och senare perioder, medan de fåtal skiftesverkshus som hittills framkommit kan dateras till 1200- och 1300-talen. De äldsta byggnadslämningar som har tolkats som rester av korsvirkeshus har daterats till 1400-talet, och i de skriftliga källorna börjar de omnämnas under 1500-talet.

På Blodbadstavlan avbildas flera hus med kraftiga utbyggnader som tyder på att åtminstone de övre våningarna var av trä eller korsvirke (figur 2). Dokumentation av hela trähus hör som sagt till sällsyntheterna, men i de fall där trähusens längd eller bredd har kunnat avgöras har det rört sig om 4–6 meter stora byggnader. När eldstäder påträffats har de varit placerade i husens hörn. Omkring år 1300 började Gamla Stans stränder att fyllas ut och nyttjas för bebyggelse. Små hus eller bodar som grundlagts på pålar eller knuttimrade fundament har påträffats i dessa områden (figur 2). Bodarna har varit knuttimrade och omkring 2 meter stora samt haft en kvadratisk eller rektangulär form. Vid undersökningen på Helgeandsholmen 1978–1980

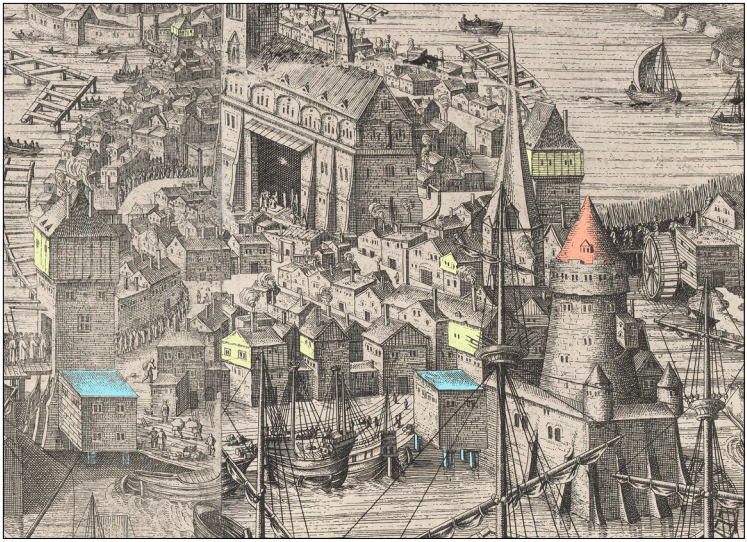

Figur 2. Detalj av Blodbadstavlan, där trähus på pålar i vattnet har markerats med blått. Hus eller porttorn med kraftigt utkragande övervåningar, sannolikt uppförda i trä eller korsvirkesteknik, har markerats med gult. Bilden visar även den medeltida borgens torn närmast till höger i bild, markerat med rött. Kopparstick av Dionysius Padt-Brugge från 1676 efter original från 1520-talet. UUB.

påträffades ett cirka 8 x 6 meter stort hus som stått på pålar ute i vattnet och som hade en eldstad i ena hörnet (Dahlbäck 1982, s. 96). De knuttimrade husen var flyttbara och det finns exempel på att stockarna numrerats, för att de skulle kunna sättas ihop i rätt ordning när huset flyttades. I det skriftliga källmaterialet förekommer det uppgifter om att knuttimrade hus har flyttats mellan olika delar inom staden eller att de, i samband med gatureglerings, rätats upp för att passa den nya gatusträckningen. Det finns också uppgifter om att ”monteringsfärdiga” timrade hus, så kallade ”Ålandsstugor”, skeppades från Åland under medeltiden senare del (Dahlbäck 1987, s. 109).

Det äldsta spåret av murade byggnader i Stockholm utgörs av ett kalkbrukslager med datering till sekelskiftet 11/1200. Lagret framkom vid undersökningar på Stockholms slotts inre borggård. Möjligen var det tornet i den medeltida borgen (figur 2), som byggdes redan under denna tid. Tyvärr revs det ända ned i grunden efter den stora slottsbranden 1697. Den äldsta murade byggnaden som hittills dokumenterats i Stockholm framkom också på inre borggården och har daterats till 1220–1260. Den utgjordes av en tegelbyggnad på gråstensgrund, som var mer än 20 meter lång och cirka 11 meter bred, med ett kök i den västra delen. Murtjockleken tyder på att den kan ha varit mer än en våning hög. Byggnaden har tolkats som en palatsbyggnad (Söderlund 2006, s. 152). En tegelbyggnad med ungefär samma datering och proportioner har funnits intill dominikanerklostret i Sigtuna och enligt Sten Tesch kan den ha varit en kunglig palatsbyggnad (Tesch, 2000, s. 20). Även de yngre palatsen på Alsnö och Färningsö i Mälaren var ungefär lika stora (Lovén, 2000, s. 44ff). Den äldsta stående medeltida tegelbyggnaden i Stockholm är Riddarholmskyrkan, uppförd som gråbrödernas kyrka. Det är en av de bäst bevarade franciskanerkyrkorna i norra Europa. Enligt brödernas eget diarium kom de till Stockholm 1270. År 1285 utsåg Magnus

Ladulås kyrkan till sin gravplats. Det var ett brott med de tidigare kungarnas tradition att bli begravda hos cistercienserna i Götalandskapen och visar att Stockholm nu blivit en plats av stor betydelse. Bygget av kyrkan pågick fortfarande vid Magnus död 1290, men den bör ha varit någorlunda klar 1292, då Magnus begravning ägde rum.

Figur 3. Riddarholmskyrkan sedd från sydost. Tornet i väster uppfördes under Johan III:s tid och dess spira i gjutjärn tillkom på 1800-talet. Foto: Göran Fredriksson SSMSF05-00009400022.

Lagar och förordningar

Det äldsta Stockholm lydde under Björköarätten, som kan ha skrivits för staden. Den ersattes cirka 1350 av kung Magnus Erikssons stadslag, som var giltig ända fram till 1736. Båda lagarna tar upp frågor som gäller brandsäkerhet, framkomlighet, och regler för att inte skada andras egendom (Holmbäck & Wessén 1966, s. 87ff). Burspråk var påbud från stadens råd och lästes upp två gånger per år från rådhuset (Dahlbäck 1987, s. 62f), dessa finns nedtecknade i tänkeböckerna och är bevarade från 1459 till 1482. Burspråken reglerade bland annat tillbyggnader och bodar på allmän mark. Från och med Gustav Vasas regeringstid (1523–1560) utfärdades flera kungliga förordningar med synpunkter på Stockholms bebyggelse. Kungen ville till exempel helt förbjuda uppförandet av trähus inom staden på grund av brandfaran (Nygren 1932, s. 321). Under Johan III:s regeringstid (1568–1592) ökade de kungliga förordningarna om hur stadens bebyggelse skulle utformas. Johan ville ha sin ”huvudstad Stockholm väl bygd och prydd”. Till exempel uppmanades husägarna att ”vitlimma hus vid torg och stora allmänningsgator, tillpynta så att det blir behagligt” (Lindberg 1939, s. 214f). I ett brev till Stockholms borgare 1573 beordrade kungen att innan nästa påsk skulle alla trähus vara borta. Dessutom skulle invånarna i staden hålla sina hus i bättre skick, de många förfallna stenhusen skulle renoveras och alla ödetomter bebyggas. De som ägde fler hus än de behövde och kunde ta hand om skulle sälja till någon som hade råd att bygga (Granlund 1875, s. 293f, s. 408).

I de skriftliga källorna framgår det att ägandeförhållandena var komplicerade. Fastighetsbildningen var tredimensionell, vilket innebar att olika våningsplan, eller delar av våningsplan, kunde ha olika ägare. Ett hus kunde uppföras av två personer, där den ena byggde bottenvåningen av sten och den andra nästa våning av trä. Källarna kunde sträcka sig ut under allmän gatumark, eller in under grannens tomt. Från och med andra våningen kunde husen sträcka sig ut över gatumark genom utkragningar, eller över hela gränder i form av grändöverbyggnader. Det var vanligt att en person ägde flera hus, eller delar i flera hus. En del hade både ett hus inne i staden och en gård utanför (Ferenius & Gustavsson 1999, s. 115).

De profana stenhusen

I samband med projektet Medeltidsstaden genomfördes en inventering i Stadsmuseets arkiv av all dokumentation som berörde de stående medeltida byggnaderna i Gamla stan. Dokumentationen varierar i kvalitet och omfattning och kan bestå av allt från ett foto som visar ett mindre medeltida murparti till fullständiga uppmätningar av en flera våningar hög byggnad (Hasselmo 1981, s. 140ff). För närvarande pågår ett arbete med att uppdatera Medeltidsstaden med de undersökningar som gjorts fram till idag och skapa ett webbaserat register över de stående byggnaderna. Den medeltida byggnadstraditionen var konservativ och levde kvar till början av 1600-talet. Det är därför svårt att utifrån byggnadsarkeologiska undersökningar göra exakta dateringar, och hus byggda under 1500-talet klassificeras därför som medeltida.

Fram till 1600-talets förra hälft hade Stockholm också kvar mycket av sin medeltida karaktär i form av en småskalig och oregelbunden bebyggelse, varav många hus var av trä. Den äldsta källan där det framgår hur husbeståndet i Gamla stan såg ut är en skattelängd från 1582. Av 711 byggnader uppgavs 451 vara av sten, 92 av korsvirke, 97 av trä, och 71 av okänd typ (Lager-Kromnow 1962, s. 57). Trots att kungamakten under i stort sett hela seklet hade försökt få husägarna att ersätta trähusen med sten eller korsvirke fanns det en stor andel trähus kvar. Hur antalet stenhus och trähus fördelades sig före 1582 är inte känt. Den äldsta skriftliga uppgiften om profana stenhus i Stockholm är från 1337, då ”tre verkstäder av sten vid Norrbro” omnämns (SDHK 4359). Av de få dendrokronologiska undersökningar som gjorts i Gamla stans hus är den äldsta dateringen från en bjälkkällare i fastigheten Iris 15 vid Västerlånggatan. Bjälkarna daterades till 1300-talets mitt, efter 1345 (Prov 53351–53354).

Nästan alla bevarade medeltida hus i Stockholm har källare, uppförda med yttermurar av natursten. Ovan mark är murarna vanligen av tegel, ett material som är fuktkänsligt och som man därför undvek i murar under mark. Övergången från natursten till tegel kan därför vara en indikation på var marknivån låg när huset uppfördes. Det är möjligt att vissa källare har legat under trä- eller korsvirkeshus som senare har ersatts av stenhus. Byggnader av korsvirke uppfördes relativt långt fram i tiden, till exempel fick fastighetsägarna i kvarteret Daedalus vid Munkbrogatan tillstånd att uppföra hus av korsvirke på 1690-talet. Sannolikt ansågs grundläggningsförhållandena vara för dåliga för att bygga stenhus. Kvarterets sista korsvirkeshus revs så sent

som 1854 (Bergman 2014, s. 13, 24). Idag finns det inga hus med yttermurar av trä eller korsvirke bevarade i Gamla stan, däremot förekommer det mellanväggar av korsvirke (figur 4).

Figur 4. I en källare i kvarteret Marsyas är en av mellanväggarna av korsvirke. Väggen är inte daterad, men husets yttermurar är medeltida. Foto: A. Bergman, SSM.

Förutom på slottet och i kyrkorna saknas det spår av att de medeltida husen har haft portaler eller annan fasaddekor av huggen sten, däremot har det påträffats bislagsstenar i fyllnadsmassor eller återanvända som trösklar eller golvbeläggning. Bislagsstenar var stenposter med dekorativt utformade överdelar som bar upp utbyggda sittbänkar framför portarna.

Vad gäller yttertaken i Stockholm var de vanligen av torv och näver långt fram i tiden. Olaus Magnus beskrev i Historia om de nordiska folken som utgavs 1555 att trähusen i Sverige täcktes med näver och fyrkantiga torvtovor som sedan besåddes

med havre eller korn, så att rötterna skulle hålla torven på plats (Olaus Magnus 1555, 9:e boken, kap 38). Att så var fallet i Stockholm även under början av 1600-talet framgår av en reseskildring som den holländska ämbetsmannen Anthonis Goeteeris skrev 1616:

”staden Stockholm tog sig vid ankomsten alldeles grön ut, där den låg mot bergen, ty husen har alla avplattade tak täckta av björknäver och grönskande grästorvor på samma sätt som bondstugorna i Ryssland. Taken används till bleke, och på en del låter man getter gå och beta /…/ över taken reser sig de mestadels helt vita skorstenarna, något som på avstånd tar sig mycket egendomligt ut” (Nilsson m fl, s. 76).

De gröna taken med vita skorstenar kan även ses på Vädersolstavlan, som avbildar Stockholm år 1535 (figur 5). Det var inte bara trähusen som hade torvtak. Att Stockholms rådhus hade torvtak omnämndes 1567 (Selling 1933, s. 135), och ett stenhus i kvarteret Iris vid Västerlånggatan hade torvtak så sent som 1751 (BrK 1751:589).

Vid arkeologiska undersökningar har rester av brända torvtak påträffats, men också medeltida taktegel, varav munk- och nunnetegel har framkommit i lager från 1200-talet senare del. Det platta fjällteglet har påträffats i kulturlager daterade till 1350–1400 på Stockholms slott (Wändesjö & Söderlund 2003, Fnr 97). Ett stort antal fjälltegel har också framkommit vid undersökningar 1932 i kvarteret Juno (SR 35), där Svartbrödraklostret låg, och i kvarteret Svalan 1940 (SR 444) i anslutning till Klara kloster. Fyndomständigheterna är osäkra, men båda klostren drabbades av bränder under 1400-talets första hälft och revs efter reformationen 1527, vilket gör det troligt att fjällteglen tillhör perioden mellan dessa årtal. Vid 1500-talets början omtalades att taket på Yttre Söderport var täckt med ”flatt tegel” (Hansson 1956, s. 182). Av fyndomständigheterna att döma var taktegel exklusivt material och som framförallt användes i speciella miljöer.

Figur 5. På vädersolstavlan avbildas många hus med gröna torvtak och vita skorstenar. Slottets kärntorn hade koppartak och en spira med tre kronor. Detalj av Vädersolstavlan, kopia från 1636 av Jacob Elbfas, efter ett original från 1535 av Urban Målare. Originalet finns i Storkyrkan i Stockholm. Foto: G. Fredriksson, SSMDIG806.

Detsamma gällde tak av koppar, som är kända från 1500-talet. Till exempel fick slottets kärntorn en kopparhuv och en tornspira med tre förgyllda kronorna i samband med att Gustav Vasa lät förhöja det år 1544 (figur 5). Möjligen har tornet även koppartak tidigare haft och en spira med tre kronor, eftersom tornet bar detta namn redan före påbyggnaden (Olsson m fl 1940, s. 79f).

Varifrån kom byggnadsmaterialet?

Kunskapen om att tillverka tegel kan ha kommit till Mälardalen med tiggarordnarna. Dominikanernas kyrka i Sigtuna, Mariakyrkan, brukar anses vara områdets äldsta tegelbyggnad och invigdes 1247.

I Stockholmsområdet finns det lämplig lera för tillverkning av tegel och flera medeltida tegelbruk har funnits strax utanför den medeltida staden. År 1290 gav Magnus Ladulås ett tegelhus och ett område för sand- och lertäkter på Norrmalm till gråbröderna i Stockholm så att de skulle kunna fullborda sin kyrka (SDHK 1482). Vi vet inte exakt var på Norrmalm området låg, men enligt en uppgift från 1320 fanns gråbrödernas tegelugn på mark som gränsade till Klara klosters ägor (SDHK 3037). Möjligen låg den i Sabbatsbergsområdet nära Rörstrand, där det funnits ett tegelbruk åtminstone sedan 1600-talet (figur 6).

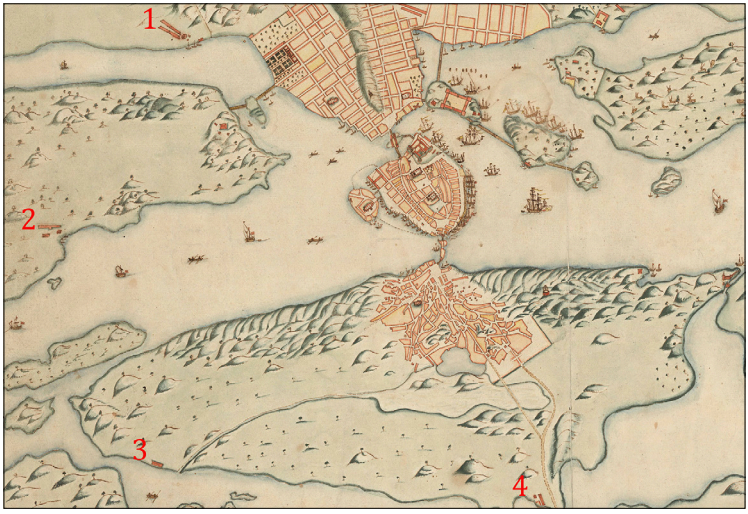

Figur 6. Karta över Stockholm från 1642, några av tegelbruken med medeltida anor har markerats: 1) Tegelbruket vid Rörstrand, 2) Själakorets tegelbruk på Kungsholmen, 3) Tegelbruket vid Horn, 4) Tegelbruket vid Grind.

På Södermalm hade staden ett tegelbruk vid Horn, det vill säga nuvarande Hornstull. I Stockholms ämbetsbok omtalas föreståndare, som oftast var de två, för tegelhuset vid Horn från år 1419 till 1503. Klara kloster hade ett tegelbruk vid Kvarnberget, inte långt från Slussen, nära Ebba Brahes palats, ungefär där Söderleden mynnar i Hornsgatan idag. År 1577 omtalades ”then nye tegelladen widh Grindh”, som låg vid Skanstull (Stahre m fl 2005, s. 246). På 1430-talet hade Själakoret ett tegelhus på Liderne, det vill säga nuvarande Kungsholmen. Möjligen kan det senare ha övergått i gråbrödernas ägo (Wikström 1975, s. 36f, s. 42). På platsen anlades senare Mariebergs porslinsfabrik och idag finns där den ryska ambassaden. På S:t Eriks sjukhusområde, i kvarteret Tegelbruket, hade kronan tegeltillverkning år 1592. Bruket var igång till 1600-talets senare del och från detta århundrade har delar av en tegelugn dokumenterats (Bergman 2012, s. 4f).

För några år sedan undersöktes en tegelugn vid Baggensstäket, som enligt ^{14}C-dateringar kan ha varit i bruk redan vid 1200-talets mitt eller andra hälft och använts in i 1400-talet (Strucke m fl 2013, s. 39). I närheten fanns också ett medeltida tegelbruk vid Duvnäs. Båda bruken kan ha försett Stockholm med tegel. I Skursundets norra mynning, vid Kungshamn, har ett vrak som dendrodaterats till 1360-talet påträffats. Båten hade kapsejsat på färden in till Stockholm och var lastad med medeltida tegel, bland annat fjälltegel, rundat och fasat formtegel och profilerat tegel, den senare typen var möjligen avsedd för en mittpost i ett fönster (Kistner & Lejoneke, 2005, s. 88ff). Några fönster med sådana mittposter har inte dokumenterats i de profana husen i Gamla stan och tegeltyperna tyder på att lasten var avsedd för något påkostat bygge. Möjligen har teglet tillverkats i något av de ovan nämnda två bruken.

Figur 7. Ett profiltegel från den förlista båten i Skurusundet, möjligen till en mittpost i ett fönster. Foto: P. Lejoneke.

Tegeltillverkningen var också viktig för att kunna hålla Stockholms försvarsmurar i gott skick. Tegelleveranser från bruken vid Horn och Duvnäs omtalades bland annat vid bygget av Yttre Norreport på 1460-talet. Vid återtåget efter slaget vid Brännkyrka 1518 lät därför Kristian II bränna tegelbruken på Kungsholmen, vid Horn och vid Duvnäs (Hansson 1956, s. 234, s. 185). I Stockholms skärgård fanns medeltida kalkbrott på Runmarö. Ön omtalades redan 1288 då Magnus Ladulås donerade den tillsammans med ett stort antal öar i skärgården till Klara kloster. Som villkor ställde han att gråbröderna där skulle få hämta kalk, virke och bränsle till sina klosterbyggnader. I donationen till Klara kloster ingick också en tomt på

Södermalm mittemot gråbrödernas kloster, på andra sidan vattnet (SDHK 1394). Kanske var det där som Klara klosters tegelbruk anlades. Förutom från skärgården kom virke från Mälardalen. Under senmedeltiden var Åland en viktig leverantör av kalk (Dahlbäck, 1987, s. 109). Stenmaterialet som användes till grundmurar och källarväggar var marksten som sannolikt hämtades från närområdet. Till vissa påkostade byggen som till exempel slottet importerades kalksten och sandsten. I den medeltida borgens ringmur från 1300-talets förra hälft har prover visat att sandstenen hämtades från Roslagen eller möjligen Mälaröarna. Kalkstenen kom från Gotland, och är av den typ som bröts vid Hoburgen (Kumpulainen 1997, s. 7f). Även till bislagsstenar användes sandsten eller kalksten, men inga undersökningar har gjorts av var dessa stenar kom ifrån. Johan III omnämnde i ett brev att en skeppslast huggen sten skulle föras till Stockholm från Öland, sannolikt för att användas till slottet (Granlund 1875, s. 248).

Att bygga ett hus

Från Heliga lekamens gille i Stockholm finns det bevarade räkenskaper som ger en god inblick i hur det kunde gå till att bygga ett stenhus i början av 1500-talet. De berättar om vilka personer som var inblandade i bygget, vad de fick betalt, hur lång tid olika moment tog, hur stora kostnaderna för personal och material var, samt vilka typer och mängder av material som användes.

Huset uppfördes 1517–1518 och låg i den östra delen av Gamla Stan, intill Slottets kålgård i trakten av Slottsbacken, men det exakta läget är inte känt. Vid bygget använde man sig av grunden till ett äldre hus som troligen hade förstörts i en brand. Arbetet påbörjades i september och det första som

gjordes var att rensa upp runt grunden, vilket tog tre dagar för fyra arbetskarlar. Därefter startade en intensiv byggnadsaktivitet som involverade 25 personer. Efter en månad hade husets murar rests och takstolen kommit på plats. I första veckan av november, just i tid för vintern, var taket täckt och de invändiga arbetena kunde påbörjas. Murmästaren var färdig med sina arbeten i december, men snickaren hade fortfarande en del kvar att göra inpå det nya året. Löner, inklusive mat och dryck, utgjorde knappt hälften av byggkostnaderna och resterande del svarade materialet för, varav kalk, sand och tegel utgjorde hälften av kostnaderna. Byggherren skulle hålla arbetsstyrkan med öl och kostnaden för ölet var 5 % av den totala byggkostnaden. När det gällde antal dagsverken stod murmästaren och hans personal för 28 % av arbetsdagarna, timmermännen för 14 %, gillets representant för 5 % och arbetskarlar- och kvinnor för 53 % av dagarna. De sistnämnda var daglönare som städslades på Stortorget, oftast för en dag i taget. Lönen var fastställd av rådet och var den samma för både män och kvinnor (Dahlbäck 1985, s. 159ff). Med utgångspunkt från räkenskapernas uppgifter om materialåtgång har ett rekonstruktionsförslag till ett 6 x 7 meter stort trevåningshus i tegel kunnat göras (Dahlbäck 1991, s. 204f).

Vem bodde var inom staden?

Skottelängden från 1460 är den äldsta skriftliga källa som ger upplysningar om i vilket av stadens fyra kvarter som olika yrkesgrupper bodde, och om deras ekonomiska ställning. I längden upptas 761 borgare och av dessa var nästan hälften, 326 stycken, befriade från att betala skott (skatt) av olika skäl. Hälften av de som betalade skott betalade 4 öre eller mindre. Genomsnittet var 6 öre, vilket motsvarade priset för en tunna öl (Dahlbäck

1987, s. 83ff). Personer med olika social status bodde i samma kvarter, men det fanns en social skiktning mellan kvarteren. Renodlade arbetarkvarter som på 1800-talet förekom inte. De mest förmögna köpmännen bodde i det södra kvarteret som var stadens ekonomiska nav där in- och utrikeshamnarna, Korn- och Kogghamn låg. Här fanns också stadens våghus och klädeshus. I det västra kvarteret bodde många hantverkare, bland annat smeder, köttmånglare, slaktare, skinnare och bagare. Det var också i detta kvarter som antalet stenhus var lägst enligt 1582 års husskattelängd. I det inre kvarteret fanns mer välbeställda hantverkare som guldsmeder, men också skomakare, skräddare, kanngjutare, svärdslipare och verkmästare. I det östra kvarteret bodde både fattiga fiskare och förmögna köpmän (Dahlbäck 1987, s. 91f). Av Stockholms rådmän under åren 1350 till 1520 bodde de flesta i de södra och östra kvarteren, några i det inre kvarteret, och enstaka i det västra kvarteret. Fram till 1471, när tyskarna uteslöts ur rådet, bodde de tyska rådmännen framför allt kring Korntorget i söder. Många svenska rådmän återfanns då kring Fiskartorget i öster. Märkligt nog hade Stortorget där rådhuset låg en ytterst liten dragningskraft. Mellan åren 1350 och 1471 var endast en rådman bosatt vid torget; Engelke Frowenloff (Lamberg 2001, s. 143f). Husens placering i gaturummet hade också betydelse. Exponerade lägen vid huvudgator, gatukorsningar och torg var eftertraktade, och gränderna fick ofta namn efter den person som ägde huset överst i gränden (Dahlbäck 1987, s. 49). Det är också dessa lägen som Johan III omnämnde när han 1576 uppmanade husägarna att ”vitlimma hus vid torg och stora allmänningsgator, tillpynta så att det blir behagligt” (Lindberg 1939, s. 214f).

Husens storlek och höjd

Av de cirka 250 fastigheter där medeltida murverk har dokumenterats fram till 1981 är 70 % tre våningar höga eller mer, och 25 % mer än 4 våningar höga (Hasselmo 1981, s. 194). Några systematiska studier av tomtstorlekar i Stockholm har hittills inte gjorts, de skiljer sig mellan och inom olika kvarter och om husen vänder långsidan eller kortsidan mot gatan. I en studie av de senmedeltida rådmännen i Stockholm, Malmö och Bergen har Lamberg undersökt hur de själva beskrev sina hus. I den mån husens utseende över huvud taget omnämndes använde man termer som stora eller små, nya eller gamla, eller höga. Antalet våningar berördes ytterst sällan, och ingen husägare beskrev sitt hus som vackert eller imponerande. När den före detta rådmannen i Stockholm Folmer van Lunden uppgav att han lagt ut hela 100 mark i rent guld på att bygga ett hus, omtalar han det endast i praktiska termer som att det var ett eldsäkert stenhus med tegeltak. Den tyske rådmannen Engelke Frowens hus vid Stortorget inlöstes efter hans död och värderades då till 1200 mark, vilket motsvarade två eller tre vanliga stenhus. Det kan jämföras med övriga hus vid Stortorget som var värderade till mellan 200 och 550 mark. Hur huset såg ut är inte känt, men det omnämndes 1468 endast som Engelke Frowloffs ”stora stenhus” (Lamberg 2001, s. 144, 162).

Husens individuella särdrag – ett tecken på status?

Även om fasadernas utformning inte beskrivs i skriftliga källor så har olika dekortyper dokumenterats i de bevarade byggnaderna. Det finns ingen fullständig sammanställning av dokumentationsmaterialet, men i mer än 50 fastigheter har någon form av individuell fasadutformning påträffats. I några fall har flera olika dekorelement använts i samma fasad. Vanligast är rundat eller fasat formtegel, samt blinderingar. Båda dessa typer har dokumenterats i mer än 15 fastigheter var. Formtegel förekommer i utkragningar (där en övre våning skjuter ut cirka 15 cm framför våningen nedanför), kring dörr- eller fönsteröppningar och i enstaka fall i hushörn (figur 8). Blinderingar förekommer oftast som horisontella band, men även ett fall med rundlar och två fall med korsblinderingar har dokumenterats. På Vädersolstavlan (figur 5), kan blinderingsband urskiljas på flera av husen. I fastigheten

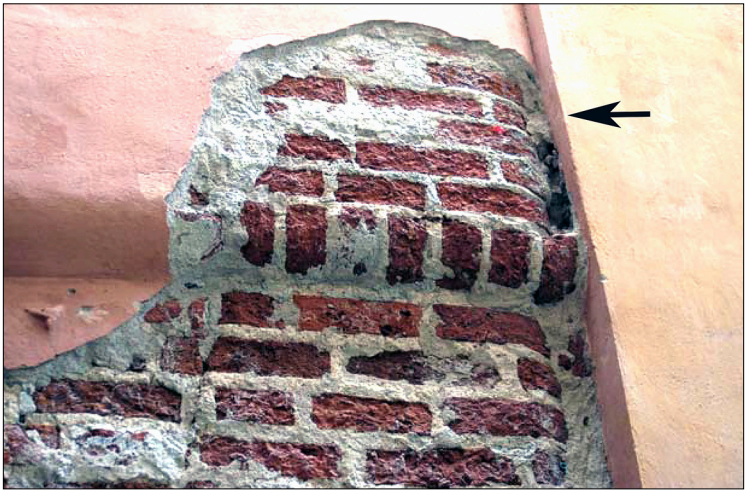

Figur 8. I kvarteret Orpheus vid Bredgränd har andra våningen kragat ut framför bottenvåningen. Utkragningen, liksom hushörnet (pil) mot grannen, är uppförda av rundat formtegel. Foto: A. Bergman, SSM 9723.

Figur 9. Pyreneus 2, fasad mot Stora Gråmunkegränd med blinderingsband, korsblindering och utkragande andra våning (dock ej med formtegel). Foto: A. Bergman.

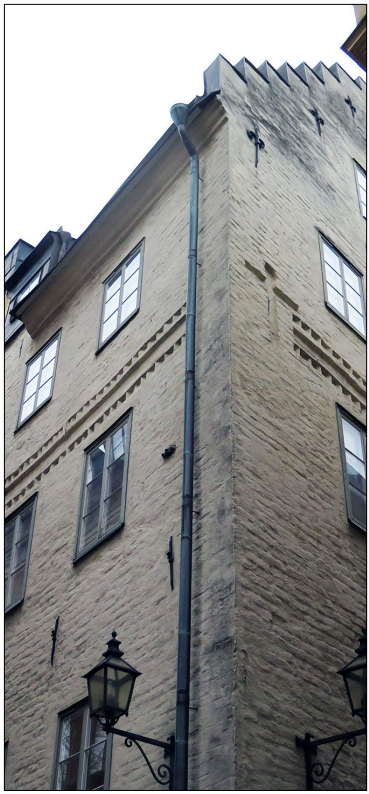

Figur 10. Cygnus 4, fasad mot Tyska Skolgränd (till höger) och Själagårdsgatan (till vänster). Huset har murad dekor i form av sågskift och blinderingar. Foto: A. Bergman.

Pyreneus 2 har fasaden mot Stora Gråmunkegränd ett blinderingsband ovanför andra våningen och två korsblinderingar ytterligare en våning upp, där de flankerar ett sågskift (figur 9).

Sågskift har endast dokumenterats i fem av Gamla stans fastigheter, och i två av dessa är de kombinerade med korsblinderingar och blinderingsband (figur 9 och 10). Andra mer

ovanliga dekortyper är ”opus spiccatum”, det vill säga fiskbensmönster, och fasaddekor med glaserat kakel (figur 11 och 12). I kvarteret Iris vid Västerlånggatan är murverket i opus spiccatum inte daterat närmare. Kakelfrisen i kvarteret Ajax mitt emot Storkyrkan är daterad till 1500-talet. Endast tre kakel var

Figur 11. Iris 9, fasad mot Västerlånggatan. På andra våningen finns ett blinderingsband, opus spiccatum och en rad av spetsbågiga fönster och blinderingsnischer (fasaden har delvis kompletterats på 1940-talet). Foto: M. Ek SSM_10007272.

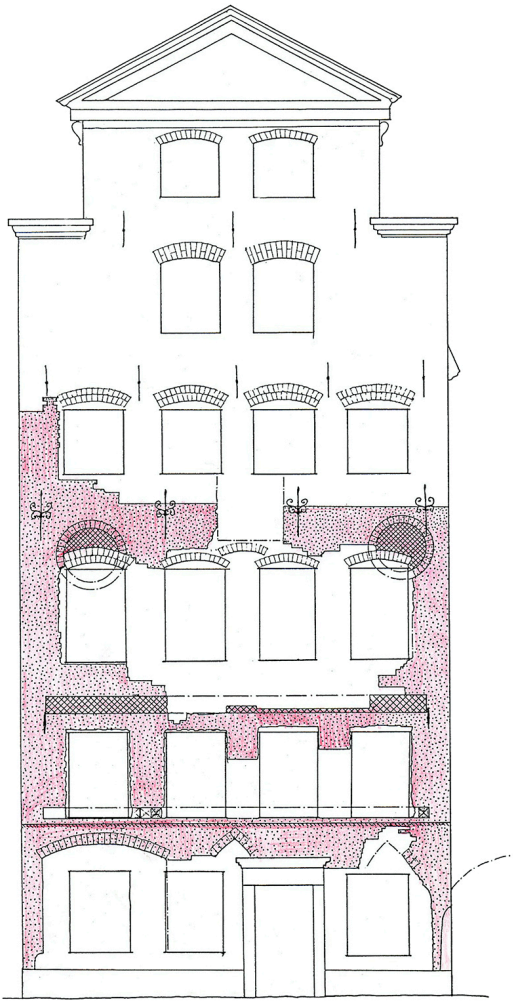

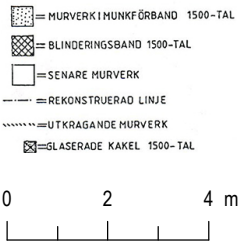

Figur 12. Ajax 1, fasad mot Trångsund intill Storkyrkan och Rådhuset. Andra våningen kragar ut från bottenvåningen, och ovanför har det suttit en fris med glaserade kakel. I våningens övre del syns ett blinderingsband och ytterligare högre upp två runda blinderingar. Fasaddokumentation Ajax 1.2, Trångsund 8. Uppm. Per Nelson 1986.11.14, SSM. Skala 1:150.

bevarade, men spår av en hel fris kunde urskiljas. Kaklen var grönglaserade och av en typ som förekom i kakelugnar under 1500-talet, kvadratiska med reliefmotiv inom en ram (Nelson 1986). Dessa två exempel är än så länge unika bland den profana bebyggelsen i Gamla stan, men i Riddarholmskyrkans fasad finns blinderingar, formtegel, glaserat tegel, sågskift och opus spiccatum (Olsson 1928, s. 78ff). En typ av medeltida fasaddekor som endast har påträffats i slottets norra länga är svartbrända koppar i diagonalmönster, med sannolik datering till 1300-talets första hälft. Det är också möjligt att trä- och korsvirkeshusen har haft dekor, men det finns inga fynd i Stockholm som kan bekräfta detta.

En medeltida fönsterarkad i kvarteret Iris (figur 11) har haft en motsvarighet i fastigheten Perseus 4 vid Österlånggatan, där fem rundbågiga fönsteröppningar har dokumenterats. Möjligen hade även det medeltida rådhuset en liknande fönstersättning i rådstugan, eller rådsalen. Den enda avbildning som finns av det gamla rådhuset är från 1768, samma år som hela kvarteret revs (figur 13). Själva rådssalen var då försedd med sex tätt sittande fönsteröppningar mot torget. Salens läge på andra våningen är känt sedan 1400-talet. Möjligen hade den flyttat dit efter 1419 års stadsbrand, då rådhuset brann och stadens arkiv förstördes (Dahlbeck 1987, s. 35, 58). Det finns en uppgift om att rådstugan fick ”glasswindögon” 1472 (Wrangel 1903, s. 5), vilket tyder på att man kostade på rådstugan något som vid denna tid sannolikt var ovanligt utanför kyrkliga miljöer. Utifrån arkeologiska lager blev fönsterglas vanligare från och med 1500-talet (Söderlund 2004, s. 119). Stockholms rådhus hade annars ett mycket blygsamt utseende jämfört med rådhusen i de tyska städerna. Det bestod under senmedeltiden av två sammanbyggda små hus under ett tak, men utökades senare med ytterligare byggnader i kvarteret.

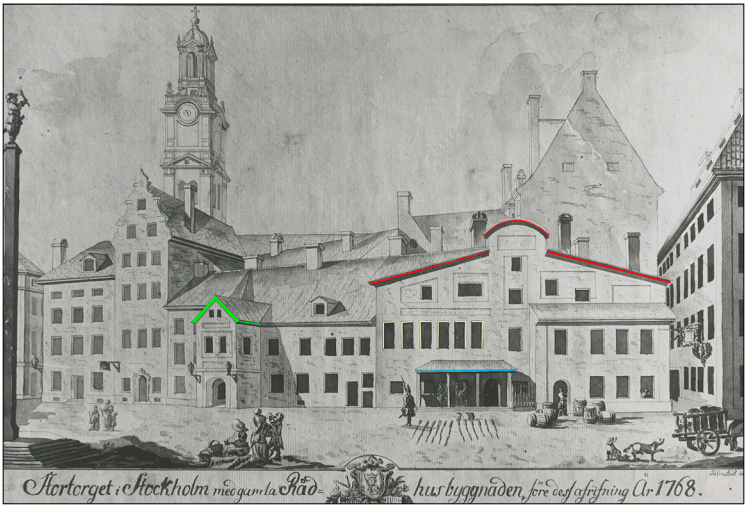

Figur 13. Det senmedeltida rådhuset utgjordes av två sammanbyggda hus under ett tak (rödmarkerat). Rådstugans sex fönster mot torget har markerats med gult och en utbyggnad framför rådhusets port med blått. Vid 1500-talets slut ägde Erik Sparre huset intill, vilket hade en utbyggnad vid porten mot torget (grön). Lavyr av Erik Palmstedt 1768, samma år som kvarteret revs. SSM C 2875. Original i KB.

Det har föreslagits att det oansenliga utseendet berodde på att kungamakten hade en stark kontroll i Stockholm, och att ett påkostat rådhus symboliserade stadens självständighet (Dahlbäck 1987, s. 57 f).

Det är inte känt i vilken mån det förekom putsade fasader i medeltidens Stockholm. Som ovan nämnts ville Johan III att fastighetsägarna kring torg och större gator skulle vitlimma, (vitkalka) fasaderna. På Vädersolstavlan syns blinderingar med vitputsad botten, och vitkalkade skorstenar. Man kan också urskilja en intressant byggnad framför Storkyrkan, med ett vitt blinderingsband mot en blågrå fasad (figur 5). Huset har en trappgavel och bör vara byggt av sten. När putsade och avfärgade

fasader blev vanliga vid 1600-talets mitt användes ofta kimrök som ger en blågrå nyans. Det har också dokumenterats spår av röd färg direkt på teglet på flera fasader i Gamla stan, men utan exakta dateringar. En putsad fasad som dekormålats har funnits på ett medeltida hus vid Skomakaregatan, men när målningen har gjorts är inte känt (figur 14). Ett exempel där en fasadmålning har daterats är i Riddarholmskyrkans ursprungliga sydfasad. Där finns två nischer med kalkmålningar, varav den ena är ett stiftarporträtt förställande Magnus Ladulås. Målningarna kan daterats till före 1400-talets mitt, då de byggdes för och hamnade på vinden i samband med att kyrkan blev treskeppig (Olsson 1928, s. 78ff).

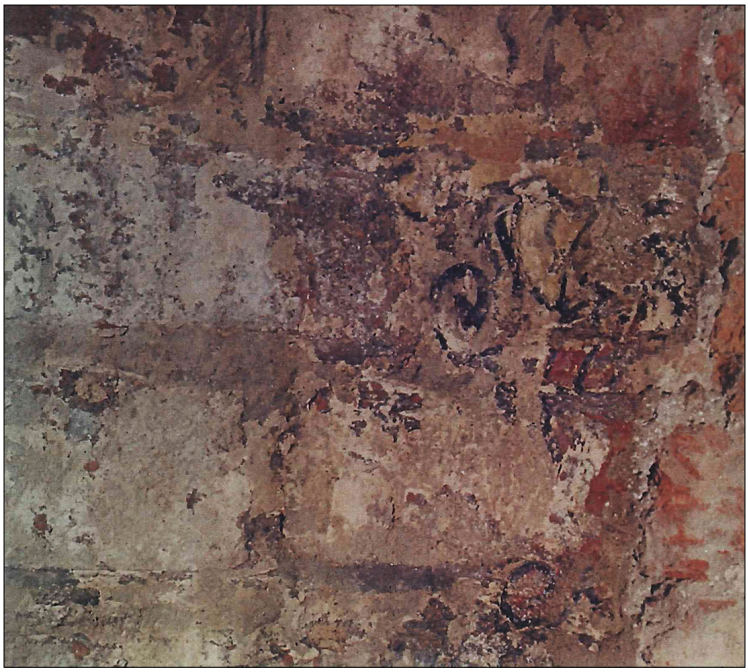

Figur 14. Ceres 5, odaterat dekormåleri i fasaden mot Skomakaregatan. Foto: L. af Petersens 1959, SSM Ff 177.

Utbyggnader framför portarna

Att fastighetsägare markerade sin ingång med olika utbyggnader kan också ha varit ett tecken på att ägaren vill markera sin status. Bislag, eller sittbänkar framför portarna, är belagda i Stockholm både i skriftliga källor och arkeologiskt i form av bislagsstenar. Det är möjligt att bislag även kunde vara uppförda av trä, men det saknas belägg för att så var fallet i Stockholm. Möjligen kan ett burspråk år 1461 där det sägs att ”Ingen bygger gatan trängre med stora stockar vid dörrarna” tyda på det senare, men det är också möjligt att stockar i detta sammanhang betydde något annat (STb, burspråk 1461). Bislag är kända från Lübeck på 1330-talet, och senare från flera städer kring Östersjön som hade kopplingar till Hansan (Kihlborg 1981, s. 35). I Stockholm har sex kasserade bislagsstenar påträffats, återanvända som byggnadsmaterial eller i utfyllnadsmassor. De har utifrån konsthistoriska kriterier daterats till 1400-talet eller 1500-talets början (Kihlborg 1981, s. 35ff. Hedlund 2002, s. 14). Tre av stenarna är försedda med ägarens bomärke, vilket talar för att de inte enbart hade en praktisk funktion utan också visade vem som ägde huset. Ingen av ägarna har identifierats.

Figur 15. Den dekorerade överdelen av en bislagssten med ägarens bomärke inristat. Stenen påträffades i fyllnadsmassor vid en arkeologisk undersökning 2002 i kvarteret Glaucus. Foto: Ramon Maldonado, efter Hedlund 2002.

I Stockholms tänkeböcker omtalades 1526 ett bislag framför Rådhuset. Konstruktionen beskrevs inte närmare, annat än att i stort sett hela rådet fick plats på bänkarna (STb 1526, 14/4). Vanligen bestod rådet av två borgmästare och åtta rådmän (Dahlbäck 1987, s. 56). Ännu på 1760-talet fanns det en utbyggnad framför porten, men då utan bislagsstenar (figur 13). En annan typ av utbyggnad omnämndes 1593, då Erik Sparre ville uppföra en övre våning som vilande på en täckt pelargång, som sträckte sig 3 alnar (cirka 1,7 meter) ut från hans hus vid Stortorget. Det godkändes av rådet, under förutsättningen att man alltid skulle hålla öppet mellan pelarna och aldrig mura igen passagen (STb 1594, 7/10, 1595 24/3, 1595, 30/8). När staden år 1672 köpte fastigheten kallades byggnaden för ”huset med stora porten” (Östman 1903, s. 72), vilket tyder på att porten gjort ett starkt intryck i stadsbilden. Utbyggnaden låg söder om det medeltida rådhuset (grön markering figur 13). Även trappor eller trapphus som sträckte sig ut över gatumark kan ha utgjort en statusmarkring. Till exempel ägde ståthållaren Axel Rynning en ”trappmur och ingång” som 1596 sträckte sig långt ut på en allmänningsgata. Rådet gav honom tillåtelse att behålla trappan, under förutsättning att ingen i framtiden skulle få flytta trappan längre ut, eftersom den då skulle bli ”allmänningsgatan till hinder och men” (STb 1596, 6/11). Johan III förbjöd alla bislag på Öster- och Västerlånggatorna, och befallde att de ”stenar” som stod för långt utanför gatubodsfönstren skulle flyttas in (STb 1583, 17/6, 1583, 6/2). Det tycks inte ha åtlytts, eftersom bislag förekom på dessa gator ännu på 1600-talet.

Interiörer

Golven i trähusen har vanligen varit belagda med plankor, men lergolv har påträffats i enstaka fall. Plankgolven är ibland lagda på ett isolerande skikt av björknäver, men även mossa har använts

som tätningsmaterial, både i golven och mellan stockarna i de knuttimrade husens väggar. I stenhusens källare fanns, förutom jordgolv, golv belagda med kullersten eller tegel. Tegelgolv lagda i fiskbensmönster har påträffats i speciella miljöer som på Stockholms slott och i Klara kloster. Kvadratiska och rombiska golvtegel, vanligen med gul, brun eller grön blyglasyr, har använts under 1500- och 1600-talen. De har påträffats på slottet, men också i Gamla stans kulturlager. Kakelugnar var exklusiva under medeltiden och kakel från denna tid har framförallt påträffats vid Stockholms slott, även om enstaka exemplar framkommit på andra platser. Hypocauster tillhörde också speciella miljöer och fynd finns från Klara kloster och Helgeandshuset (Bergman & Söderlund 2013, s. 86). Vid undersökningar i Mynttorget framkom ett kakelugnsfundament som var placerat i ena hörnet av ett trähus från 1500-talet. Huset hade brunnit och runt ugnsfundamentet påträffades ett stort antal pottkakel av olika typer, samt ett medeltida nischkakel. De olika typerna av kakel talar för att ugnen var byggd av återanvända kakel (Söderlund, 2011, s. 52).

Figur 16. Två medeltida nischkakel från Gamla stan. Kaklet till höger hittades i en källare vid Prästgatan där det låg över en kattgrav. Det brandskadade kaklet till väster påträffades i Mynttorget där det hade återanvänts i en kakelugn som stod i ett 1500-tals hus. Foto: Stockholms stadsmuseum.

Valv med profiltegel har bara påträffats i två profana stenhus i Gamla stan. Det ena är Cassiopea 6 vid Kindstugatan som har en källare med ett stort kryssvälvt rum. Valvribborna är uppförda av formtegel med en ovanlig bladformad genomskärning, som även förekommer i Uppsala domkyrka (Nordberg 1975, s. 122f). Det andra huset är Iris 16, i hörnet av Kåkbrinken och Prästgatan. Under medeltiden låg här Vattuporten, omtalad första gången 1422 (SJb 1422, 1/6). Den var en av portarna i den äldsta stadsmuren och I bottenvåningen finns ett stort kryssvälvt rum med profilerade valvribbor. Några valvtegel togs in till Stadsmuseets samlingar på 1950-talet och då bedömdes vara av ”gotisk typ” (SSM inv 17824–17825 och Bergman & Söderlund 2015, s. 47).

Bebyggelsen på Malmarna

År 1288 nämner Stängnäsbiskopen en nyligen anlagd bebyggelse på Södermalm (SDHK 1407) och samma år gav Magnus Ladulås de som slog sig ned på Klara klosters område, det vill säga Norrmalm, samma rättigheter som de borgare som bodde innanför murarna (SDHK 1424). I Magnus Erikssons stadslag från mitten av 1300-talet förbjöds handel på malmarna, med undantag för sill och kalk. På grund av det ständiga krigshotet utfärdade Karl Knutsson byggförbud på malmarna på 1460-talet och under åren 1463–1468 omtalar skotteboken inte en enda person på malmarna som betalade skott.

Vi har dålig kunskap om den medeltida bebyggelseutvecklingen på Norr-och Södermalm. Medeltida föremål har påträffats på båda malmarna, i de områden som ligger närmast Gamla stan, men det är först genom undersökningarna på Södermalmstorg som man säkert kunnat påvisa bebyggelse som går så långt tillbaka i tiden som 1200-/1300-tal (Carlsson &

Svensson 2019). På Hogenbergs Stockholmspanoramor från cirka 1580 ser Södermalm ödsligt ut jämfört med Norrmalm, som har en tät bebyggelse med trähus, men vid samma tid var antalet personer upptagna i skotteboken betydligt fler på Södermalm än på Norrmalm. År 1582 upptogs 35 skottskyldiga personer på Södermalm, men bara 11 på Norrmalm. 10 år senare fanns det 134 skottskyldiga personer på Södermalm och 51 på Norrmalm. Siffrorna visar att det borgliga befolkningsinslaget var större på Södermalm än på Norrmalm under 1500-talets senare del (Lager-Kromnow 1962, s. 78). Södermalms borgare var främst hantverkare, medan Norrmalms innevånare till stor del arbetade för kronan, i verksamheter som var nödvändiga för den expanderande statsmakten, till exempel skeppsvarv och vapentillverkning.

Figur 17. Hogenbergs Stockholmspanoramor från 1570-talet. Kopparsticket har kolorerats i efterhand, och de många röda tegeltaken ger sannolikt en felaktig bild av det sena 1500-talets Stockholm. SSM0011839L.

Malmarna drabbades hårt av rivningsvågen på 1960- och 1970-talet, särskilt Norrmalm där man rev mellan 40 och 120 fastigheter per år. I samband med det schaktades stora områden med kulturlager bort utan undersökning. Den äldsta trähusbebyggelse som dokumenterats på Norrmalm har daterats till 1400-talets mitt (Carlsson & Hedlund 2006, s. 52), annars är det huvudsakligen lämningar från sent 1500-tal och fram till gatureglerningarna omkring 1640 som har framkommit, en period då Stockholms befolkning också ökade explosionsartat. Fram till de nyligen gjorda undersökningarna vid Södermalmstorg gällde detta också Södermalm. På Norrmalm har så kallade ”enkelstugor” påträffats. Husen var knuttimrade och cirka 8–9 x 6 meter stora. Ingången var placerad på ena långsidan och ledde in till en kvadratisk 2 meter stor förstuga. Från förstugan kom man in i ett större rum med eldstad i ena hörnet. Bakom förstugan fanns en liten kammare. De ovan beskrivna husen är daterade till 1600-talets första decennium (Fredriksson 1985, s. 58ff). Planlösningen har medeltida anor och torde kunna föras tillbaka till 1200-talet (Lundberg 1940, s. 615). Hus av denna typ förekom både i staden och på landsbygden och finns fortfarande kvar. Ännu på 1580-talet saknades skriftliga belägg för stenhus på malmarna, men murade hus uppförda före regleringarna på 1600-talet har framkommit vid arkeologiska undersökningar, bland annat i områdena kring Gustav Adolfs torg och Södermalmstorg (Brynja 1994, s. 43).

Förändringarna på 1600-talet

De kungliga förordningarna efterlevdes inte i någon större grad förrän under 1600-talet, då centralmakten fick större inflytande över staden än dess borgmästare och råd. Stora förändringar i bebyggelsen påbörjades, och delar av den medeltida stadskaraktären försvann. På malmarna och längs Gamla stans stränder genomfördes gatureglerings. Staden hade sedan länge vuxit utanför försvarsmurarna, som under början av 1600-talet hade blivit omoderna och revs. Många adelsmän flyttade in till staden för att ta plats i riksrådet, och de uppförde påkostade palats. Gustav II Adolfs krig i Tyskland gav ett rikligt krigsbyte, som kom både de adliga krigsherrarna och andra till del.

Den franske diplomaten Charles Ogier skrev 1635 om ett Stockholmshus som var ”det mest lysande i staden”. Huset som ägdes av handelsmannen Erik Larsson, adlad von der Linde, är fortfarande bevarat vid Västerlånggatan. Von der Lindes förmögenhet hade byggts upp av handel med framför allt koppar, som var en viktig del i finansieringen av 30-åriga kriget. Huset var uppfört av tyska hantverkare i holländsk renässansstil och fyllt med tavlor och skulpturer som var krigsbyte från Tyskland. Mot gatan vetter än idag den påkostade stenportalen, och i fasaden finns det huggen sten som listverk och gaveldekor (figur 18) (Bengtsson 1991, s. 48).

Figur 18. Von der Linderska huset vid Västerlånggatan, med fasaddekor och portal från början av 1600-talet. Foto: M. Ek. SSM_10010417.

Stockholms nya ställning som huvudstad i en stormakt var en drivande kraft för att förändra bebyggelsen. Huvudstaden skulle vara representativ, och för det krävdes regularitet som stod för ordning och reda. Oordning bekämpades av centralmakten, vilket kan illustreras av Axel Oxenstiernas uttalande om att förutom att alla tomter borde vara lika stora, ”bäst vore om alla hus vore lika”. Vid gatureglerningarna förekom även synpunkter på var i staden olika sociala grupper borde vara bosatta, det vill säga en planerad social hierarki. Gustav II Adolf gav 1630 borgmästare och råd fullmakt att expropriera illa bebyggda tomter. Han krävde att ”Uti vår stad Stockholm” skulle framför allt de östra delarna av staden, där utrikeshamnen låg, vara ”zirligast och bäst byggda både till nytta och prydnad”. Korsvirkeshus, bodar, ”snöpliga och små stenhus” och ödetomter skulle bort. Om någon inte förmådde eller ville bygga präktiga stenhus skulle borgmästare och råd värdera och köpa ut tomten, för att sälja till någon som hade möjlighet att bygga (Forsberg, 2001, s. 30f, 49. Hildebrand & Bratt 1900–1913, s. 201f). Det var delvis samma politik som Johan III hade försökt driva igenom, utan att lyckas. Under 1600-talet genomfördes stora förändringar, men trots att många hus byggdes på och fick en ny fasaddekor har den medeltida stommen ofta bevarats till idag.

Referenser

Tryckta källor

Bengtsson, Lars. 1991. Erik Larsson och Vendela Lohrman i von der Linderska huset. *Stadsvandringar 14*. Stockholm.

Bergman, Anna. 2012. *Tegelbruket 4. Grundmurar till en tegelugn*. Arkeologisk rapport. Stockholms stadsmuseum rapporterar 23.

Bergman, Anna. & Söderlund, Kerstin. 2013. *Gråbrödraklostret i Stockholm*. Stockholms stadsmuseum rapporterar 39.

Bergman, Anna. & Ek, Mattias. 2014. *Daedalus 5. Gamla stan, Stockholm. Byggnadshistorisk inventering av källare och bottenvåning*. Stadsmuseet rapporterar 66.

Bergman, Anna. & Söderlund, Kerstin. 2015. *Den svårfunna äldsta stadsmuren*. Stadsmuseet rapporterar 77.

Brynja, Elisabeth. 1994. 90 år i jorden. Södermalm före 1650, speglat genom arkeologiska fynd. *Stadsvandringar* 17. Stockholm.

Carlsson, Michel. & Hedlund, John. 2006. *Från klostermark till hamnkvarter på 200 år*. Stockholms stadsmuseum. Arkeologisk rapport 2006:10.

Carlsson, Michel. & Svensson, Kenneth. 2019. *In fundo dicto Suthræmalm iam de nouo constructum... Arkeologisk dokumentation av bebyggelsen i den nya medeltida stadsdelen på Södermalm. Lämningar från vikingatid till 1600-talets mitt*. Stockholm 103:1, L2015:7789, Stockholms stad och kommun, Stockholms län. Slussenprojektet 1. Rapporter från Arkeologikonsult 2019:2746. Stockholm.

Dahlbäck, Göran (Red.). 1982. *Helgeandsholmen 1 000 år i Stockholms ström*. Monografier utgivna av Stockholms stad; 48. Stockholm.

Dahlbäck, Göran. 1985. Att bygga ett hus – glimtar ur senmedeltidens vardagsliv förmedlade av Heliga lekamens gilles räkenskapsbok. *Studier i äldre historia tillägnade Herman Schück*. Stockholm.

Dahlbäck, Göran. 1987. *I medeltidens Stockholm*. Monografier utgivna av Stockholms stad; 81. Stockholm.

Dahlbäck, Göran. 1991. Der Bau eines Haus – Eine Facette aus dem Altagsleben des Mittelalters, dem Rechnungsbuch der Fronleichnamsgilde zu Stockholm entnommen. I: Dirlmeier, Ulf, Elkar, Rainer S. & Fouquet, Gerhad (Red.). 1991. *Öffentliches Bauen in Mittelalter und früher Neuzeit*. S:t Katherinen.

Granlund, Viktor. 1875. Konung Johan III:s bygnads- och befästningsföretag : bref ur Riks-registraturet 1568–1592. Stockholm.

Ferenuis, Jonas. & Gustavsson, Harald. 1999. *Brennekyrkia Sochn*. Monografier utgivna av Stockholms stad; 115. Stockholm.

Fredriksson, Monica. 1985. Dold stadsbebyggelse kommer i dagen. *Stadsvandringar 9*.

Hansson, Hans. 1956. *Stockholms Stadsmurar*. Monografier utgivna av Stockholms stad; 18. Stockholm.

Hasselmo, Margareta. 1981. Stockholm. Medeltidsstaden 17, med bidrag av Lars Bengtsson och appendix av Brita Malmer (RAÄ/SHM). Stockholm.

Hedlund, John. 2002. *Glaucus 3, 4, 5 & 6: Stockholms stad, Gamla stan, Raä 103: arkeologisk undersökning 1997–1998*. Arkeologisk rapport. Stockholms stadsmuseum 2002:5.

Holmbäck, Åke. Wessén, Elias. 1966. *Magnus Erikssons stadslag*. Lund.

Kihlborg, Brita. 1980. Bislag – utemöbler på senmedeltidens gator. *Stadsvandringar 4*. Stockholm.

Kistner, Jonas. & Lejoneke, Per. 2005. Kungshamnsvraket. Lokalhistoria på djupet. *Nackaboken*.

Lager-Kromnow, B. 1962. *Stockholms befolkning på Johan III:s tid*. Stockholm.

Lamberg, Marko. 2001. *Dannemännen i stadens råd. Rådmanskretsen i nordiska köpstäder under senmedeltiden*. Monografier utgivna av Stockholms stad; 155. Stockholm.

Lindberg, Folke. 1939. Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer. 1560–1592. Del 3:1. Göteborg.

Lovén, Christian. 2000. Folkungapalatsen och deras efterföljare. I: Johansson, Britt-Inger & Lovén, Christian (Red.). 2000. Byggnader och betydelser. Stockholm.

Lundberg, Erik. 1940. Byggnadskonsten i Sverige under medeltiden 1000–1400. Stockholm.

Nelson, Per. 1987. Ajax 1.2. Dokumentationsrapport med anledning av fasadrenovering. Arkivrapport, SSM. Stockholm.

Nilsson, Lars (Red.). 2002. Staden på vattnet. Del 1, 1252–1850. Monografier utgivna av Stockholms stad,159:1. Stockholm.

Nordberg, Tord. O:son. 1975. *Gamla stan i Stockholm. Kulturhistorisk beskrivning hus för hus*. 1. Kvarteren Achilles-Glaucus. Monografier utgivna av Stockholms stad; 35.

Nordberg, Tord. O:son 1981. Stadsplan och bebyggelse i Stockholm under medeltiden. *Historia kring Stockholm före 1520*. Stockholm. 1965.

Nygren, Ernst. 1932. *Privilegier, resolutioner och förordningar för Sveriges städer*. 1523–1560. Göteborg.

Olaus Magnus 1555. *Historia om de nordiska folken* med kommentarer av J. Granlund. Stockholm 1976.

Olsson, Martin. 1928. Sveriges kyrkor. Konsthistoriskt inventarium. Stockholms kyrkor. Band II, häfte I. *Riddarholmskyrkan* I. Byggnadshistoria. Stockholm.

Olsson, Martin & Nordberg, Tord O:son. 1940. Stockholms slotts historia. Första bandet. Det gamla slottet. Stockholm.

Selling, Gösta. 1933. Två medeltida byggnader vid Storkyrkobrinken. *Sankt Eriks årsbok*, 1933. Stockholm.

Strucke, Ulf, Ljung, Jan-Åke, Vinberg, Ann & Risberg, Jan. 2013. Tegelugnen i Boo. Medeltidategeltillverkning i större skala. Riksantikvarieämbetet UV rapport 2013:27. Stockholm

Stahre, Nils-Gustaf m fl . 2005. *Stockholms gatunamn*. Monografier utgivna av Stockholms stad; 50. Stockholm.

Stockholms Tänkeböcker (STb).

Söderlund, Kerstin. 2004. *Stadens gator och hus*. Vetenskapligt program för den arkeologiska verksamheten vid Stockholms stadsmuseum. Arkeologisk rapport 2004; 5. Stockholm

Söderlund, Kerstin. 2006. Stronghold and town in Stockholm. *Castella Maris Balitici* VII. Greifswald.

Söderlund, Kerstin. 2011. Kring Mynttorget. Arkeologisk rapport. Stockholms stadsmuseum 2011:4. Stockholm

Tesch, Sten. 2000. Det sakrala stadsrummet. Meta 2000:1. Lund

Wikström, Lars. 1975. Kungsholmen intill 1700-talets början. Monografier utgivna av Stockholms stad; 36. Stockholm.

Wrangel, Fredrik Ulrik. 1903. Anteckningar om Stockholms äldsta rådhus. *Sankt Eriks årsbok*, 1903. Stockholm.

Wändesjö, John. & Söderlund, Kerstin. 2003. *Arkeologiska undersökningar på Stockholms slott. Del 2 Slottets källare*. Arkeologisk rapport. Stockholms stadsmuseum 2003:4. Stockholm.

Östman, Nils. 1915. De äldre rådhusbyggnadernas historia. *Stockholms rådhus och råd*: festskrift innehållande magistratens och rådhusrättens samt de äldre rådhusbyggnadernas historia. Stockholm.

Otryckta källor

Stockholms brandkontors arkiv (BrK)

SDHK = Riksarkivet. De svenska medeltidsbreven. Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven. http://riksarkivet.se/sdhk

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

Kungliga biblioteket (KB)

Kvartärgeologiska institutionen i Lund. Dendroprov.

Stockholms stadsmuseums arkiv (SSM). Stadsarkeologiskt register (SR): https://stadsmuseet.stockholm.se/utforska/arkeologi-och-fornlamningar/stadsarkeologiskt-register-for-stockholm/

Att hitta det främmande

– kulturell tillhörighet och materiell kultur i en 1500-talsstad

Christina Rosén

Hur vi klär oss, bor, äter och visar upp oss utåt hänger samman med vilka vi anser oss vara och vill vara. Människor i vår omgivning tillskriver oss olika tillhörigheter utifrån hur vi ser ut, i vid bemärkelse. Att det finns samband mellan människors tillhörighet till olika sociala, ekonomiska, kulturella och religiösa grupper och deras materiella kultur är i sig ett okontroversiellt påstående. Det är däremot inte oproblematiskt att idag tillskriva sedan länge avlidna människor en tillhörighet utifrån den blygsamma del av deras materiella kultur som utgör våra arkeologiska källmaterial. Samtidigt är det en fråga vi ständigt återvänder till. I den här texten diskuterar jag en del av dessa svårigheter och försöker peka på några möjligheter utifrån en konkret plats, staden Nya Lödöse. Resonemanget bygger till stor del på texter som skrivits inom ramen för projektet *Urban Diaspora* vid Århus universitet av arkeologer verksamma inom projektet Nya Lödöse (Carlsson, in press; Heimdahl, in press; Larsson & Rosén, in press; Maltin, in press).

Urban Diaspora-projektet inriktade sig på att undersöka migration till och mellan städer under perioden cirka 1400–1650. Migration är dock bara en av flera faktorer som innebär att det bildas grupper av människor med olika bakgrunder och delvis olika materiell kultur i en stad. I en kortlivad stad, nyetablerad på en plats utan tidigare urban bosättning, är i någon mån alla människor inflyttade. Det innebär inte att befolkningen är enhetlig; det är uppenbart utifrån både det arkeologiska och det skriftliga materialet att människor har haft en varierad materiell kultur som kan tillskrivas deras skiftande sociala, ekonomiska och kulturella tillhörigheter. Här ska jag utifrån några olika faktorer beskriva dessa variationer. I slutet av texten återkommer jag till frågan om kopplingen mellan specifika företeelser i källmaterialet och specifika tillhörigheter.

I områden med stora kontraster mellan olika befolkningsgrupper är det i allmänhet lättare att urskilja dessa i den materiella kulturen. I 1500-talets Nordeuropa ser vi – mycket förenklat – inte dessa uppenbara skillnader mellan grupper av människor. Detta gör det svårare att identifiera det som sticker ut och vi får titta på nyanser snarare än starka kontraster.

För att kunna diskutera möjligheterna att urskilja inslag i den materiella kulturen som skulle kunna kopplas till människor med annan kulturell bakgrund än majoriteten behöver vi modeller för att arbeta med olika slag av företeelser som skiljer ut sig från mängden och bruset. Jens Heimdahl har föreslagit en modell där vi å ena sidan kan urskilja sådant vi kan betrakta som lyxvaror, knutna till klass och ekonomisk ställning, men inte nödvändigtvis kulturell bakgrund, å andra sådan sådant som sticker ut genom att vara ovanligt, men egentligen inte dyrbart. Särskilt de senare företeelserna skulle kunna vara en

utgångspunkt för att identifiera hushåll med en annan kulturell bakgrund (Jens Heimdahl, muntl.). Här kallar jag dem för *utstickare*.

En markör för tillhörighet inom en elit i samhället är konsumtion av lyxvaror. Vad som betraktas som lyx varierar givetvis avsevärt, men generellt kan vi säga att sällsynta och långväga varor, sådana som är föremål för en restriktiv lagstiftning (t.ex. rätten att jaga, överflödsförordningar), eller färska varor (inte minst fisk och skaldjur) under långa perioder har haft en elitstatus i Europa. Att kunna konsumera ett överflöd, långt över det som behövs för uppehället, markerar också elitstatus.

I Nya Lödöse finns det ett bakgrundsbrus, ett slags gemensam nämnare, av materiell kultur som är relativt likartad över hela den undersökta delen av staden. Dit hör det mesta av keramiken, särskilt rödgodskärlen, byggnadstekniken och huvuddelen av måltidslämningarna i form av djurben och makrofossila växtrester. Samtidigt har vi flera exempel på gårdar där vi ser till synes udda och ovanliga företeelser som skiljer ut sig från bakgrundsbruset och som är frestande att tolka som spår efter människor med icke-lokal bakgrund.

Nya Lödöse var en av flera ganska kortlivade västsvenska städer. Det gör att materialet är relativt enhetligt; sammanblandningen av lämningar från olika tidsperioder är inte så stor och bilden blir mer renodlad. Att staden därtill kan delas upp i två huvudsakliga faser med en övergivandeperiod däremellan underlättar också. Emellertid är analyserna av materialet långt ifrån avslutade och de resultat jag beskriver här kommer framför allt ifrån de områden som undersöktes 2013 och 2014, till viss del 2015. De måste alltså ses som en första ingång i ett mycket stort material, ett utpekande av fyndkategorier och frågor att arbeta vidare med framöver.

Nya Lödöse

Det urbana landskapet i det som är dagens Västsverige karaktäriseras av föränderlighet. Städer anlades, flyttades och lades ned vid flera tillfällen under medeltid och tidigmodern tid. En av dessa städer var Nya Lödöse. Platsen för Nya Lödöse ligger några kilometer nordost om dagens centrum i Göteborg. Staden låg här mellan 1473 och 1624, men med periodvisa flyttningar och delvis ödeläggelse i samband med krigen. Den fick sitt namn från den betydligt äldre staden (Gamla) Lödöse, cirka 4 mil uppströms Göta älv. Behovet av en hamn och en kontrollpunkt närmare havet, liksom en önskan om att slippa betala tull vid Bohus fästning, har framförts som några av orsakerna till att staden grundades här 1473. De komplicerade maktrelationerna i området under Kalmarunionen och de oklara gränsdragningarna mellan de svenska, norska och danska rikena har sannolikt också varit betydelsefulla faktorer (Harlitz 2010). Stadsgrundaren var riksföreståndaren Sten Sture d.ä. Platsen som valdes ut ligger där Göta Älv och Säveån möts, således längs flera transportleder i olika väderstreck: mot det inre av Västergötland, norrut mot Värmland och kontaktnätet via Vänern, och västerut mot Atlanten och de europeiska handelsrutterna. Via Öresund nåddes de nordtyska och baltiska områdena. Kontakterna österut, mot de centrala delarna av Sverige, verkar ha varit mindre omfattande. Stadsbornas kontakter inom Sverige har främst varit de övriga städerna i (dagens) Västsverige och den omgivande landsbygden (Rosén 2017).

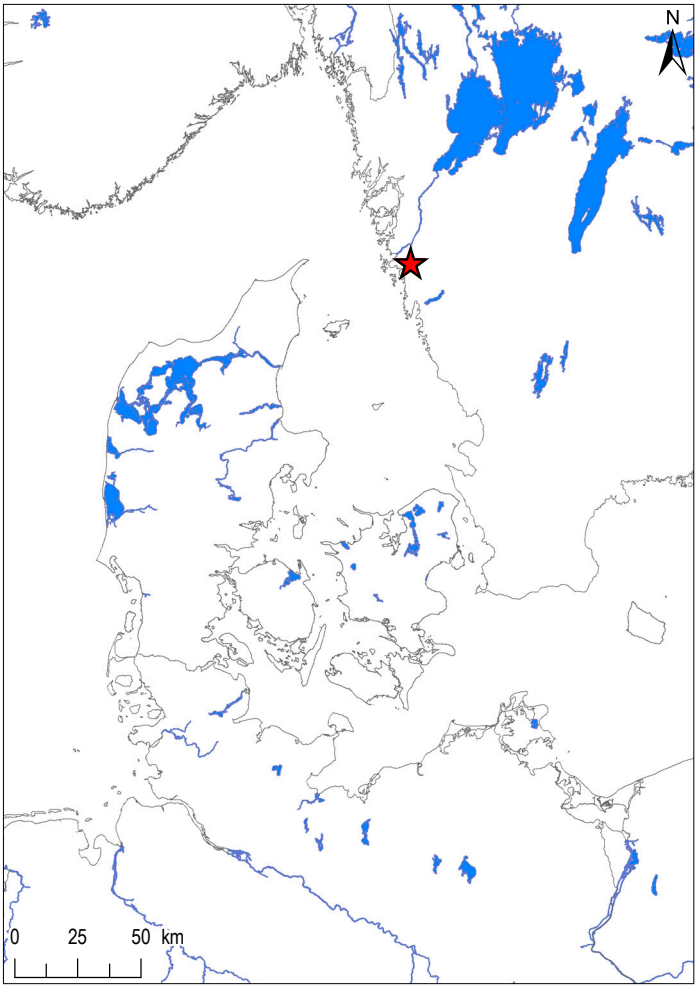

Figur 1. Platsen för Nya Lödöse (markerad med en röd stjärna) i ett sydskandinaviskt sammanhang. Skala 1:3 miljoner.

Staden placerades i ett område med redan befintlig agrar bebyggelse och själva stadsområdet hade tidigare använts till slåtter och bete. Arkeobotaniska fynd visar på agrar bebyggelse nära stadsområdet redan före 1400-talets slut, då staden grundades. Två byar, Kviberg och Härlanda, lades till staden under dess första tid och det finns spår av agrara aktiviteter redan från den allra första stadstiden. Själva stadsområdet, kringgärdat med en jordvall och en grund vallgrav, har förmodligen placerats inom dessa byars mark och det är inte omöjligt att en del av landborna blev invånare i den nya staden. Relationen mellan staden och den omgivande bebyggelsen är en svårutredd, men intressant, fråga som får behandlas vidare i ett annat sammanhang (Cornell et.al. 2018).

Vilka som flyttade till den nya staden vid slutet av 1400-talet är relativt okänt. En del människor flyttade från Gamla Lödöse, men hur många som flyttade och hur många som blev kvar där vet vi inte. Det är också sannolikt att en del människor från den omgivande landsbygden blev borgare i Nya Lödöse. Mycket troligt har också människor från andra delar av Europa sökt sig till den nygrundade staden för att utnyttja dess möjligheter till förtjänster. Men proportionerna mellan dessa grupper och deras sammansättning förblir okänd.

Nya Lödöse har varit föremål för arkeologiska undersökningar vid flera tillfällen, men i huvudsak har endast schakt och mindre ytor undersökts (Strömbom 1924; Carlsson 2017). I och med en omfattande ombyggnad av stadsdelen har vi fått möjlighet att göra stora yttäckande undersökningar. Mellan 2013 och 2017 undersöktes en stor del av stadsområdet, inklusive kyrkan, kyrkogården och ett område vid strandkanten som successivt fyllts ut och byggts ut. En liten del av vallgraven och vallen söder om Säveån har också undersökts. Sammantaget har cirka 17 % av stadens totala yta grävts ut och vi har i och med detta börjat få en bild av stadens utformning och hur den förändrats över tid.

Figur 2. På kartan från 1682 ser vi resterna efter staden, med gator, vallgrav och kyrkoruinen. De undersökta byggnaderna har lagts över kartan. Karta: Krigsarkivet, skala 1:5 000.

Vid etableringen 1473 stakades tomter om 15 x 15 meter ut och avgränsades med enkla staket. De första åren användes tomterna framför allt till boskapshållning, eventuellt slakt, och en del enkla skjul uppfördes. Runt 1480 började stadsgårdarna byggas upp efter ett relativt enhetligt mönster, med en bostadsdel och en fädel på ömse sidor om en stenlagd gårdsplan. Agrara aktiviteter har noterats på de allra flesta gårdar och på några

Figur 3. Plan över de undersökta tomterna med kyrkan och kyrkogården. De numrerade tomterna är helt eller delvis undersökta, övriga är angivna med deras förmodade utsträckning. Skala 1:2 000.

också hantverk. Samtliga hus, kyrkan undantaget, har varit byggda av trä, med några enstaka exempel på korsvirke. Den nordvästligaste delen av staden verkar ha dominerats av hantverk och här var tomterna något mindre. Efter återetableringen 1570 slogs en del av tomterna samman två och två, men den grundläggande strukturen bestod. I det skriftliga källmaterialet från 1500-talets senare del omtalas hela och halva gårdar och det verkar som att de sammanslagna gårdarna på 15 x 30 meter nu betraktades som helgårdar (Öbrink 2016).

Nya Lödöse hade inget omfattande försvarsverk, bara en vallgrav och en jordvall förstärkt med en låg palissad. Under en period från 1547 och fram till nordiska sjuårskrigets slut 1570 var staden formellt flyttad till Älvsborgs fästning, där ett litet stadssamhälle etablerades. Det gamla stadsområdet övergavs inte helt, men vi kan se en övergivandefas på flera av tomterna (Öbrink & Rosén 2017). Några borgare tycks ha stannat kvar för att bevaka sina intressen och sina förråd. Under Kalmarkriget 1611–1613 blev själva staden tidvis ett slagfält och mer

Figur 4. En tolkning av stadens utseende kring år 1500, utifrån de arkeologiska resultaten. Jämför med figur 3. Vi står på gata B och ser mot öster. Till höger i bild syns stadsgård 7, som diskuteras nedan. Bild: Carolina Ask/IN SITU.

än hälften av borgarna flydde eller flyttade. Först 1619, då den andra Älvsborgs lösen hade erlagts och staden åter kom under svensk överhöghet, flyttade folk på allvar tillbaka till staden. Men under tiden hade Gustav II Adolf börjat smida planer på en ny stad, en stark fästning för den uppseglande militära stormakten och samtidigt en plats dit människor från andra länder kunde lockas att etablera sig. Särskilt holländska handelsmän, med sina omfattande kontaktnät i hela den kända världen, var önskvärda. Från Nederländerna lockades också experter på dränering och stadsetablering, samt bönder som förväntades föra med sig nya jordbruksmetoder (Almquist 1929:178ff).

När Göteborg grundlades kring 1620 beslöt Gustav II Adolf att Nya Lödöse skulle läggas ned och stadsborna flytta till Göteborg. År 1624 drogs stadens privilegier in. Många av stadsborna avvaktade in i det sista med att flytta till Göteborg, inte minst då de tomter som avsatts för dem var belägna på de sämre dränerade delarna av staden och krävde omfattande arbeten med utfyllnad för att bli möjliga att bygga på. Men det gamla stadsområdet tömdes trots allt på folk, även om en del byggnader verkar ha funnits kvar och använts även efter att staden lagts ned. Stadens jordar och de forna tomterna arrenderades ut som odlingslotter till den nya stadens försörjning. Inledningsvis brukades de främst av holländska bönder, men efterhand blev de ståndsmässiga lantställen för stadens mer förmögna borgare som här byggde herrgårdsliknande anläggningar, *landerier*. Flera välkända områden i Göteborg bär idag namn från landerierna, där Liseberg kanske är det mest kända.

Det gamla stadsområdet, som snart kom att kallas just Gamlestaden, blir senare föremål för industrialisering. Redan 1729 grundas det Sahlgrenska sockerbruket, vars byggnad ännu står kvar. Senare tillkommer SKF och textiltillverkningen i Gamlestans fabriker. Ännu en bit in i 1900-talet används delar av det gamla stadsområdet till odling med kolonilotter och torp (Carlsson 2017).

Figur 5. Fotot från Sixten Strömboms undersökningar kring tiden för första världskriget visar hur lantligt Gamlestaden var då. Undersökningen av kyrkoruinen fick göras mellan drivbänkar och odlingar. Foto: Göteborgs stadsmuseum.

Människorna

Befolkningen i Nya Lödöse kan vi delvis fånga upp i det skriftliga källmaterialet. Detta omfattar några olika typer av källor, framför allt stadens tänkeböcker från tiden 1586 till 1621 (med vissa luckor) och några mantalsregister och avgiftslängder från tiden 1599–1610. Det lilla material som härrör från den äldre stadstiden (1473–1540-talet) är inte tillräckligt för en befolkningsanalys.

Mantalsregistren innehåller 260–290 namn, vilket motsvarar en befolkning på cirka 1 200 personer som är skrivna i staden. Flera av namnen tyder på en utländsk bakgrund. Det rör sig om människor från Danmark, särskilt Jylland, från tyska områden, Holland, Skottland, England och Baltikum. Vi har namn som Hans Engelsman, Henrik v. Bremen, Herbert Utrecht, Nils Jute (från Jylland) och Nils Skabo (från Skagen). Med reservation för en rad felkällor, kan vi uppskatta mängden människor med ursprung utanför staden och dess närmaste omgivningar till omkring 15–20 % under åren kring 1600. Sett i ett lokalt sammanhang är detta en mycket hög siffra. En översiktlig genomgång av mantalsregistren från en rad andra städer i Västergötland visar att inslaget av människor med icke svensklingande namn är nära noll (Larsson & Rosén 2018; in press).

Från den senare delen av 1500-talet och det tidiga 1600-talet finns också ett omfattande källmaterial som belyser handeln till och från Nya Lödöse, framför allt den som gick till och från holländska hamnar, främst då Amsterdam. En rad handlare köpte och sålde småposter med varor, både i Nya Lödöse och till och från andra västsvenska städer – Karlstad, Mariestad, Hjo, Lidköping, Bogesund och som ett undantag två handlare från Nyköping. Många av borgarna i Nya Lödöse sysslade alltså med

handel i mindre skala, som ett slags deltidssyssla. Relativt få hade handel som huvudsaklig syssla och de riktigt stora handlarna var främst inflyttade tyskar och holländare. Därutöver gick kronans handel med koppar via Nya Lödöse, men denna gick så att säga förbi borgarna och koppar handlades mellan kronans representanter och holländska uppköpare. Undantaget var en handfull av de mest förmögna i staden, de flesta med holländska rötter, som agerade som skeppare och mellanhänder (Venstraa 2012).

Mantalsregistren innehåller också uppgifter om skatter och om stadens indelning i rotar, vilket är en nyckel till att förstå var människor med olika ursprung och samhällsställning var bosatta. Dessvärre har vi inga kartor över staden förrän flera decennier efter att den lagts ned och rotarnas placering kan bara avgöras hypotetiskt. Det enda vi vet med säkerhet är vilka som låg norr respektive söder om Säveån. Vi kan dock slå fast att det var påtagliga skillnader mellan rotarna sett till antalet utländska namn och de boendes skattekraft, att en av rotarna hade en övervikt på hantverkare och att alla rotar hade en blandning av folk med olika sysselsättningar och namntyper (se vidare Larsson & Rosén 2018).

Det var påtagliga ekonomiska skillnader mellan stadens borgare. De fem rikaste kring år 1600 betalade 50–100 gånger mer i skatt än de fattigaste. Tre av dem var bosatta i rote 5, norr om Säveån, och endast en av dem har ett tydligt svenskklingande namn, Nils Månsson. De var:

- Tim/Tiem Petersson, rote 5, 61 daler
- Allert Sijltmann, rote 5, 48 daler
- Jacob Allewijns, rote 7, 46 daler
- Hendrich Kiöpping, rote 1, 39 daler
- Nils Månsson, rote 5, 27 daler

Några av de mer förmögna och inflytelserika borgarna kan vi följa i olika skriftliga källor och se hur de rest och flyttat fram och tillbaka mellan olika städer för att utnyttja fördelaktiga lägen eller lämna ofördelaktiga sådana.

Jacob Alewijns/Alvinsson var borgare i Amsterdam före år 1600 innan han flyttade till Nya Lödöse som affärsrepresentant för den holländska handelsmannen Willem van Dans. Efter Kalmarkriget lämnade han Nya Lödöse, men återkom 1621. Strax därefter bosatte han sig med sin familj i det nygrundade Göteborg på en av de bästa adresserna nära Stora Hamnkanalen, där han och senare hans son Allvin Jakobsson blir framgångsrika handelsmän.

Adrian Jansson Bann var av holländsk härkomst och blev borgare i Nya Lödöse år 1600. Han gifte sig med Ingrid, dotter till borgmästaren. Vid Kalmarkrigets utbrott 1611 flydde familjen till Karlstad och bosatte sig senare i Mariestad. När de återvände till Nya Lödöse 1619 blev Adrian rådman. Även de lämnade Nya Lödöse för Göteborg 1621 och bosatte sig nära familjen Alewijns. Ingrid fortsatte makens handelsverksamhet efter hans död.

Allert Silltman dyker upp första gången i en mantalslängd 1604. Han var en av de rikaste männen i staden, handelsman och borgmästare, och gift med Brita Andersdotter Höök av Partille (1586–1671). De bodde i rote 5, tillsammans med flera andra av stadens mest förmögna borgare. Även de flydde vid Kalmarkriget och bosatte sig i Mariestad, där Allert avled 1620. Brita gifte sedan om sig med Hans Schreiver, en förmögen tysk köpman i Göteborg. Även Brita fortsatte sin makes handelsverksamhet efter hans död och grundade därtill ett bryggeri i Göteborg.

Listan kan göras längre, men de ovanstående exemplen ger en bra bild av de förmögna borgarnas rörelser mellan städer. De fattigare hade inte samma möjligheter att flytta på sig och var därmed i något högre grad bofasta i staden, till exempel var de som stannade kvar under Kalmarkriget och den återföljande perioden under danskt styre i huvudsak den fattigare delen av befolkningen. Men även dessa innefattade människor med utländsk bakgrund och det rör sig främst om skottar och engelsmän, liksom en del människor med danska namn. Om vi letar efter människor med en annan materiell kultur och annat ursprung behöver vi se också till klass och ekonomiska ställning (Larsson & Rosén 2018; in press).

Ett helt annat källmaterial som ger en bild av befolkningen är gravarna från stadens kyrkogård. I skrivande stund pågår fortfarande arbetet med att undersöka kyrkogården och att analysera skelettmaterialet. Omkring 1 300 individer har tagits upp. Med tiden kommer vi att kunna presentera en god bild av Nylösebornas levnadsförhållanden, hälsa, ålders- och könsfördelning och mycket annat. Hittills har vi kunnat konstatera att männen tycks ha varit i majoritet i staden (omkring 60–65 %) och att vi finner en rad olika exempel på våld och förslitningsskador men också på ”vällevnadssjukdomar”. Skelettmaterialet vittnar tydligt om de varierande villkoren för stadens människor (Andersson Färnström 2017). En förhoppning är att vi med moderna analysmetoder framöver ska kunna fastställa ursprungsorten för ett urval av de gravlagda, men än så länge är de helt anonyma. Gravarna innehåller få personliga tillhörigheter, de flesta är begravda utan kista och de få kistgravar vi undersökt har inte haft några markeringar som givit oss uppgifter om de döda.

Husen och gårdarna

Inledningsvis kan vi konstatera att det är påfallande likheter mellan stadsgårdarna vad gäller byggnadsmaterial, teknik, inredning och struktur, alltså hur byggnaderna organiserats på gårdsplanen. Detta är i sig en intressant företeelse. Vi vet att de ekonomiska skillnaderna mellan stadsborna var påtagliga, men dessa skillnader har man alltså ***inte*** valt att manifestera genom att bygga stenhus eller byggnader som på något annat sätt påtagligt avviker från mängden, åtminstone inte i det område som är arkeologiskt undersökt. Enda undantaget är något eller några hus som verkar ha varit byggda i korsvirkesteknik, med lerklinade väggar.

De flesta av byggnaderna hade en våning, men det fanns en del hus med loft och utanpåliggande trappa. Glasfönster blir vanliga under den senare stadstiden, efter 1500-talets mitt. Byggnaderna på en tomt var placerade med en bostadsdel på ena sidan om en central gårdsplan och ekonomibyggnader på den andra. Bostadsdelen nåddes från gårdsplanen och innehöll ett uppvärmt rum, en stuga, med ouppvärmda kammare och förrådsrum därintill. Mot gatan låg en eller ett par bodar med egen ingång. Mellan tomterna fanns halvmeterbreda droppprum, vretar. De var för smala för att fungera som passager. Där samlades i stället avfall innan det forslades bort och en del toalettbesök verkar också ha gjorts där.

Det finns variationer; några tomter är lite större eller mindre, och några tomter i den nordvästligaste delen av staden verkar framför allt ha hyst verkstäder. Efter återflytten från Älvsborg kring 1570 slogs en del tomter samman till större sådana, möjligen framför allt i stadens mer centrala delar. Detta kan återspegla ekonomiska och sociala skillnader i befolkningen.

I vilken utsträckning de här likheterna beror på regleringar ”uppifrån” eller om de främst avspeglar en lokal byggnadstra-

dition är svårt att avgöra. Även i Gamla Lödöse var husen i stort ett enbart byggda av trä, likaså i det äldsta Göteborg, även om där förekom murade hus på de ”bästa” adresserna. Det var ett krav för att överhuvudtaget få bygga på dessa tomter. Men generellt sett omfattas alla medeltida och tidigmoderna städer i dagens Västsverige av en stark träbyggnadskultur. Mycket försiktigt skulle man också kunna föreslå ett samband mellan de billigare och mer lättflyttade trähusen och de kortlivade stadsbildningarna. Där det fanns en osäkerhet kring huruvida staden skulle ligga kvar på sin plats en längre tid, eller om den skulle läggas ned och flyttas inom kort, var incitamentet till att bygga murade hus antagligen inte så stort. I någon mån kan Nya Lödöse betraktas som en handelsstation, där det fanns möjlighet att tjäna pengar genom att utnyttja privilegier och konjunkturer, men där man inte fann någon anledning att investera i mer permanenta strukturer.

Mat och öl

Som antyddes i inledningen kan vi anta att människor i norra och nordvästra Europa (där Nylöseborna i huvudsak hade sitt ursprung) delade en hel del kulturella företeelser, inte minst matvanor, vilket betyder att det fanns gott om matvanor som inte uppfattades som särskilt annorlunda eller avvikande. Råvarorna i form av kött, fisk och vegetabilier var relativt likartade över området.

“*Not surprisingly, ethnicity seems to have the strongest effect on assemblage patterning when ethnic dietary practices are markedly different and identifiable. […] Animal-bone collections often tell more about what was eaten than how it was prepared or served, leaving ethnic variation in food preparation and consumption difficult to discern*.” (Landon 2009:92).

Studier av *råvaran*, i ett arkeologiskt sammanhang rester av djurben och makrofossila spår av växter, måste alltså ses i ett sammanhang med studier av *tillredningen*, vilken kan vara svårare att urskilja arkeologiskt. Vi kan identifiera olika slag av kärl och redskap för matlagning och samtida kokböcker ger antydningar om vilka metoder, kombinationer och smaksättningar som föredrogs, men här återstår ett fält av nyanser och detaljer som undslipper vår granskning.

Vidare måste studiet av matvanor som en markör för etnicitet eller klass ses i ett intersektionellt perspektiv; människor har ofta flera tillhörigheter som skär varandra och som blir mer eller mindre betydelsefulla i olika sammanhang. Matvanor kan ha använts både för att förstärka en positiv tillhörighet, eller för att tona ned en mindre önskvärd sådan. Själva måltidssituationen spelar också en roll och vi kan tänka oss att det är skillnader mellan en måltid som serveras inom den egna gruppen och en som delas med andra.

Fisk var en stor del av dieten i Nya Lödöse och allra vanligast var torskfiskar. Salt sill, torsk, kummel, långa, kolja, vitling, gråsej och gädda förekom i de allra flesta hushåll. Stockfisk, torkad osaltad långa, torsk och kummel. var något av en stapelvara. Mindre mängder pigghaj, abborre, plattfiskar, rocka åts också av de flesta. Sötvattensfisk var relativt ovanligt, vilket är förbryllande givet de många vattendrag som fanns i stadens närhet, inte minst Säveån, som ju rinner genom staden. Vi har enstaka exempel från det skriftliga källmaterialet på människor som fiskar i ån, men det är inte särskilt synligt i det osteologiska materialet.

En specifik markör för kulturell tillhörighet skulle kunna vara fisk som konserverats på särskilda sätt. En sådan är torkad plattfisk (till skillnad från den mycket vanliga torkade långan/

torsken). Torkad plattfisk var vid denna tid vanligt i vissa delar av Europa, som Danmark, Belgien, Nederländerna och vissa tyska områden. Däremot är det i princip okänt i Västsverige och i England.

En av tomterna i Nya Lödöse, som vi kallat stadsgård 7, innehöll stora mängder torkad plattfisk i ett sållprov, något som skulle kunna peka på ett inflyttat hushåll just här. En annan ovanlig fyndkategori är torkade huvuden från torsk och långa (Maltin & Jonsson, 2018; Maltin in press).

Även valet av öl skiftade mellan olika delar av Europa. Under medeltid ser vi i Nordeuropa regionala mönster för ölbryggning beroende på om humle eller pors användes för smaksättning. Humleöl dominerade i ett nordösteuropeiskt område med Baltikum, Polen och stora delar av norra Tyskland och östra Sverige medan porsölet dominerar i Holland, Danmark, västra Sverige och Norge. I början av den tidigmoderna perioden blev humleölet vanligare och porsölet marginaliserades.

De regionala variationerna gör att öl är lämpligt för att diskutera identitet och etnicitet. Det gäller dock framför allt på ett övergripande plan, men svårare på en detaljnivå, som i en stad med människor från flera olika regioner, skiftande över tid. Ett intressant fall kan dock refereras här. På en av stadsgårdarna fanns bryggeriavfall från olika perioder. Det intressanta är att i den äldre fasen, 1480–1500, hade ett rent humleöl bryggts på tomten, medan i en senare fas, 1500–1540, bryggdes rent porsöl. Generellt för Nya Lödöse är en dominans för humleöl med ett inslag av blandade sorter (Heimdahl 2018).

Hur skulle vi kunna förklara de här två helt olika fynden under en relativt kort period, ett par generationer? Det kan vara fråga om en bryggare som har velat sälja öl till två olika grupper av kunder, eller någon som hade ett behov av

att servera olika ölsorter hemma, kanske till gäster från olika områden. Eller så har tomten bytt invånare mellan de båda bryggningarna. Tomten ifråga, som vi kallat stadsgård 2, återkommer jag till.

Keramiken

Den absolut vanligaste typen av keramikkärl i Nya Lödöse är trefotsgrytor i rödgods med rörskaft, ofta svärtade av sot och av varierande storlek men sällan över 2 liter. Här finns också en del pannor i rödgods, oftast med tre ben eller fötter. Cirka 80 % av materialet är rödgods, 10 % är vitgods/ljust lergods och resten stengods, fajans och svartgods, inbegripet jydepotter. Sammansättningen av gods- och kärltyper skiljer sig från samtida städer i omgivningen genom ett betydligt större inslag av icke-lokalt tillverkade kärl (Carlsson & Rosén 2002).

Keramikkärlen i Nya Lödöse kommer från en rad olika platser i norra Europa, särskilt från områdena kring nordsjökusten. Tyska, holländska, franska och engelska tillverkningsorter finns representerade, liksom Jylland. En mindre mängd kärl har hämtats från Portugal, Spanien och Italien. Den här variationsrikedomen bland kärlen har tidigare främst setts som ett uttryck för stadens omfattande handelskontakter med stora delar av Europa. Diskussionen behöver dock breddas så att vi också undersöker vem som tog hit kärlen och i vilket syfte.

Med hjälp av ICP-analys har vi kunnat identifiera ett antal rödgodskärl som sannolikt är tillverkade i eller i närheten av Nylöse. Det finns däremot inga spår av krukmakeri i det arkeologiska materialet och det finns inte heller några skriftliga uppgifter om krukmakare i staden. Exakt var dessa kärl har till-

verkats är alltså oklart. Referensprover från ett stort antal andra platser i stadens omgivningar med känd tillverkning visar att de inte är tillverkade där, så för närvarande får vi anta en tillverkningsplats inom staden, eller i dess närhet. Intressant nog har dessa ”Nya Lödöse-kärl” inte återfunnits i Göteborg (Carlsson et.al. 2018; in press).

Redan i det ganska begränsade material vi hunnit analysera syns det tydliga skillnader i keramikinventaret på olika stadsgårdar. En del av skillnaderna är kronologiska – i den yngre stadsperioden (cirka 1570–1624) ser vi ett större inslag av portugisiska och italienska fajanser, iberisk lustre ware, spanska olivoljekrus, kärl från Saintonge och Andenne och venetianskt glas. Men även samtida faser på angränsande tomter kan uppvisa stora skillnader. På en del tomter återfinns ett markant inslag av ”importerade” kärl, medan andra innehåller i stort sett uteslutande inhemska rödgodskärl.

Keramikkärl kom till stadsborna på lite olika vägar. Relativt stora mängder importerades båtledes tillsammans med en rad andra varor från kontinenten, vilket går att utläsa ur tullängder från den senare stadsperioden. En tullista från 1542 nämner en krukmakare från Ny Varberg som betalar tull för att föra in en (tyvärr okänd) mängd lerpottor till staden (Rosén 2015). Som vi såg ovan, fanns det också en lokal tillverkning av rödgodskärl. En del kärl kan också ha tagits med av människor när de flyttade eller reste till staden, kanske då närmast kärl av mer ovanliga typer. De vanliga rödgodskärlen verkar inte ha tagits med utan snarare lämnats kvar. Vi fann t.ex. stora mängder trasiga, men till synes närmast oanvända, rödgodskärl, främst trefotsgrytor, slängda i en av vretarna (Carlsson, in press).

Diskussion

Tre stadsgårdar med olika slag av utstickare får illustrera diskussionen ovan och utgöra ett slags sammanfattning. Vi har kallat dem stadsgård 2, 7 och 17 (figur 3). Numreringen är gjord vid den arkeologiska dokumentationen; vi vet inte hur gårdarna betecknades i sin samtid.

En av de första gårdarna vi undersökte (stadsgård 2, 2013) utmärkte sig genom att här fanns ett betydligt större inslag av keramik av icke-lokalt ursprung, med en stor variation vad gäller typer och tillverkningsorter, och överhuvudtaget större mängder skärvor än på de omkringliggande gårdarna. Keramiken påträffades både inne i och utanför byggnaderna och en stor del av den låg i en sophög mot gränsen till granngården (stadsgård 4). Människorna på den här gården har uppenbarligen konsumerat betydligt större mängder keramik än vad de flesta av stadsborna gjorde och det gäller för både den äldre och den yngre stadsperioden. Även glasmaterialet var mer omfattande. På tomten fanns flera andra anmärkningsvärda föremål, däribland urverket till ett fickur, tillverkat under tidigt 1500-tal, sannolikt i Tyskland (Carlsson, in press; Gustafsson 2016). Det var även på den här gården som vi hittade de bryggerirester som beskrevs ovan.

Byggnaderna på gården var organiserade enligt det mönster som beskrivits ovan. Efter återflyttningen från Älvsborg slogs gården samman med stadsgård 4 och den tidigare gränsen mellan tomterna byggdes över.

Under arbetet med stadsgård 2 har vi diskuterat ett par olika tolkningar. Den ena är att här har legat ett värdshus, vilket skulle förklara mängden förbrukad keramik och de olika varianterna av ölbryggning. På gården har man också fött upp och slaktat grisar, som utfodrades med bryggeriresterna. Detta ligger också i linje med tolkningen till att det rört sig om ett värdshus.

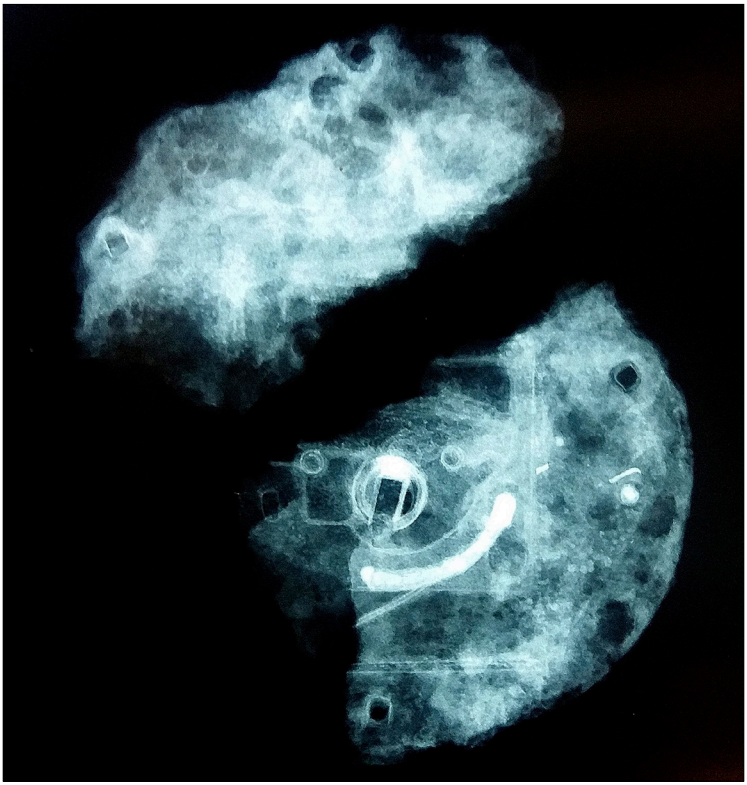

Figur 6. I en tillsynes oansenlig metallklump avslöjade röntgenbilden resterna av urverket till ett fickur från 1500-talets förra hälft, hittat på stadsgård 2. Foto: Studio Västsvensk Konservering.

Den andra tolkningen är att gården bebotts av ett hushåll som hade anledning att brygga olika slags öl och underhålla gäster med olika preferenser. Det skulle kunna röra sig om ett hushåll med ett ursprung i tyska eller holländska områden, eller med lokalt ursprung och omfattande kontakter med kontinenten. Tolkningen köpmannahushåll ligger nära till hands. Oavsett tolkningen så finns här flera företeelser som sticker ut och avviker från bakgrundsbruset.

Figur 7. Flera nästintill oanvända, men trasiga rödgodskärl från en vret på stadsgård 7. Foto: Markus Andersson.

Den tomt vi kallar stadsgård 7 (figur 3) låg vid den nord till sydliga huvudgatan, nära kyrkan. Bostadshuset här var 13 x 6 meter stort, vilket är större än genomsnittet, med en kraftig eldstad och orienterat i väst till östlig riktning, till skillnad från de andra nord till sydligt orienterade byggnaderna. Fyndmaterialet sticker ut genom att keramiken här nästan enbart består av sannolikt lokalt tillverkade rödgodskärl. Även jydepotterna saknas här, vilket dock kan ha med kronologin att göra. Nästan all keramik från gården kommer från en vret mellan två byggnader och eftersom vretarna tycks ha röjts av då och då, är det svårt att tidfästa fynden i dem. Kärlen var också till synes knappt använda.

I det osteologiska materialet finns flera utstickare. Här finns både flera exempel på vildfågel och viltkött, vilket kan knytas till en ekonomisk elitgrupp samtidigt som förekomsten av torkad plattfisk och torkade huvuden av torsk och långa pekar mot ett icke-lokalt ursprung. På tomten fanns också ett par säckar med hasselnötter som sannolikt skulle säljas, men vid något tillfälle brunnit och bevarats i förkolnat skick. Här fanns dessutom pilgrimsmärken och klädesplomber.

Materialet ger alltså intryck av ett eller flera hushåll med icke-lokalt, kanske tyskt eller holländskt ursprung, med goda ekonomiska möjligheter och med matvanor som skiljer sig något från mängden. Vid något tillfälle har gården helt eller delvis brunnit. De nästan oanvända rödgodskärlen som dumpats i en av vretarna kan *möjligen* ha ett samband med att ett hushåll flyttat från gården utan att ta med sig sin enklare keramik.

Frånvaron av andra godstyper kan tyckas förbryllande, men skulle kunna bero på att hushållet här främst använde metallkärl (tenn) som serveringskärl.

En annan gård med ett till synes avvikande fyndmaterial är den vi kallat stadsgård 17. Lämningarna här dateras i huvudsak till den äldre stadsperioden, det vill säga från slutet av 1400-talet till 1500-talets början. Husets grundstruktur avviker inte från vad vi hittar på andra gårdstomter utan det som sticker ut här är flera fynd av religiös karaktär. På innergården låg en liten lerfigurin föreställande Jesusbarnet som håller i en fågel. I en av byggnaderna låg vad som förmodligen är ett bokbeslag. En lerfigurin

Figur 8. En figurin av lergods föreställande Jesusbarnet som håller en liten fågel. Från stadsgård 17, 1500-talets förra hälft. Foto: Markus Andersson. Skala 2:1.

föreställer ett kvinnligt helgon med svärd i handen som står på en genombruten piedestal. Helgonets övriga attribut saknas visserligen, men en sannolik tolkning är att det är en bild av Katarina av Alexandria. Andra föremål som kan förknippas med andaktsliv är radbandspärlor och flera sådana av bärnsten och bergkristall/kvarts har också hittats på stadsgården.

På gårdstomten hittades även en skärva av planglas med målad dekor, som kan ha suttit i ett fönster eller kanske ett skåp. Ser vi på keramikkärlen så består de nästan enbart av rödgods (Bakunic Fridén 2018; Regner 2018).

Små föremål för den privata andakten är i sig inget som är okänt i senmedeltida städer och paralleller finns i bland annat Halmstad. Men i Nya Lödöse är det hittills bara på den här gården som vi har hittat sådana, utöver pärlor som förekommer i några av gravarna och på en gård, där man sannolikt tillverkat och/eller sålt radband. En möjlig tolkning är att de tagits med till staden av någon som flyttat in från ett område där sådana figuriner varit vanliga, förslagsvis någon tysk stad. Oavsett tolkningen så är de ett bra exempel på utstickare.

Sammanfattningsvis kan vi konstatera att det finns ett bakgrundsbrus av företeelser som byggnader, vardagskeramik och matvanor som är relativt likartat över hela den undersökta delen av staden. Det finns också företeelser som sticker ut på olika sätt, genom sin mängd, funktion, typ eller utseende. Utstickarna är inte med nödvändighet dyrbara eller exotiska föremål; det kan lika väl röra sig om till synes oansenliga saker som den torkade plattfisken på stadsgård 7.

Vem är egentligen *den andre* i en stad där alla i någon mening är inflyttade? Där kontaktytorna mot Europa är stora, men också mot det inre av det svenska riket, liksom mot danska och norska områden. Dit folk reste och stannade kortare eller

längre perioder för att sedan resa hem igen. Är det ens möjligt att avgränsa grupper av människor på den här platsen som är tydligt ”andra”, som skulle uppfattas som sådana av en majoritet av Nylöseborna?

Ett preliminärt svar på detta är: nej. Människorna i staden bodde och interagerade med varandra utan några tydligt urskiljbara gränser. De tycks i stor utsträckning ha förstått varandras språk och en gissning är att många var flerspråkiga. De ställde ungefär samma slags mat på bordet och använde ungefär samma slags kärl för att laga till och servera mat. Men här och var finner vi utstickarna, små detaljer som avviker från mängden och som skulle kunna kopplas till ett ursprung utanför staden eller dess omedelbara närhet.

Referenser

Tryckta källor

Almqvist, Helge. 1929. *Göteborgs historia: grundläggningen och de första hundra åren. Från grundläggningen till enväldet (1619–1680)*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum genom jubileumsutställningens publikationskommitté, 1:1. Göteborg.

Andersson Färnström, Catherine. 2017. Kroppsarbete, förslitningsskador och ledvärk i Nya Lödöse. *Arkeologiska undersökningar i Nya Lödöse nr 12*. Borås.

Bakunic Fridén, Imelda. 2016. Stadsgården med lerfigurinerna. *Arkeologiska undersökningar i Nya Lödöse nr 8*. Borås.

Carlsson, Kristina. 2017. Äldre undersökningar i Gamlestaden. I Öbrink, M. & Rosén, C. (Red.). *Undersökningar i Nya Lödöse. Stadsgård 1–4, gata A och B, Vret 1/2, 1/3, 2/4 och 3/4*. Nya Lödöse 2017:1.

Carlsson, Kristina. in press. Pottery from Nya Lödöse in a Diaspora perspective. I: Linaa, J. (Red.). *Urban Diaspora: Migration and Movement in Early Modern Scandinavia*. Routledge (forthcoming).

Carlsson, Kristina., Forsblom Ljungdahl, V. & Gustavsson, J. 2018. Frames of production. The Case of Ceramics. *International Journal of Historical Archaeology*. (2018) 22:365.

Carlsson, Kristina. & Rosén, Christina. 2002. *Stadsbornas kärl – keramik i västsvenska städer från 1400-tal till 1700-tal*. Urbaniseringsprocesser i Västsverige. GOTARC. Serie C. Arkeologiska skrifter no 44. Göteborgs Universitet, Department of Archaeology. Göteborg.

Cornell, Per., Nilsson, Anna., Palm, Lennart & Rosén et al. 2018. A Scandinavian Town and Its Hinterland: The Case of Nya Lödöse. *International Journal of Historical Archaeology* (2018) 22:186.

Gustafsson, Jeanette. 2016. En urgammal klocka! *Arkeologiska undersökningar i Nya Lödöse nr 9*. Borås.

Harlitz, Erika. 2010. *Urbana system och riksbildning i Skandinavien. En studie av Lödöses uppgång och fall, ca 1050–1646.* Institutionen för historiska studier, Göteborgs universitet. Göteborg.

Heimdahl, Jens. 2017. Arkeobotaniska analyser. I Öbrink, Mattias & Rosén, Christina (Red.). *Undersökningar i Nya Lödöse. Stadsgård 1–4, gata A och B, Vret 1/2, 1/3, 2/4 och 3/4*. Nya Lödöse 2017:1.

Heimdahl, Jens. 2018. Brewing an Ethnic Identity: Local and Foreign Beer Brewing Traditions in 15th to 17th-Century Swden – an Example from Nya Lödöse. I: Naum, Magdalena & Ekengren, Fredrik, (Red.). 2018. *Facing Otherness in Early Modern Sweden. Travel, Migration and Material Transformations, 1500–1800*. Suffolk.

Järpe, Anna. 1986. *Nya Lödöse*. Medeltidsstaden 60. Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. Stockholm.

Landon, David, B. 2009. An update on Zooarchaeology and Historical Archaeology: Progress and Prospects. I: Majewski, Teresita & Gaimster, David (Red.). 2009. *International Handbook of Historical Archaeology*. New York.

Larsson, Daniel & Rosén, Christina. 2018. Burghers, Soldiers, and Widows: Social Building Blocks at Nya Lödöse. *International Journal of Historical Archaeology* (2018) 22:245

Larsson, Daniel & Rosén, Christina. In press. Migration and immigrants in Nya Lödöse 1473–1624. I: Linaa, J. (Red.). *Urban Diaspora: Migration and Movement in Early Modern Scandinavia*. Routledge (forthcoming).

Maltin, Emma & Jonsson, Leif. 2018. Cod Heads, Stockfish, and Dried Spurdog: Unexpected Commodities in Nya Lödöse (1473–1624), Sweden. *International Journal of Historical Archaeology* (2018) 22:343

Maltin, Emma, in press. Identity expressed in fish consumption. Fish in the cuisine from Nya Lödöse, Sweden (1473–1624). I: Linaa, J. (Red.). *Urban Diaspora: Migration and Movement in Early Modern Scandinavia*. Routledge (forthcoming).

Regner, Elisabet. 2016. Spår av tro och föreställningsvärld. *Arkeologiska undersökningar i Nya Lödöse nr 8*. Borås.

Rosén, Christina. 2017. Hundra år i Nya Lödöse – synen på staden då och nu. *META 2017*. Lund

Strömbom, Sixten. 1924. *Forskningar på platsen för det forna Nya Lödöse (1915–1918). Stadskrönika, grävningsberättelse, fyndkatalog*. Skrifter utgivna till Göteborgs stads trehundraårsjubileum. Göteborgs jubileumspublikationer V. Göteborg.

Veenstra, Raimond. 2012. Hollandshandeln i Nya Lödöses tullräkenskaper (1604–1611), *Göteborg förr och nu*, Göteborgs hembygdsförbunds skriftserie 34. Göteborg.

Öbrink, Mattias. 2016. Kulturella normer speglade av strukturer i en tidigmodern stad. *META 2016*. Lund.

Öbrink, Mattias & Rosén, Christina. 2017. (Red.). *Undersökningar i Nya Lödöse. Stadsgård 1–4, gata A och B, Vret 1/2, 1/3, 2/4 och 3/4*. Västergötland, Göteborg, Gamlestaden, Göteborg 218. Nya Lödöse 2017:1. Göteborg.

Öbrink, Mattias & Rosén, Christina. (Red.). *Undersökningar i Nya Lödöse. Stadsgård 5, 6, 9, 16, 17, gata B och D, Vret 2/5, 4/6, 5/6, 9/16 och 16/17 samt delar av strandzonen (yta G)*. Västergötland, Göteborg, Gamlestaden, Göteborg 218. Rapport under arbete.

Otryckta källor

Rosén, Christina. 2015. Nya Lödöse - staden under Gamlestaden. *http://www.stadennyalodose.se/artiklar/2015-11-20/pottemakaren-fran-varberg/*

Stockholms plats i den nordeuropeiska medeltida urbaniseringsprocessen

Per Gunnar Sidén

När stadsdelen Södermalm på Åsön framträder i källorna på 1280-talet har den europeiska medeltida urbaniseringsvågen nästan ebbat ut samtidigt som Stockholms medeltida tillväxt bara börjat. Stockholm är uppkomlingen som till synes från ingenstans under loppet av en eller ett par generationer kring år 1300 drar förbi övriga städer i ett existerande stadssystem och etablerar sig som rikets största stad. Hur var det ens möjligt?

Södermalms utveckling är inte mindre märklig. Bebyggelsen etableras tidigt, redan på 1280-talet, men trots att Stockholms befolkning fram till medeltidens slut ökade i storleksordningen tio gånger möter oss i de senmedeltida skattelängderna en utkant med mycket fåtalig och fattig befolkning. Varför expanderade inte staden ut på malmarna på samma sätt som under 1500- och 1600-talen när befolkningen åter ökade ungefär tio gånger? Var fick befolkningen plats innan alla utfyllnader expanderat den tillgängliga arealen på Stadsholmen?

Utgrävningarna vid Slussen har visat sig ge mycket oväntade resultat. Fram träder en högstatusbebyggelse vid stenlagda gator under 1300-talet. Föremålsfynden förefaller dessutom bekräfta bilden av en befolkning med betydligt högre socioekonomisk status än på 1400-talet. Stockholm har alltså verkligen expanderat ut på Södermalm under 1300-talet, men sedan har

utvecklingen vänt. Detta ger i sin tur upphov till helt nya frågor. Varför försvann bebyggelsen vid Slussen kring år 1400 och varför reducerades Södermalm till en fattig utkant?

Stockholms bebyggelsehistoria måste alltså skrivas om men detta ger även anledning att reflektera över själva forskningsprocessen. Stockholm är Sveriges kanske mest utforskade stad. Hur kunde en enda utgrävning helt förändra vår bild av 1300-talets Södermalm? Finns det fler etablerade sanningar som behöver granskas på nytt?

Tidigare forskning

1300-talets Stockholm, särskilt den första halvan av seklet, är förhållandevis osynligt både i det skriftliga källmaterialet och i forskningslitteraturen. Det har sin förklaring. Stadsbranden 1419 förstörde stadens arkiv medan däremot det arkiv som kom att byggas upp därefter är ovanligt välbevarat jämfört med övriga nordiska storstäder (Dahlbäck 2002:21f). Det är därför till detta sista århundrade av medeltiden som huvuddelen av forskningen om det medeltida Stockholm koncentrerats varigenom denna period kommit att forma bilden av ”Medeltidens Stockholm”. 1400-talets Södermalm har även fått representera 1300-talets Södermalm på ett olyckligt sätt. Kanske har 1400-talets Stockholm tillåtits styra bilden av högmedeltidens Stockholm alltför mycket även i andra avseenden?

Det andra stora forskningsområdet har gällt Stockholms uppkomst under 1200-talet. Länge styrdes diskussionen av tanken att en stad måste ha en grundare och att denne mans förutseende dådkraft skapade staden. I dag vet vi tack vare de senaste 50 årens stadsarkeologiska verksamhet att en stads framväxt oftast är en lång process. Stockholm förefaller inte vara ett undantag. Baserat på en konsthistorisk jämförelse mellan Stockholms och europeiska planerade städers stadsplaner i mitten av

1200-talet har Thomas Hall i sin avhandling tonat ner tankarna på Stockholm som en planlagd stad anlagd i ett sammanhang. Hall landade i slutsatsen att ingen person kunde utpekas som Stockholms grundare. Däremot lyfte Hall fram Magnus Ladulås som en kung som mer än Birger jarl befordrat Stockholms framväxt (Hall 1972). Vi får anledning att återkomma till Hall och kung Magnus mot slutet av artikeln.

När det gäller de strukturella orsakerna bakom uppkomsten har man menat att kungamakten och tyska köpmän baserade i Lübeck hade ett gemensamt intresse av en omlastningsplats vid den alltmer besvärande tröskeln mellan Mälaren och Östersjön i Stockholm. ”Särskilt svårt att ta sig uppför strömmen fick de stora havsgående skeppen (koggarna) som användes av de tyska köpmän som från 1100-talets slut sökte sig till Mälardalen för att tillhandla sig traktens metaller (järn och koppar)” (Dahlbäck 2002:18). Själva genombrottet för gruvbrytningen har dock placerats ett sekel senare. ”Uppkomsten av svensk gruvhantering i större skala kan någorlunda säkert sättas till 1280-talet” (Ahnlund 1953:137).

I detta sammanhang har också den eventuella kontinuiteten mellan Sigtuna och Stockholm diskuterats. Övertog Stockholm Sigtunas roll i utrikeshandeln eller fanns det ett mellanled? En direkt övergång argumenterade redan Odhner för i den första moderna urbanhistoriska avhandlingen (Odhner 1860:14f). Företrädare för synen att Sigtuna gick tillbaka redan innan Stockholm växte fram har som mellanled föreslagit Mälarstäder i olika kombinationer såsom ”Västerås men även … Östra Aros och Enköping” (Schück 1926:133f). Från Mälardalen har sedan handeln skett direkt med Lübeck (Ahnlund 1953:125).

Stockholmsforskningens syn i början av 2000-talet på kontinuiteten mellan 1200-talets och 1400-talets handel framgår tydligt i det historievetenskapliga verk som gavs ut i samband med Stockholms 750-årsjubileum. ”Den stockholmsbaserade

internationella handelns främsta uppgift var *under hela medeltiden* att organisera utförseln av Mellansveriges viktigaste exportvaror – koppar och järn" och "Den viktigaste internationella handelspartnern till Stockholm var *genom hela medeltiden* Lübeck, men det är uppenbart att staden vid floden Trave under senmedeltiden fick påtaglig konkurrens av Danzig vid Weichsels mynning" (Dahlbäck 2002:39f, min kursivering). Den blivande omlastningsplatsen Stockholm "besparade nämligen tyskarna besväret att i trånga och grunda farvatten söka upp varorna i en rad olika hamnar som Arboga, Köping, Västerås, Enköping och Uppsala" (Dahlbäck 2002:18). Sigtuna har nu alltså fått försvinna ut i mörkret i handelshänseende och omnämns inte.

Den medeltida bebyggelsen på malmarna nämns inte närmare i detta verk, men har givits följande beskrivning i en annan historikers syntes utkommen året innan. "Länge var det enstaka trähus och kåkar som på Södermalm fick sällskap av kapell i det som senare skulle bli Katarina och Maria församlingar. Av militära skäl ville myndigheterna helst inte tillåta några hus på malmarna och *absolut inte stenhus* som belägrande fiendesoldater kunde ta skydd i." (Ericson 2001:34, min kursivering).

I denna historieskrivning fanns således inte någon egentlig plats för medeltidens Södermalm. Mälarstäderna fungerar som uppstäder varifrån metaller hämtas till Lübeck. Stockholm effektiviserar denna handel genom att fungera som nav för Mälarhandeln och omlastningsplats för lübeckarnas koggar. Någon konkurrent till Stockholm med motsvarande funktion finns inte. Stockholms utveckling blir i princip en avspegling av metallexportens utveckling.

Att analysera utvecklingen över en lång tidsperiod under medeltiden är en särskild konst. Källorna är ojämnt bevarade och forskningsläget är inte heltäckande. De viktigaste linjerna ska lyftas fram. Ovidkommande brus måste rensas bort för att

inte störa bilden som målas upp. Det är då naturligt att resultat från områden där både källäget och forskningsläget är något bättre tillåts ersätta luckor för angränsande tider och områden. Oftast kan man räkna med ett visst mått av kontinuitet men om utvecklingen i stället har varit diskontinuerlig eller präglats av succesiva förändringar över lång tid kan det slå fel. Bebyggelseutvecklingen på Södermalm förefaller vara ett sådant exempel. Kan även Lübecks och metallernas antagna roll under 1200-talet i Mälardalens exporthandel vara ett resultat av alltför stor iver att låta forskningsresultat från ett område och en viss tid ges en alltför generaliserande tolkning?

Det viktigaste bidraget till vår kunskap om det sena 1300-talets stockholmshandel är fortfarande Wilhelm Koppes *Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert*, ett stycke gedigen hansaforskning. Koppe byggde dock sin framställning i huvudsak på de pundtullängder med tillhörande tullkvitton som finns bevarade från Lübeck för ett antal år 1368–1400. Den är alltså begränsad i tid och rum och kan inte utan vidare antas representera Stockholms och Mälarstädernas totala exporthandel under hela perioden 1280–1420 eller tidigare. Motsvarande källmaterial och forskningsläge för 1300-talet saknas dessvärre för flertalet andra Östersjöstäder.

Det finns därför anledning att fråga sig om det finns sprickor i muren. Finns det tecken på att handeln och därmed stadssystemet var strukturerat på något annat sätt och att andra produkter dominerade handelsflödet tidigare? Var Stockholms roll i det nordeuropeiska medeltida stadssystemet en annan kring 1280 då Södermalm började befolkas än 1420 då källorna börjar flöda? Vilken betydelse hade i så fall denna förändrade roll för Stockholms framväxt 1280–1420?

Intressant nog finner vi de första ledtrådarna redan hos Koppe själv som menade att järnexporten till Lübeck i själva verket nått samma betydelse som kopparn först ”efter mitten av

1300-talet" (Koppe 1934:75). Bara några årtionden före 1368, på 1330-talet, hade exporten till Lübeck i stället i huvudsak utgjorts av koppar och även spannmål menade Koppe, vilket visades med ett par exempel på skuldförbindelser ur Lübecks så kallade Niederstadtbücher. Kopparn genomled sedan en svacka från slutet av 1300-talet då järn i stället kom att bli den helt dominerande exportprodukten till Lübeck. Järnets uppgång och kopparns nedgång under andra hälften av 1300-talet liksom förekomsten av större volymer spannmål på 1330-talet, i stort sett frånvarande 1368–1400, pekar mot en mera föränderlig export i ett tidigt skede av Stockholms historia.

Koppe noterade även att Stockholm uppträder först på 1310-talet i det välbevarade källmaterialet i Lübecks stadsarkiv (Koppe 1934:73). Det markerar visserligen inte startpunkten för förbindelserna mellan Stockholm och köpmän från Lübeck, som Koppe kunde spåra till slutet av 1200-talet, men bör ändå lyftas fram. I Codex Diplomaticus Lubecensis, Lübecks motsvarighet till Svenskt Diplomatarium, är Mälardalen inklusive staden Stockholm i princip osynlig före 1300-talet. Någon annan stad måste ha dominerat i området, men vilken?

Den stad vars inflytande ligger närmast till hands att undersöka är Visby. Det är onekligen ganska förvånande att Visbys roll i Mälardalens urbaniseringsprocess inte har uppmärksammats mer. Visby var en gigant i Östersjöområdet under 1200-talet med ett handelsnätverk som sträckte sig från Novgorod till Nordsjön. Staden ligger till skillnad från Lübeck dessutom i Mälardalens närområde och är äldre. Från Stockholm är det närmare fyra gånger längre till Lübeck än till Visby sjövägen. Storleksmässigt var det inte heller något dramatisk skillnad. Lübecks befolkning har beräknats till cirka 15 000 och Visbys kanske 10 000 kring år 1300 (Hoffmann 2008:308; Andrén 2011:68).

Att Visby och Stockholm har haft kontakter har aldrig ifrågasatts. Redan Koppe noterade ett flertal fall i förbigående. Ändå har Visby hamnat i skuggan av Lübeck. Vad kan det bero på? Dick Wase har redovisat ett mycket stort antal möjliga eller troliga exempel på personer som flyttat mellan Visby och Stockholm under 1300-talet. År 1400–1525 var dock överflyttningen till Visby i stort sett obefintlig samtidigt som endast tolv exempel på överflyttning till Stockholm noterats, varav hälften före 1420 (Wase 2007:7). Här har vi nog den viktigaste anledningen till att Visbys roll i Mälarhandeln hamnat i skuggan av andra städer. Under medeltidens sista århundrade är staden mycket osynlig i det stockholmska källmaterialet, vilket Nils och Inga Fribergs grundliga genomgång av Stockholms handelskontakter 1460–1520 visat (Friberg 1983:44). Visby har därför setts som en visserligen viktig handelsstad men endast för handeln österut, inte för Stockholm (Ahnlund 1953:185).

Återigen har förhållandena 1420–1520 kommit att styra synen på det högmedeltida Stockholm. I samband med att Södermalms roll i 1300-talets stockholmska befolknings- och bebyggelsehistoria omvärderas kan det därför finnas anledning att även granska Stockholms, och därmed Södermalms, plats i den nordeuropeiska urbaniseringsprocessen med nya ögon.

En ny syn på Stockholms framväxt

Jag kommer i denna artikel att försöka påvisa att Mälardalens handel under 1200-talet i första hand var inriktad på Visby, inte Lübeck. Vidare kommer jag att argumentera för att denna handel dominerades av livsmedel, främst spannmål, medan metaller intog en mera underordnad ställning. Tack vare det förhållandevis korta avståndet mellan Visby och de många destinationerna inne i Mälaren har denna handel effektivast bedrivits

med mindre fartyg. Tröskeln mellan Östersjön och Mälaren har därför inte utgjort någon oöverstiglig barriär och behovet av fördyrande mellanhänder i Stockholm har alltså varit begränsat. Någon egentlig plats för Stockholm i den nordeuropeiska urbaniseringsprocessen fanns därför inte vid denna tid annat än som lokal centralort för det närmaste omlandet.

Förutsättningarna för en omfattande handel mellan Lübeck och Mälardalen har inte heller varit de bästa initialt. Det tyska intresset var ursprungligen inriktat på ryska varor, främst pälsverk och vax, där det förhållandevis utvecklade stadsväsendet i Ryssland kunde leverera större volymer. Årtiondena runt år 1200 följde korstågen mot Estland och Livland. I både dessa fall var Visby den naturliga mellanstationen. Blicken var riktad österut.

Under perioden 1280–1420 förbättrades dock de strukturella förutsättningarna för Stockholms framväxt radikalt. Dels omstöptes handeln mellan Nordsjön och Östersjön med avseende på varor och handlande nationer, dels förändrades sannolikt den svealändska exportens varusammansättning i grunden. Det är de förändringarna och deras konsekvenser för Stockholms gradvisa framväxt som vi nu ska fördjupa oss i.

Handelns organisation i Östersjön 1280–1420

Varuströmmarna över Östersjön byggde ytterst på handeln med Nordvästeuropa och då särskilt dess handelscentrum som under den aktuella perioden utgjordes av Brygge i Flandern. Lasten kunde antingen fraktas till sjöss hela vägen via Öresund och runt Jylland eller föras i land i Lübeck. Därifrån gick varorna sedan antingen landvägen ner till köpare i Tyskland eller den korta vägen över Oldesloe till Hamburg för vidare transport över Nordsjön till Brygge eller någon annan Nordsjöhamn.

Figur 1. Stenlagd gränd från 1300-talets andra hälft. Den hade samma bredd som de allmänningsgator som omnämns i Magnus Erikssons stadslag. Foto: Arkeologikonsult.

Tack vare den pundtull som från 1362 upptogs av hanseträderna under vissa krigsår är det möjligt att undersöka hur Hansans sjöfart fungerade. Tull utgick nämligen inte bara av varor utan även på skeppsvärden.

Lübecks bevarade längder och tullkvitton från spridda år 1368–1400 visar att stora fartyg med många befraktare till få men stora hamnar har använts på längre sträckor medan många men små båtar trafikerat kortare sträckor (Weibull 1966:71ff). I systemets periferi har endast enstaka hamnar trafikerats från Lübeck. Bortsett från några få undantag har under perioden 1398–1400 trafik i Norge upprätthållits endast med Bergen, i Svealand med Stockholm och vid Finska viken endast med Reval. Ingen finsk stad har vid denna tid stått i direkt fartygsförbindelse med Lübeck enligt längderna. Alla dessa tre städer har alltså fungerat som regionala nav för trafiken varifrån mindre hamnar trafikerats. I närbelägna Danmark handlar det däremot om tiotals städer som stått i direkt förbindelse med Lübeck (Weibull 1966:44f). Detsamma gällde det pärlband av nordtyska städer som finns vid Östersjökusten.

Även Lübeck har alltså fungerat som regionalt nav där mindre båtar frekventerat närbelägna hamnar. För en vara som osmundjärn från Bergslagen som exporterades till Lübeck framgår det av längderna att Lübeck dels fungerade som omlastningsplats för trafiken söderut och västerut, och dels även som regionalt nav där osmundjärnet såldes vidare till exempelvis Rostock i stället för att Rostock och Stockholm handlade direkt.

Som exempel på skillnaderna i fartygsstorlek i trafiken mellan Lübeck och hamnar på olika avstånd kan Malmö och Stockholm nämnas, två städer av någorlunda jämförbar storlek men som trots detta trafikerades av helt olika slags skepp. De 33 värderingarna av båtar till och från Malmö 1 368 ligger med ett undantag på högst 60 lybska mark. De 25 fartygen till och

från Stockholm värderades däremot alla utom ett till minst 60 lybska mark (beräkning ur Lechner 1935). Medelvärdena ligger på 29 respektive 147 lybska mark. På liknande nivå som Malmö ligger även Wismar, Rostock och Stralsund. Uppe på samma nivå som Stockholm återfinns däremot de mest avlägsna hamnarna som trafikerades till och från Lübeck, Reval (Tallinn) och Pernau (Pärnu) i nuvarande Estland.

Nyligen har även pundtullängder för Danzig 1409 och del av året 1411 publicerats (Jenks 2012). I dessa längder har även fartygens dräktighet noterats vilket bekräftar den bild som fartygsvärdena i Lübecks längder antyder. Destinationer och avgångshamnar saknas dessvärre, men Nordsjötrafik och Östersjötrafik kan ändå åtskiljas med hjälp av varorna. Fartyg med en dräktighet på 40–150 läster har med få undantag kommit in till Danzig med en last dominerad av kläde och salt och lämnat staden med spannmål och trävaror. Varorna och värdeangivelserna i flamländsk valuta pekar entydigt mot att fartygen kommit in från Nordsjön. Fartyg med en dräktighet på 2–30 läster har däremot med några undantag ankommit med Östersjövaror. Osmundjärn har värdemässigt till alldeles övervägande del anlänt med fartyg på 20–40 läster, med få undantag från Stockholm som det verkar. Även till och från Danzig har alltså fartygsstorlek och avstånd varit direkt korrelerade, med småbåtar för den regionala trafiken, medelstora fartyg på de längsta Östersjölinjerna och stora fartyg i Nordsjötrafiken.

Det är mycket sannolikt att handeln var strukturerad på liknande sätt även till och från alla andra handelsstäder vid Östersjön, inklusive Visby. Avståndet mellan Malmö och Lübeck är lite större än avståndet mellan Stockholm och Visby. Sträckan mellan det regionala navet Visby och hamnarna i Mälaren bör därför i huvudsak ha trafikerats av mindre fartyg på kanske 10–20 läster även till de största städerna, och det skulle den alltså ha gjort även om tröskeln vid Stockholm inte hade funnits. Båtar av

den storleksordningen kunde passera genom Söderström ännu i början av 1600-talet, om än med viss hjälp. Då stod vattennivån dessutom åtminstone 1–1,5 meter lägre än 1280 (Risberg 2016:238). Så sent som 1615 registrerades cirka 850 avgiftsbelagda passager genom Söderström varav många från Åland (Sandström 1990:413). Det har beräknats att så många som två tredjedelar av de båtar som anlände från Åland till Mälarmynningen i början av 1600-talet fortsatte genom Söderström in i Mälaren för att byta fisk mot spannmål direkt i stället för att handla via Stockholmsborgarna (Sandström 1990:201). Ålandsbåtarna som anlände till Stockholm låg i genomsnitt på 13 läster. Även Mälarborgarnas trafik ut till strömmingsfiskena vid norrlandskusten och marknadsplatserna vid Bottenviken var ett påfallande inslag vid denna tid. Exempelvis hyrde Uppsalas borgare totalt sett nästan lika många marknadsbodar som stockholmarna i Torneå i början av 1600-talet (ur VbH 1602:7:bild 178f; 1604:2:bild128; 1605:3:bild 101; 1606:3:bild 32f). Deras båtar var knappast mindre än ålänningarnas på dessa långa resor.

Något direkt behov av en fördyrande mellanhand i form av Stockholm fanns alltså inte för Visbys del. En helt annan fråga som är värd att diskutera i ett annat sammanhang är hur är länge även passagen över edet i Södertälje användes. Visbys köpmän kan tänkas ha utnyttjat den kortare vägen över Tälje i stället för den längre genom Stockholms skärgård under ett tidigt skede av högmedeltiden även om det innebar att båtarna måste rullas en bit över land.

Handelns omstöpning 1280–1420

Under perioden 1280–1420 omstöptes handeln mellan Östersjöområdet och Nordsjöområdet på ett genomgripande sätt med avseende på handelsstäder, deltagande sjöfartsnationer och handelsvaror. Förutsättningarna för Stockholms framväxt förbättrades därigenom radikalt. I vår del av Östersjön kan förändringen ses som en gradvis förskjutning av marknadsandelarna mellan tre olika tongivande handelssystem för handeln mellan Östersjön och Nordsjön, det gotländska, det lübeckska och det direkta handelssystemet. Det direkta systemet byggde på direkthandel mellan de största Nordsjö- och Östersjöhamnarna utan omlastning eller förmedling av vare sig Visby eller Lübeck. Under perioden 1280–1420 fasades det gotländska systemet ut, det lübeckska nådde sin höjdpunkt och det direkta systemet gjorde sitt intåg. Förändringarna fick stora konsekvenser för stadssystemets utformning i Östersjöområdet, inte minst för det svenska rikets del.

Det gotländska handelssystemet byggde ursprungligen på direktimport av ryska pälsverk och ryskt vax som exporterades till den tyska marknaden initialt via Slesvig (Schleswig) och senare via Lübeck eller transporterades direkt till hamnar runt Nordsjön. Denna bashandel kompletterades sedan med andra varor från andra områden. När vi möter handeln i de engelska tullänggder som finns bevarade från några år i början av 1300-talet består den förutom av pälsverk och vax även av bland annat virke, norsk och skånsk fisk men även enstaka partier järn och koppar, rimligen av svenskt ursprung (Bugge 1899:152ff). Ut förde gotlänningarna främst spannmål och kläde. Omvägen över Norge är värd att notera (Bugge 1899:167). Norge var ett underskottsområde när det gäller spannmål. Det förefaller inte orimligt att spannmål från Östersjöområdet förts med på utresan till Norge.

Initialt hade det gotländska handelssystemet samverkat väl med de städer som efter år 1200 uppstod i Livland som brohuvuden för mission och som stapelstäder för den ryska handeln. Gotländsk rätt gällde de första årtiondena och gotländska köpmän fick 1211 rätt att prägla mynt i Riga enligt gotländsk mynträkning (LivU I:26f & 81 (nr XX & LXXV); Holmberg 2018:9f). Gradvis blev dock Lübecks dragningskraft allt starkare. Till pälsverk och vax adderades nu en rad andra varor från Östersjöområdet, inte minst sill från den mycket viktiga Skånemarknaden och, för handeln med Bergen, spannmål. Lübeck hade också fördelen av att ha kontrollen över utförseln av Lüneburgsalt.

I slutet av 1200-talet var därför det gotländska handelssystemet redan på väg att trängas ut av det lübeckska (Kiesselbach 1907:44). Exempelvis hade Visby fram till 1290-talet fungerat som appellationsinstans för rättsliga frågor som inte kunde lösas inom novgorodfaktoriet. Efter en strid på 1290-talet fick Visby dela denna ställning med Lübeck (Yrwing 1986:170). Efter 1307 återfinns inga gotlänningar i de engelska tullängderna medan beläggen på handel med Norge fortsätter ytterligare några decennier (Bugge 1899:163).

1300-talet blev en enda lång utförslöpa för Visby som handelsstad, där förloppet är svårt att kvantifiera i detalj. Bland sjutton dendrodateringar av profana stenhus ligger den näst sista på år 1321 vilket talar för att högkonjunkturen efter denna tid var över för Visbys del (Bråthen 1995; Bråthen 1998). Lübecks pundtullängder från 1368 pekar mot att Visbys roll i den ryska päls- och vaxhandeln mot Lübeck hade sjunkit ihop till en bråkdel jämfört med den direkta handeln mellan de livländska städerna och Lübeck. Stockholm hade nu också helt överflyglat Visby värdemässigt när det gällde handeln på Lübeck. Antalet bevarade gravstenar visar däremot på en kraftig ned-

gång först från cirka 1380 (Hamner & Widéen 1940:137ff). Kanske hade dock nettoutflyttningen av yngre köpmän till andra städer startat redan flera årtionden tidigare. Som tidigare nämnts var utflyttningen från Visby till Stockholm i stort sett avslutad årtiondena efter år 1400.

Det var dock först med det tredje systemets genomslag under andra hälften av 1300-talet som Visby kortslöts på allvar. Den direkta spannmålshandeln mellan Östersjön och Nordsjön var visserligen etablerad redan kring år 1300, men befann sig fortfarande under uppbyggnad under 1300-talets första hälft (Hybel 2002:245). Viktig som initial språngbräda var också Skånemarknaden där köpmän från Nordsjön och Östersjön möttes även om det i första hand var sill som medfördes hem.

Genombrottet i östra delen av Östersjön för direkt handel med Nordsjöstäderna skedde senast på 1370-talet med Danzig (Gdansk), Riga och Reval (Tallinn) som de tre helt dominerande destinationerna. Pundtullängder visar att Flandern till och med dominerade importen till Reval redan på 1370- och 1380-talen medan Lübecks marknadsandel skattats till mellan en femtedel och en sjättedel. Även med Visby bedrevs för övrigt en livlig handel ännu vid denna tid (Leimus & Mänd 2017:281). Under 1400-talet övertog dock holländarna gradvis Flanderns roll, i första hand handeln med franskt salt. När de bevarade längderna från öresundtullen gör det möjligt att kvantifiera den direkta handeln mellan Nordsjön och Östersjön 1497 och 1503 dominerades denna tydligt av dessa (Bang 1906:2f).

Bland importvaror dominerade liksom tidigare kläde och salt, men den direkta handeln erbjöd billigare alternativ än Lübeck. Detta gällde inte minst den engelska exporten eftersom England under andra hälften av 1300-talet hade övergått till att exportera egentillverkat kläde från att tidigare ha exporterat ull till de flamländska väverierna (Postan 1973:99 & 161). När det

gäller salt kom det dyrare lüneburgsaltet att i huvudsak ersättas av det franska havssaltet under senmedeltiden i Sverige (Yrwing 1968:233).

Nordsjöländernas intresse var nu i första hand riktat mot alla typer av skogsprodukter och spannmål men även de tidigare varorna pälsverk och vax efterfrågades. Proportionerna mellan dessa varor varierade dock mellan olika hamnar. I Reval dominerade spannmål och pälsverk (Stieda 1887:CIf), medan skogsprodukter och spannmål ligger främst i Danzigs tullängder från 1409. Spannmålsprodukter stod ensamt för en tredjedel av Danzigs export 1409, ungefär samma andel som på 1470-talet då längder åter är bevarade (Link 2011:34 & 37).

Det finns anledning att dröja kort vid just den omfattande spannmålshandeln och dess orsaker. Ett karaktäristiskt drag för handeln i den norra halvan av Europa under medeltiden var just att den dominerades av livsmedel och andra bulkvaror. Lyxvaror som pälsverk hörde till undantagen (Postan 1973:92ff). Efterfrågan kom dels från landsbygdsregioner med underskott på spannmål, dels från städerna. Inte minst gällde det Flandern med dess många textilstäder. På motsvarande sätt kan man räkna med att Visby under sin glanstid var en storimportör av spannmål och andra livsmedel för eget bruk.

I jämförelse med många andra exportprodukter var spannmål förhållandevis dyrt att frakta på grund av dess relativt låga kilopris. I första hand utnyttjades därför mera närliggande områden. För Flandern innebar det att spannmål i första hand importerades från norra Frankrike, där dock nedre Seines spannmål gick söderut för att försörja Paris (Postan 1973:94). Först när detta inte räckte till blev det aktuellt med spannmålsimport från Östersjön. På samma sätt bör Visbys spannmålsimport ha kommit från de mest närliggande områdena.

Figur 2. Här grävs en senmedeltida spis i murat tegel fram. Foto: Arkeologikonsult.

Givet att ett områdes spannmålsöverskott i första hand avsattes i den egna regionens städer och underskottsområden blev helt naturligt inte många procent över för export till externa högurbaniserade regioner. Det innebär att en större stad kunde behövda ett försörjningsområde på ett tiotal gånger dess egen befolkning.

Med kanske uppåt 10 000 invånare har Visby varit just en sådan befolkningsmässig gigant på Gotland. Folkmängden på Gotland exklusive Visby har uppskattats till drygt 10 000 invånare 1571 och 1620 (Palm 2000:198). Vid denna tid anses folkmängden i Sverige ha återhämtat sig till liknande nivåer som gällde före den senmedeltida krisen. Det är visserligen mycket möjligt att detta inte var fallet med Gotland, till exempel på grund av den katastrofala slakten vid Korsbetningen 1361, men även om man skulle räkna med att folkmängden i slutet av 1200-talet skulle ha varit 15 000 eller kanske till och med 20 000 hamnar det inte ens i närheten av vad som skulle ha behövts för att försörja Visby. Livsmedel måste ha hämtats från ett område med hundratusentals invånare. Det geografiskt närmaste området från Visby med befolkning i den storleksordningen är Östsverige där särskilt spannmålsbygderna vid Mälaren kunde nås sjövägen.

Vi kan därför utgå från att Visby, i tillägg till sin funktion som transitohamn för ryska och andra varor till Västeuropa och nav för handeln med allehanda import- och exportvaror kring norra Östersjön även hade en mycket omfattande import av spannmål och andra livsmedel för sin egen försörjning, eventuellt kombinerad med reexport av spannmål till Nordsjöländerna.

Förändringar i Mälardalens och Bottniska vikens export 1280–1420

Det var emellertid inte bara handelsnätverken mellan Östersjön och Nordsjön som omvandlades 1280–1420. Mycket talar för att även varusammansättningen i den svenska exporten från Mälardalen genomgick en genomgripande förändring under perioden. Denna omställning skedde helt oberoende av den minskande efterfrågan på livsmedel från det krympande Visby. I stället var det sannolikt kombinationen av minskande spannmålsproduktion och ökande inhemsk efterfrågan på spannmål som medförde att spannmålsexporten i stort sett upphörde. Metaller och boskapsprodukter blev de dominerande exportvarorna under senare delen av perioden och framåt. Det är detta senare skede som framträder i de bevarade pundtullräkenskaperna från Lübeck och Danzig. Att förhållandena var annorlunda under första hälften av perioden kan göras sannolikt med en kombination av analys av förändringar i jordbruksproduktionen och de omnämnanden av exportprodukter som trots allt finns i det äldre källmaterialet.

Omvandlingen var i stor utsträckning kopplad till de tre stora pestutbrotten 1350, 1360 och 1369 genom att den kraftiga befolkningsminskningen resulterade i permanent ödeläggelse av gårdar. Att pollenanalyser pekar mot att åkrarna inte växte igen tyder på en övergång till mera extensivt brukande, inte minst som betesmarker för närliggande gårdar (Myrdal 1999:128f). Med färre brukare och åkrar som omvandlats till beten måste spannmålsproduktionen ha minskat medan boskapsproduktionen kan ha ökat.

Ödeläggelsen var mest omfattande i skogsbygderna där hälften eller mer av gårdarna kan ha ödelagts medan gårdar i slättbygderna återbesattes i stor utsträckning (Myrdal 1999:122f). Omläggningen av driften mot en ökad andel boskapsskötsel bör alltså ha varit störst i skogsbygderna som rimligtvis redan före digerdöden hade sämre spannmålsavkastning än slättbygderna. Jordbruksproduktionens regionala skillnader förstärktes därför. Det är dock först från mitten av 1500-talet som skillnaderna går att kvantifiera. Då avkastade gårdarna på slättbygderna runt Mälaren runt dubbelt så mycket spannmål som gårdarna i skogsbygderna medan förhållandena var de omvända när det gäller nötkreatur (Myrdal 1999:242 & 249f).

Det finns inga möjligheter att närmare belägga ur källmaterialet hur inrikeshandeln påverkades av omläggningen av produktionen efter digerdöden. Det är dock ett rimligt antagande att specialiseringen resulterade i att en del av slättbygdernas spannmålsöverskott nu kom att bytas mot skogsbygdernas överskott från boskapsskötsel. Möjligheterna till spannmålsexport minskade och möjligheterna till export av boskapsprodukter ökade.

Samtidigt ökade efterfrågan på spannmål sannolikt under perioden från två expansiva områden i Mälardalens närhet, Bergslagen och Bottniska viken. Från det bottniska området infördes inte bara boskapsprodukter utan även fisk, en viktig vara framför allt i inrikeshandeln. Inte minst tack vare kolonisering från övriga delar av riket hörde området till de få i Europa där befolkningen ökade under perioden, trots digerdöden (Olofsson 1962:140ff & 188ff; Orrman 2017:326f).

Bergslagen var under 1300-talet, och sannolikt även tidigare, beroende av tillförsel av förnödenheter utifrån, främst spannmål, men även fläsk, smör, humle, vadmal, lärft, sill, salt och kläde (SDHK 5394 & 11616). Dessa behov har ökat under senmedeltiden i takt med den kraftigt ökande metallproduktionen. Ök-

ningen var kopplad till viktiga teknologiska innovationer som fick fullt genomslag först under senmedeltiden. Vattenpumpar ersatte sannolikt manuell ösning i gruvorna och utveckling av masugnstekniken medförde att produktionen per järnhytta ökade uppskattningsvis sex gånger från 1340 till 1539 (Söderberg 2007:131).

Efterfrågan på järn fortsatte visserligen att stiga under senmedeltiden, enligt osäkra uppskattningar med runt 50 % under 1400-talet i Europa, men produktionsökningen i Bergslagen var långt mycket större än så. Det förutsatte en kraftigt ökad export. 1368–69 till 1492–95 ökade kopparexporten till Lübeck närmare fyra gånger och järnexporten till samma stad mer än fördubblades (Söderberg 2007:133). Till detta kommer exporten till Danzig och därifrån delvis vidare till England som kan beläggas i pundtullängderna 1409. Osmundjärn förekommer endast sporadiskt i engelska räkenskaper från 1300-talet fram till cirka 1380 då en kraftig ökning sker (Crew 2015:158). Det förefaller rimligt att koppla ökningen till den ökande engelska immigration till Danzig som kan beläggas just kring 1380 (Czaja & Marynowska 2016:73).

Mycket talar alltså för att perioden cirka 1350–70 ska ses som själva kärnan i en strukturell omställningsperiod under 1300-talet. Mälardalens spannmålsöverskott kom nu att konsumeras inom riket i Bergslagen, kring Bottniska viken och troligen även i skogsbygderna runt Mälardalens slätter. Betalningen skedde genom de varor som nu blivit Mälardalens nya exportprodukter. Decennierna runt år 1400 dominerades Stockholms export av metaller och i andra hand boskapsprodukter, främst smör, vilket både Lübecks pundtullängder 1368–69, 1398–1400 och Danzigs pundtullängder 1409 och 1411 tydligt visar.

För konkreta belägg för att Mälardalens exportsammansättning såg annorlunda ut före 1368 är vi dessvärre hänvisade till sporadiskt förekommande uppgifter i källmaterialet och littera-

turen. Att redan Wilhelm Koppe fann spår av en mera omfattande spannmålsexport i Lübecks stadsarkiv har redan nämnts, men vilka belägg finns för handeln med Gotland och hade Stockholm någonsin en roll i den direkta handeln med Nordsjöländerna under medeltiden?

Stockholms handel direkt med Nordsjöregionen

För medeltidens slut är beläggen för direkt handel mellan Stockholm och Nordsjöländerna mycket få i Stockholms tänkeböcker. Först under Gustav Vasas tid börjar hjulen rulla igen vilket framgår av både notiser i Stockholms tänkeböcker, listorna över Öresundstullen och Stockholms egna tullhandlingar.

Den direkta handeln mellan Nordsjöstäderna och Östersjöstäderna var helt beroende av att de utbjudna varorna kunde matchas mot efterfrågan. Nordsjöstäderna efterfrågade spannmål, skogsprodukter, och i mindre omfattning vax och pälsvaror. Inga av dessa produkter ingick i meningsfulla kvantiteter i den stockholmska senmedeltida exportmenyn till skillnad från situationen i de övriga stora och mellanstora handelsstäderna på andra sidan Östersjön.

En kortfattad notis från 19 april 1480 illustrerar problemet (STb 1:235). Fogde och råd hade enats om att ”skipparen aff Amsterdamen maa och skal koma hiit til stadin medh skipet och forslita thet saltidh han hauer medh fara. Ther medh loffuade the honom köpa xxx (30) leste rogh vth til förande medh sik”. Förutsättningarna för en omfattande direkthandel saknades således under normala omständigheter om inte exempelvis, som i detta fall, rådet kunde utlova en hel skeppslast av någon av de begärliga varorna. I normalfallet fick varorna sändas till Lübeck och Danzig och där antingen försäljas eller genom samfrakt med begärligare varor transporteras vidare till Nordsjön. Osmundjärnets väg till England via Danzig är just ett sådant

exempel där järnet ingick som en mindre del i engelska fartygslaster som i huvudsak bestod av skogsprodukter.

Trots detta finner vi på 1350-talet belägg för direkthandel med både Flandern och den då ledande nederländska staden Kampen som inte gått via Lübeck, Danzig eller Visby och som inte förefaller vara av sporadisk karaktär. KpB 34 i stadslagen, som anses vara utarbetad för Stockholm, nämner tre grupper av utländska köpmän, de från Flandern, Tyskland och Gotland (Holmbäck & Wessén 1966:LI & 130; Ahnlund 1953:178). Här återfinns alltså periodens alla tre handelssystem. Att Flandern inte bara råkat slinka med för att en del av Stockholms export via Lübeck hade Brygge som slutdestination framgår också av § 5 som specifikt framhåller just besökande flamländare, ”aff flanderen ella hwadhan the æru”, i ett förbud mot handel mellan utländska köpmän sinsemellan på svensk mark. Stadslagen ger alltså intryck av att flamländska köpmän varit frekventa besökare i Stockholm vid denna tid. Direkt förbindelse mellan Kampens köpmän och Stockholm framgår av en förteckning från 1352 från denna stad över skepparlönen för trafik mellan Skånemarknaden och ett antal större städer kring Östersjön. Stockholm som enda stad i riket återfinns här tillsammans med Reval, Riga och Pärnu i den högsta prisklassen, Visby i klassen under (HUB III:105 (nr 230)). Hur ska denna direkthandel förklaras och varför tynade den bort?

Mycket talar för att det var just spannmål som möjliggjorde Stockholms deltagande i den sjöburna direkthandeln mellan Nordsjön och Östersjön i mitten av 1300-talet. När spannmål, och i slutet av 1300-talet i stor utsträckning för en längre period även koppar, försvann ur exportutbudet har Stockholm inte längre lockat. Eventuella resor sjövägen till Flandern fick då stockholmarna företa med egna fartyg, exempelvis 1409 då ett stockholmskt fartyg kapades av sjörövare på Nordsjön (HUB V:504 (nr 968); Koppe 1933:44 & 278). Det normala blev

dock att varorna skickades via Lübeck i stället vilket framgår med all önskvärd tydlighet i Wilhelm Koppes detaljerade genomgångar av enskilda stockholmska och lübeckska köpmäns handel mellan Stockholm och Brygge 1368 och framåt (Koppe 1933:242f).

Samtida belägg på Visbys och spannmålens roll 1250–1350

Den stora marknaden för Mälardalens spannmål i synnerhet före 1280 måste dock ha varit Visby. Visby dominerade den urbana scenen i norra Östersjön, de i sammanhanget små städerna i Mälardalen lockade inte köpmän från det avlägsna Lübeck så som handeln var strukturerad och Visbys behov av spannmål för att föda den stora befolkningen var omfattande. Kanske spelade Visby dessutom en roll som exportör av spannmål till områden med spannmålsunderskott som exempelvis Norge. Det är i de få dokument som berör Visbys handel med Sverige och Mälardalen som spannmålens verkliga betydelse före 1350 framträder.

Att Visby hade en stark ställning i Mälarhandeln under andra hälften av 1200-talet och att intresset i första hand var inriktat mot spannmål pekar flera brev på. I det första från tidigt 1250-tal åläggs invånarna i Enköping i det spannmålsproducerande Uppland att erlägga biskopstionde, såväl gårdsägare som de ”gäster”, dvs. främmande köpmän, som övervintrar (SDHK 640).

Att köpmän från just Gotland övervintrade i rikets städer framgår av nästa brev. I detta brev, utfärdat i Uppsala av Magnus Ladulås 1276, medges såväl gutar som tyskar som bor på Gotland en rad fri- och rättigheter vid handel med svenska riket, bland annat att vid övervintrande slippa två namngivna

stadsskatter (SDHK 1000). Övervintrande i städerna, och då rimligtvis inte i första hand i de närliggande städerna Söderköping och Kalmar, har alltså varit så vanligt att frågan om skatteplikt varit en tvistefråga.

Handelsprivilegierna för Lübeck från början och slutet av 1250-talet, 1267 samt 1292 saknar för övrigt motsvarande befrielse (SDHK 629, 738, 868 & 1569). Orsaken till detta skulle kunna vara att lübeckarna i mitten av 1200-talet i första hand bosatte sig i Kalmar där deras permanenta bosättning kan beläggas i ett brev utfärdat någon gång 1255–1261 (SDHK 795). Kanske har de gynnsammare isförhållandena i Kalmarsund och närheten till Lübeck jämfört med Mälaren inte på samma sätt motiverat en närvaro av vinterliggare.

Ett kortfattat privilegiebrev, också utfärdat i Uppsala av Magnus Ladulås 1276, som i allmänna ordalag ger Rigas borgare rätt att handla tullfritt i riket pekar dessutom indirekt ut köpmän från just Gotland och Lübeck som de huvudsakliga utländska besökande köpmännen i riket (SDHK 991).

Som handelsvara nämns i handelsprivilegierna för Gotland 1276 specifikt bara spannmål och fläsk. Det är värt att notera att vare sig koppar eller järn omnämns. Uppenbarligen var de ännu av underordnad betydelse trots att inte så få prisuppgifter för osmundjärn förekommer i England på 1280-talet innan gotlänningarna trängdes ut från handeln på England kring sekelskiftet 1300.

I det fjärde brevet, från cirka 1305–10, avlägger ärkedjäknen Olof i Uppsala räkenskap för uppbörden av ärkebiskopstiondet i Attundaland. Knappt hälften av den sålda spannmålen hade sålts i just Visby, resten i det närliggande Stockholm (SDHK 2320). Gotlänningarna har alltså inte bara själva handlat spannmål utan även haft större kunder i Mälardalen som sålt spannmålen direkt i Visby.

Handelsprivilegierna från 1276 gav gotlänningarna rätt att handla med vem de ville och i hur stora kvantiteter de ville. För denna spannmålshandel behövde gotlänningarna inte någon mellanhand. Rätten att handla direkt och i mindre kvantiteter var de beredda att ta strid för. Någon gång före 1352 lyckades Stockholm utverka privilegier för att ingen främmande köpman skulle ha rätt att handla spannmål och salt i mindre volymer än en läst (närmare två ton). Att stockholmarna därigenom kom i konflikt med Visbyborgarna vet vi från ett brev från 1352, eller eventuellt 1342, där Magnus Eriksson bilägger tvisten genom att ge Visbys borgare rätt att köpa spannmål och sälja salt i mindre kvantiteter, en rättighet som senare skrevs in i stadslagen och endast tillkom Visbyborgarna av alla främmande köpmän (SDHK 6391; KpB 34).

När det gäller Bottniska viken kan stöd för Visbys dominans fås från myntfynd. En gotländsk mynttyp som präglades cirka 1220–1280 utgör drygt hälften av de hopade 1200-talsmyntfynden i åländska kyrkor, men även i det tidiga biskopssätet Korois några kilometer från Åbo (beräkning ur Klackenberg 1992). Svealändska mynt understiger 10 %. Resten utgörs nästan uteslutande av baltiska mynt i Korois och götaländska mynt på Åland. I Svealand och Norrland dominerar som förväntat svealandsmynten präglade i fyra olika myntorter, men även här har 15 % gotländska mynt trängt in men inga tyska.

Det mesta tyder alltså på att Visby, inte Lübeck, dominerade handeln i Mälardalen och Bottniska viken före 1280 och att spannmål, inte metaller, då var den viktigaste exportvaran från Mälardalen. Lübecks starka ställning och metallernas dominerande roll var ett resultat av gradvisa strukturella förändringar under perioden 1280–1420. Förhållandena på dessa två punkter under medeltidens sista hundra år avspeglar alltså lika lite som för Södermalms sociala och befolkningsmässiga ställning förhållandena under tidigare århundraden.

Andra faktorer som främjat Stockholms tillväxt

Resultatet av de strukturella förändringarna under perioden 1280–1420 utgjorde alltså basen för Stockholms framtida tillväxt. När Stockholm väl övertagit Visbys roll som nav för exporten från Mälardalen och i stor utsträckning även Bottniska viken blev stadens tillväxt under senmedeltiden i huvudsak en funktion av tillväxten för de viktigaste exportprodukterna järn och med vissa avbrott även koppar.

Det finns emellertid två omständigheter som gör att de strukturella förändringarna inte räcker till för att förklara Stockholms tillväxt under början av perioden 1280–1420. För det första startade den expansiva perioden redan på 1280-talet när Visby ännu befann sig på sin höjdpunkt. De strukturella förändring som gav Stockholm medvind började blåsa med full styrka först framåt mitten av 1300-talet. För det andra kvarstår problemet med Stockholms initiala litenhet i förhållande till den storlek som normalt krävdes för att locka skeppare och köpmän från Lübeck, för att inte tala om Brygge, Kampen och andra Nordsjöstäder, att besöka Stockholm i stället för Visby. Hur uppnåddes kritisk massa? En överflyttning av köpmän från Visby decennierna kring år 1300 skulle möjligen kunna ge en förklaring. En fullödig redogörelse och lösning av problemet ligger utanför denna artikels ramar och måste dessutom bli mera spekulativ till sin karaktär. Några tankar ska dock diskuteras.

1280-talet skulle kunna ses som början på Stockholms långa och successiva medeltida tillväxtresa. Staden hade då redan existerat en längre tid. 1288 betecknas bebyggelsen på Södermalm som ny (SDHK 1407). 1289 sägs Stockholm på några få år ha blivit folkrikare än flertalet andra städer i riket (SDHK 1448). Det sistnämnda konstaterandet bekräftar väl i och för sig snarast Stockholms litenhet i jämförelse med rikets största

Figur 3. I detta brev daterat till den 17 juni 1288 som berör en tvist mellan biskoparna i Uppsala och Strängnäs om var gränserna går mellan deras respektive stift i Stockholm omnämns en nyuppförd stadsdel på Södermalm. SDHK 1407. Foto: Riksarkivet.

handelsstäder ännu vid 1280-talets utgång, men utvecklingen hade ändå tagit fart om än från en låg nivå. Vad var det egentligen som hände på 1280-talet?

Thomas Hall lyfte i sin avhandling som nämndes i inledningen fram Magnus Ladulås' roll. Kungens omfattande satsningar i form av markbyten i stadens närhet, generösa markdonationen för att säkra det nystiftade Klara klosters existens, valet av gravplats i franciskanernas kyrka med mera markerade en avsikt att främja platsens betydelse.

Stockholms litenhet på 1270-talet berodde dock knappast på avsaknaden av livskraftiga religiösa institutioner. Det var andra faktorer som begränsade inflyttningen både före 1280-talet och ännu några årtionden efter 1280-talet, i första hand de mera begränsade möjligheterna att försörja sig på platsen jämfört med andra städer. För en köpman var Visby ett bättre alternativ som utgångspunkt för internationell handel och Mälarstäderna var rätt ställe att slå sig ner på för att möta lokala köpare och säljare. Framför allt utländska köpmän kunde aldrig tvingas att slå sig ner i Stockholm eller att besöka staden om den ansågs vara alltför liten och erbjuda alltför små kvantiteter handelsvaror och dåliga handelsvillkor i övrigt i förhållande till andra alternativ runt Östersjön. För att balansen skulle skifta i Stockholms favör måste övriga alternativ bli sämre och/eller Stockholms attraktionskraft öka. Uppenbarligen är det vad som började ske under 1280-talet men exakt hur måste i stort utsträckning bli en fråga om rena spekulationer.

Det är ett rimligt antagande att åtgärder från kungens sida kan ha spelat en roll med tanke på det intresse som visades platsen i andra avseenden. Att bryta den fria staden Visbys alltför starka ställning i Mälarhandeln kan ha varit ett motiv. Initialt måste moroten ha kommit till användning. Piskan i form av restriktionen för att tvinga in Stockholm som en mellanhand

i Mälardalens internationella handel blev i huvudsak en senare fråga där Stockholms egen drivande roll med tiden blev dominerande.

Vilka dessa åtgärder skulle kunna ha varit går i viss mån att sluta sig till genom de privilegier och förbud som utfärdades från slutet av 1200-talet och framåt i norra Europa. De morötter i form av personliga och/eller kollektiva förmåner som Magnus Ladulås skulle kunna tänkas ha använt sig av inkluderar bland annat investeringar i stadens infrastruktur, tillhandahållande av tomtmark, kålgårdsland och betesmarker, mångårig skattefrihet, förbättrad rättslig ställning och ökat självstyre, rätt till hela eller delar av böter och olika avgifter, till exempel hamnavgifter eller passageavgifter till eller från Mälaren. För att locka besökande köpmän med större varukvantiteter, vilket skulle göra en resa från Lübeck värd att företa innan Stockholm nått kritisk storlek, kan exempelvis större partier skattepersedlar ha erbjudits eller en frimarknad ha inrättats.

Säkra samtida bevis för att någon av dessa åtgärder vidtagits i stor omfattning just kring 1280 saknas. Några spridda belägg är dock värda att nämna. ”Rester efter en kajanläggning som bör ha ingått i den äldsta koggabron” framkom vid undersökningar i kvarteret Pluto 2003–04 och dendrodaterades till vintern 1278–1279 (Wändesjö 2008:17). Kvarteret Pluto ligger vid Järntorget som under större delen av medeltiden kallades Korntorget. Anläggningen skulle kunna tolkas som den första konkreta åtgärden för att skapa en modern hamnanläggning. När infrastrukturen väl var på plats har tomter kunnat tillhandahållas åt presumtiva borgare. En sådan överlåtelse från kungen år 1280 är av en händelse känd i brevmaterialet (SDHK 1448). Kungen kunde även rikligt belöna de Stockholmsborgare som tjänat honom väl, såsom Tideman Fris som 1282 erhöll stora landområden i nuvarande Nacka kommun (SDHK 1229).

Kanske gav dessa och andra morötter ändå inte tillräckligt goda resultat i kungens ögon. Det är möjligt att även piskan fick plockas fram senare under 1280-talet. Inbördeskrig på Gotland i slutet av 1280-talet kan ha utnyttjats av Magnus Ladulås för att främja en inflyttning av Visbyborgare till Stockholm. 1288 tvingades Visby på grund av åtgärder i samband med dessa konflikter med landsbygden att betala 2 000 mark (cirka 400 kg) silver och 500 mark i pengar i böter till kung Magnus med hot om ytterligare böter på 10 000 mark silver (SDHK 1414). För några av dem som handlade på Mälardalen kan detta, eventuellt kombinerat med vissa ytterligare förmåner, ha fått vågskålen att väga över till Stockholms fördel som bosättningsort.

Under 1280-talet finner vi så namnen på ett litet antal stockholmska köpmän av tyskt ursprung i brevmaterialet. Går det att säga från vilken Östersjöstad de närmast kom ifrån? Wilhelm Koppe menade att han kunde koppla tre av de första till namnet kända stockholmarna på 1280-talet till Lübeck där de förekommer i en längd över nyantagna borgare och vilka som borgade för dem 1259 (Koppe 1933:106). Mellan borgarlistan och personernas uppdykande i Stockholm ligger dock en tidsrymd om en hel generation så man frågar sig om det verkligen är samma personer. Intressant nog har Dick Wase med kompletterande belägg visat att åtminstone en av dessa, en Johan de Werden, i själva verket sannolikt härstammade från Visby (Wase 2007:10). Wases sammanställning av släktförbindelser mellan Visby och Stockholm av varierande sannolikhetsgrad visar på omfattande kontakter under 1300-talet. Wase antar att ”Det är förmodligen också så, att Visby spelade en större roll för befolkandet av Stockholm än vad Lübeck gjorde under samma tid” (Wase 2007:9).

Även den stadslag för Stockholm, antagligen författad före 1296, som går under namnet Bjärköarätten pekar på inflytande från Visby. Bjärköarätten anses visserligen ha varit svensk till

ursprunget, men Holmbäck och Wessén har med jämförande parallelltexter visat på slående likheter mellan Visby Stadslag och Bjärköarätten på ett flertal punkter vilket de tolkat som en påverkan från Visby stadslag på Bjärköarätten (Holmbäck & Wessén 1979:CVI). Även detta indikerar en tidig inflyttning från Visby, före lagens nedtecknande.

Stadslagen, stadsprivilegier och egenförfattade stadgar kom med tiden att utvecklas till de verktyg som Stockholms borgare kunde använda för att med kraft driva den politik som tycks ha varit alla svenska städers och som skulle kunna formuleras som ”all handel åt oss i vår stad och det som vi anser vara vårt omland”. Om startpunkten här kan sägas vara de frihandelsbetonade handelsprivilegier som gotlänningarna fick 1276 är slutpunkten den tämligen protektionistiska Stadslagen från 1350-talet. Ännu Bjärköarätten innehåller få restriktioner som begränsar främmande köpmäns handel. I Stadslagen är däremot den främmande köpmannen i KpB 34 begränsad till den hamnstad dit han kommer och där får han endast handla med den stadens borgare, utom för spannmål, och endast i stora volymer. Sälspäck får inte köpas utan endast sältran vilket alltså gynnade Stockholms egna trankokerier. Från Bottniska viken var nu Visbyborgarna och andra utländska borgare helt utestängda eftersom alla invånare där utom Åbos ålades att handla med Stockholm. Allt detta försvårade steg för steg Visbyborgarnas handel på de gamla jaktmarkerna Bottniska viken och Mälaren och tvingade kanske fram en överflyttning till Stockholm för att kunna fortsätta bedriva denna handel. I Lübecks pundtullängder från 1368 kan den andel av bergslagsmetallerna som skeppades in via Visby skattas till endast cirka 20 % mot Stockholms cirka 80 %. Stockholm hade nu blivit ett dominerande regionalt nav som handlade direkt inte bara med Lübeck, Danzig och Reval utan även med Västeuropas handelscentrum Brygge.

Referenser

Tryckta källor

Ahnlund, Nils. 1953. *Stockholms historia före Gustav Vasa*. Stockholm.

Andrén, Anders. 2011. *Det medeltida Gotland. En arkeologisk guidebok*. Lund.

Bang, Nina Ellinger. 1906. *Tabeller over skibsfart og varetransport gennem Øresund 1497–1660. Del 1, Tabeller over skibsfarten*. Oslo.

Bråthen, Alf. 1995. *Dated wood from Gotland and the diocese of Skara. Hikuin 3*. Højbjerg.

Bråthen, Alf. 1998. Kommentar till Thomas Bartholins artikel om dendrokronologins tillförlitlighet *Fornvännen* 1998(93), 258–259. Stockholm.

Bugge, Alexander. 1899. Gotlændingernes handel paa England og Norge omkring 1300. *Historisk Tidskrift* (Norge) 3:5 (1899), 145–180. Oslo.

Crew, Peter. 2015. Osmund from the perspective of the English sources. I: Berglund, Bengt (Red.), *Järnet och Sveriges medeltida modernisering*, 151–189. Stockholm.

Czaja, Roman & Marynowska, Anna. 2016. Foreign merchants and skippers in Gdansk (Danzig) in the fourteenth and fifteenth centuries. I: Solórzano Telechea, Jesús Ángel, Arízaga Bolumburu, Beatriz & Bochaca, Michel (Red.), *Las sociedades portuarias de la Europa Atlántica en la Edad Media*, 67–81. Logroño.

Dahlbäck, Göran. 2002. Stockholm blir stad. 1250–1560. I: Nilsson, Lars & Dahlbäck, Göran (Red.). *Staden på vattnet. Del 1 1252–1850*, 15–72. Stockholm.

Ericson (Wolke), Lars. 2001. *Stockholms historia under 750 år*. Lund.

Friberg, Nils & Inga. 1983. *Stockholm i bottniska farvatten. Stockholms bottniska handelsfält under senmedeltiden och Gustav Vasa. En historisk-geografisk studie*. Stockholm.

Hall, Thomas. 1972. *Stockholms förutsättningar och uppkomst. En studie i medeltida urbanism*. Stockholm.

Hamner, John Wilhelm & Widéen, Harald. 1940. *Gotlands gravstenar 2 Die Grabsteine der Ruinenkirchen in Wisby*. Stockholm.

Hoffmann, Erich. 2008. Lübeck im Hoch- und Spätmittelalter: Die grosse Zeit Lübecks. I: Grassmann, Antjekathrin (Red.), *Lübeckische Geschichte*, 4. Auflage, 81–339. Lübeck.

Holmberg, Kjell. 2018. Översikt över gotländska mynt cirka 1140–1361 under svensk överhöghet. *Svensk Numismatisk Tidskrift* 2018:1, 9–12. Stockholm.

Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. 1966. *Magnus Erikssons stadslag. I nusvensk tolkning av Åke Holmbäck och Elias Wessén*. Stockholm.

Holmbäck, Åke & Wessén, Elias. 1979. *Svenska landskapslagar. Tolkade och förklarade för nutidens svenskar. Ser. 5 Äldre västgötalagen, Yngre västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten*. Stockholm.

HUB III. 1882–1886. *Hansisches Urkundenbuch*. Band 3. Leipzig.

HUB V. 1899. *Hansisches Urkundenbuch*. Band 5, 1392 bis 1414. Halle.

Hybel, Nils. 2002. The grain trade in northern Europe before 1350. *Economic History Review*, LV:2, 2002, 219–247.

Jenks, Stuart. 2012. *Das Danziger Pfundzollbuch von 1409 und 1411*. Köln.

Kiesselbach, G Arnold. 1907. *Die wirtschaftlichen Grundlagen der deutschen Hanse und die Handelsstellung Hamburgs bis in die zweite Hälfte des 14. Jahrhunderts*. Berlin.

Klackenberg, Henrik. 1992. *Moneta nostra. Monetarisering i medeltidens Sverige*. Stockholm.

Koppe, Wilhelm. 1933. *Lübeck-Stockholmer Handelsgeschichte im 14. Jahrhundert*. Neumünster.

Koppe, Wilhelm. 1934. När Stockholm var hansestad. *Samfundet Sankt Eriks Årsbok*, 1934, 73–94. Stockholm.

Lechner, Georg. 1935. *Die hansischen Pfundzollisten des Jahres 1368 (18. März 1368 bis 10. März 1369)*. Lübeck.

Leimus, Ivar & Mänd, Anu. 2017. Reval (Tallinn). A city emerging from maritime trade. I: Blockmans, Wim, Krom, Mikhail & Wubs-Mrozewicz, Justyna (Red.). *The Routledge Handbook of Maritime Trade Around Europe, 1300–1600. Commercial Networks and Urban Autonomy*, 273–291. London.

Link, Christina. 2011. *Der Preussische Getreideexport im 15. Jahrhundert*. Köln.

LivU I. 1853. *Liv- Esth- und Curländisches Urkundenbuch*. I. 1093–1300. Reval.

Myrdal, Janken. 1999. *Jordbruket under feodalismen. 1000–1700*. Det svenska jordbrukets historia, Band 2. Stockholm.

Odhner, Clas Theodor. 1860. *Bidrag till svenska städernas och borgareståndets historia före 1633*. Uppsala.

Olofsson, Sven Ingemar. 1962. Övre Norrlands medeltid. I: Westin, Gunnar (Red.), *Övre Norrlands historia, Del I, Tiden till 1600*, 123–251. Umeå.

Orrman, Eljas. 2017. Gunilla Tegengren, Sverige och Norrlanden. Förvaltning och nordlig expansion 1250–1550. *Historisk Tidskrift för Finland*, 102:2 (2017), 316–331. Helsingfors.

Palm, Lennart Andersson. 2000. *Folkmängden i Sveriges socknar och kommuner 1571–1997*. Göteborg.

Postan, M. M. (Michael Moïssey). 1973. *Medieval trade and finance*. Cambridge.

Risberg, Jan. 2016. Från istid till sluss. Landskapets utveckling före staden. I: Zachrisson, Torun & Thedéen, Susanne (Red.) *Stockholm före Stockholm – Från äldsta tid fram till 1300*, 229–239. Stockholm.

Sandström, Åke. 1990. *Mellan Torneå och Amsterdam. En undersökning av Stockholms roll som förmedlare av varor i regional- och utrikeshandel 1600–1650*. Stockholm.

Schück, Adolf. 1926. *Studier rörande det svenska stadsväsendets uppkomst och äldsta utveckling*. Uppsala.

SDHK. *Svenskt Diplomatariums huvudkartotek*. https://sok.riksarkivet.se/SDHK

Stieda, Wilhelm. 1887. *Revaler Zollbücher und – Quittungen des 14 Jahrhunderts*. Halle.

STb 1. 1917. *Stockholms stadsböcker från äldre tid. Ser. 2:1, Stockholms stads tänkeböcker 1474–1483 samt burspråk*. Stockholm.

Söderberg, Johan. 2007. Prices and Economic Change in Medieval Sweden. *Scandinavian Economic History Review*, 55:2, 128–152. London.

VbH. Landskapshandlingar 1530–1630, *Västerbottens handlingar* (otryckt), Riksarkivet. https://sok.riksarkivet.se/landskapshandlingar

Wase, Dick. 2007. *Individuella förbindelser mellan Stockholm och Visby – och frågan om Visbys betydelse för Stockholms tillblivelse och tillväxt Del 1: Text och noter*. Stockholm.

Weibull, Curt. 1966. Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398–1400. Studier i Lübecks pundtullböcker. *Scandia*, 32:1 (1966), 1–123. Lund.

Wändesjö, John. 2008. *Pluto, Södra Bancohuset & rum 1105. Stockholms stad, Gamla Stan, RAÄ 103. Arkeologisk undersökning 2003–2004*. Stockholm.

Yrwing, Hugo. 1968. Salt och saltförsörjning i det medeltida Sverige. *Scandia*, 34:2 (1968), 219–242. Lund.

Yrwing, Hugo. 1986. *Visby – hansestad på Gotland*. Stockholm.

Författarpresentationer

Kenneth Svensson är medeltidsarkeolog utbildad i Lund och har genom sin nuvarande anställning på Arkeologikonsult och tidigare på Riksantikvarieämbetet en mycket lång erfarenhet av stadsarkeologiska undersökningar i Sverige. Han är nu arkeologisk samordnare och ansvarar vetenskapligt för alla de undersökningar som pågår inom ramen Slussenprojektet i Stockholm.

Stefan Larsson är medeltidsarkeolog anställd på Kulturhistoriska museet (Kulturen) i Lund. Stefan disputerade år 2000 vid Lunds universitet på avhandlingen ”Stadens dolda kulturskikt”. Han har en omfattande och långvarig erfarenhet av stadsarkeologiska undersökningar i Sverige och Skandinavien.

Georg Haggrén är docent i historisk arkeologi vid Helsingfors universitet. Han disputerade år 2001 på avhandlingen ”Hammarsmedjor, masugnsfolk och kolare” om 1600-talets järnbruk i Sverige. Georg har i samband med sin olika forskningsarbeten kommit att syssla mycket med glas och blivit en av Europas ledande experter på dryckesglas. Han har analyserat många material från de senaste tio årens stadsarkeologiska undersökningar i Norden.

Mikael Johansson är arkeolog och har tidigare varit anställd som antikvarie på Stadsmuseet i Stockholm där han utfört stadsarkeologiska undersökningar och varit ansvarig för museets samlingar. Han har specialistkunskap om keramik och har bland annat medverkat som författare i det stora översiktsverket ”Keramik & porslin i Sverige genom 7 000 år”. Idag driver han ett eget företag ARKEO keramikanalyser.

Kerstin Söderlund och ***Anna Bergman*** är medeltidsarkeologer utbildade i Lund med lång erfarenhet av stadsarkeologiska undersökningar och byggnadsantikvarisk dokumentation. Båda har bedrivit sin verksamhet som antikvarier på Stadsmuseet i Stockholm och de besitter stor kunskap om stadens äldre bebyggelse.

Christina Rosén är medeltidsarkeolog anställd vid Statens Historiska Museer, Arkeologerna. Christina disputerade år 2004 vid Lunds universitet på avhandlingen ”Stadsbor och bönder” om materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal. Hon har nyligen lett arbetet med de arkeologiska undersökningarna av Nya Lödöse i Göteborg.

Per Gunnar Sidén är doktorand vid Historiska institutionen på Stockholms universitet. Hans forskning handlar om den svenska urbaniseringsprocessens dynamiska förlopp och orsaker. I sitt arbete har Per Gunnar kommit att arbeta mycket med stadsarkeologiskt källmaterial.

Skrifter från Arkeologikonsult

1 Location, selection and memory – Södertörn during the Stone Age. 2011.

2 På väg genom Närke – ett landskap genom historien. 2012.

3 Lillsjön – senmesolitikum och mellanneolitikum på Södertörn. 2013.

4 Vägen till dejan och bryten. 2013.

5 Vägen, gårdarna och byarna. Äldre järnåldersboplatser vid Fiskeby utanför Norrköping och Hacksta utanför Västerås. 2014.

6 Gravfältsbyggarna vid Valsta. En studie av fyra vikingatida gravfält i Attundaland. 2017.

7 Upptäckten av en medeltida förstad på Södermalm i Stockholm – En rapport från ett vetenskapligt seminarium kring de fynd som gjorts inom Slussenprojektet. 2020.

Den här skriften från Arkeologikonsult är en rapport från ett vetenskapligt seminarium som vi tack vare ett generöst stöd från Stiftelsen Gunhild och Sigrid Rossanders donationsfond fick möjlighet att genomföra på Medeltidsmuseet i Stockholm den 19 mars 2018.

Anledningen till seminariet var de spektakulära fynd som kommit i dagen i samband med våra undersökningar vid Södermalmstorg som pågick i tre etapper från hösten 2013 till försommaren 2015. Då visade det sig att där fanns bevarade bebyggelselämningar efter förstad med medeltida anor som på grund av olika politiska händelser och strategiska beslut försvunnit och sedan fallit i glömska. Här påträffades fynd och byggnadslämningar som visade att tomterna bebotts av välbesuttna handelsmän.

Till seminariet ville vi därför bjuda in kollegor från när och fjärran för att diskutera dessa spännande fynd. Diskussionsinläggen som publiceras här berör övergripande frågor som Stockholms plats i urbaniseringsprocessen, urbanitet och staden som idé, möjligheten att utifrån byggnadskultur och föremålsfynd se olika etniska tillhörigheter eller sociala skillnader. Frågor och svar vi kommer att ta med oss i det fortsatta arbetet med det alltjämt pågående Slussenprojektet.

Arkeologi konsult

www.arkeologikonsult.se
ISBN 978-91-986194-1-6